

Спасибо, что скачали книгу в бесплатной электронной библиотеке Royallib.com

Все книги автора

Эта же книга в других форматах

Приятного чтения!

Маркус Зузак Крадійка книжок

*Присвячується Елізабет і Гельмуту Зузакам.
З любов'ю і захватом*

Пролог

**Гірський хребет з уламків каменю
Тут оповідач знайомить нас: із собою — кольорами — і крадійкою книжок
Смерть і шоколад**

Спершу кольори.
Потім люди.
Так я зазвичай бачу світ.
Чи, принаймні, намагаюся.

**ОСЬ МАЛЕНЬКИЙ ФАКТ
Одного дня ви помрете.**

Я насправду стараюся зробити все, щоб ця тема не була для вас такою песимістичною, хоча більшість людей заледве чи вірять мені і не звертають на мої заперечення жодної уваги. Прошу вас, повірте. Я насправді *можу* бути оптимістичним. Я можу бути приязним. Поштивим. Привітним. І це лише на одну літеру. Єдине — не просіть мене бути милим. Це аж ніяк не про мене.

**РЕАКЦІЯ НА ВИЩЕЗГАДАНИЙ ФАКТ
Це вас тривожить? Закликаю вас — не бійтеся. Я, передусім, справедливий.**

Звісно, мені слід відрекомендуватися.
Вступ, так би мовити.
Як же це я міг забути про свої гарні манери?

Я міг би належним чином відрекомендуватися, але, насправді, у цьому немає необхідності. Незабаром ми з вами добре зазнайомимося — й у пригоді нам стануть найрізноманітніші ситуації. Досить зазначити, що одного дня я привітно схилюся над вами. На моїх руках спочине ваша душа. На моєму плечі влаштується якийсь колір. Я обережно віднесу вас.

А в цей час ви лежатимете (дуже рідко я застаю людей на ногах). Ваше тіло задерев'яніє. Можливо, вас хтось знайде; крик розсиплеться у повітрі дрібними бризками. Опісля я почую лише свій подих, звук запаху і своїх кроків.

Питання в тому, якою барвою буде зафарбовано усе навколо, коли я прийду по вас. Яким буде небо?

Мені, приміром, подобається небо кольору шоколаду. Темного, темного шоколаду. Кажуть, що він мені личить. Я ж, проте, намагаюся насолоджуватися усіма кольорами, що

потрапляють мені на очі, - усім спектром. Мільярд, а то й більше, відтінків, усі вони такі різні, і небо — я його повільно втягую. Це дещо полегшує мій тягар. Допомагає мені розслабитися.

КОРОТЕНЬКА ТЕОРІЯ

Люди помічають колір дня лише на світанку і при заході сонця, а я добре знаю, що кожної секунди день пронизують міріади відтінків та інтонацій. Навіть одна година може містити в собі тисячі різних кольорів. Жовтих, як віск, забризканих крапельками кольору блакитного марева. Похмурих, як темрява.

Така вже у мене робота, що я вирішив для себе їх помічати.

Як я і натякав, мене рятує лише відволікання. Це допомагає не з'їхати з глузду. Допомагає з усім впоратися — зважаючи на те, як довго я виконую цю роботу. Цікаво, чи зможе хто-небудь замінити мене? Хто зможе зайняти моє місце, коли мені захочеться взяти відпустку і провести її на якомусь із ваших стандартних курортів — чи то на пляжі, чи то в горах? Відповідь, звичайно ж, — ніхто, і це підштовхнуло мене до цілком свідомого і зваженого рішення: відволікання — це і буде моєю відпусткою. Не варто й казати, що моя відпустка — це фрагменти. Це кольори.

Хоча, ви можете запитати, навіщо йому взагалі потрібна відпустка? *Від чого б* це йому відволікатися?

Це наближає нас до наступного пункту.

Люди, які залишилися.

Які вижили.

Саме їх я не терплю, не можу на них дивитися, проте частенько таки не втримуюсь і дивлюсь. Я навмисне вишукую кольори, щоб не думати про них, але то тут, то там я помічаю тих, хто залишився, я бачу, як вони подаються під тягарем загадок усвідомлення, відчаю і подиву. У них проколоті серця. У них пробиті легені.

Це, своєю чергою, наближає мене до того, про що я розповім вам сьогодні ввечері, чи вдень, чи хоч якою б там була година або колір. Це історія про одного з тих, хто завжди залишається, — про умільця виживати.

Це коротка історія, у якій також ітиметься про:

— дівчинку;

— деякі слова;

— акордеоніста;

— деяких фанатичних німців;

- єврейського кулачного бійця;

- і безліч крадіжок.

Крадійку книжок я бачив тричі.

Поблизу залізничної колії

Спершу виринуло щось біле. Сліпучого різновиду.

Напевне, дехто з вас вважає, що білий — це ніякий не колір, та вірить у всілякі інші, далеко не нові, нісенітниці. Так от, я тут для того, щоб сказати, що ви помиляєтесь. Білий — це, безперечно, колір, і особисто я думаю, що вам не хотілося б зі мною сперечатися.

ЗАСПОКІЙЛИВА ЗАЯВА

Будь ласка, заспокойтеся і не зважайте на попередню погрозу.

Я просто вихвалявся

Я зовсім не страшний.

Я зовсім не злий.

Я — підсумок.

Справді, усе біле. Здавалося, ніби весь світ зодягнувся у сніг. Ніби натягнув його на себе, як ви надягаєте светра. Поблизу колії — сліди ніг, що занурилися в сніг ледь не по коліна. Дереву були вкриті сніговими покривалами. Як ви уже зрозуміли — хтось помер. Вони не могли просто залишити його на землі. На даний момент у цьому не було великої проблеми, але невдовзі дорогу попереду розчистять і поїзд рушить далі. Там було двоє кондукторів. Там були одна мама і її донька. Один труп. Мама, дівчинка і труп були впертими і мовчазними. — Ну, то чого ти від мене хочеш? Один кондуктор був високим, другий — низьким. Високий завжди говорив першим, хоча й не був головним. Він подивився на меншого і круглішого. У того ще було м'ясисте червоне обличчя. — Ну, — відповів низький, — ми ж не можемо просто залишити їх тут, так? Високому вшивався терпець. — А чом би й ні? Низький страшенно розлютився, аж ледь не вибухнув від гніву. Він вступився у підборіддя високого і прокричав:

- *Spinnst du?! Ти геть дурний?*

З кожною секундою на його щоках густіла огида. Шкіра натягнулася.

— Ходи, — продираючись крізь сніг, сказав він. — Ми занесемо усіх трьох досередини, якщо доведеться. Повідомимо наступну станцію.

А от я вже встиг припуститися найелементарнішої помилки. Та не знаю, як пояснити вам глибину свого розчарування в самому собі. Загалом я зробив усе правильно.

Я уважно роздивився сліпуче сніжно-біле небо, яке пропливало у вікнах потяга, що вже рушив. Я майже вдихнув його, проте все одно вагався — я зацікавився. Дівчинкою. Допитливість заволоділа мною, тож я вирішив залишитися довше — наскільки це дозволяв мій графік, і поспостерігати.

За двадцять три хвилини потяг зупинився, і я вийшов разом з ними.

На моїх руках лежала маленька душа.

Я стояв трохи праворуч.

Дует енергійних кондукторів рушив до мами, дівчинки і трупа маленького хлопчика. Добре пам'ятаю, що того дня я голосно дихав. Дивно, що кондуктори не помітили мене, коли проходили поряд. А світ уже прогинався під вагою усього того снігу.

Зліва, де за десять метрів від мене, стояла бліда і голодна дівчинка і тремтіла від холоду.

Вона цокотіла зубами.

Вона обіймала себе холодними руками.

На обличчі крадійки книжок замерзли сльози.

Затемнення

Далі були чорні завитки — щоб продемонструвати вам, так би мовити, полюси моєї різнобічності. Це був найтемніший час перед світанком.

Цього разу я прийшов по молодого чоловіка — йому було не більше ніж двадцять чотири роки. Літак досі чмихав. Дим струменів із обох його легень.

Розбиваючись, він залишив на землі три глибокі рани. Крила скидалися на відпиляні руки. Вони більше не зможуть змахнути. Ця маленька металева пташка більше не полетить.

ЩЕ ДЕКІЛЬКА МАЛЕНЬКИХ ФАКТІВ

Інколи я приходжу занадто рано.

Я поспішаю, і деякі люди тримаються за життя довше, ніж мали б.

Минуло декілька хвилин, і диму не стало. Вже не було, що віддавати.

Першим прибіг хлопчик — важко дихаючи, з чимось, схожим на ящикок для інструментів, у руці. Страшенно хвилюючись, він підійшов до кабіни і глянув на пілота, вагаючись, чи той іще живий (пілот іще був живий). Десь за тридцять секунд прибігла крадійка книжок.

Минуло багато років, та я впізнав її.

Вона важко дихала.

Із ящичка хлопчик витягнув — що б ви подумали? — плюшевого ведмедика.

Тоді просунув руку крізь розбите вітрове скло і поклав ведмедика пілотові на груди. Посеред румовища з людських уламків і крові сидів усміхнений ведмедик. Декілька хвилин по тому я вирішив ризикнути. Час настав.

Я підійшов, вийняв його душу й обережно відніс її.

У кабіні залишилися тільки тіло, ледь вловимий запах диму й усміхнений плюшевий ведмедик.

Коли навколо зібралася юрба, усе, звісно ж, змінилося. Обрій почав зафарбовуватися сірим, як сажа, кольором. Від чорноти над головою не залишилося нічого, окрім якихось закарлючок, та й ті швидко зникали.

Чоловік, натомість, був кісткового кольору. Його шкіра набула скелетного відтінку. Пошарпана уніформа. Очі — холодні і бурі, як плями від кави, а остання закарлючка, що досі висіла в небі, мала, як на мене, незвичну, проте таку знайому форму. Підпис.

Юрба поводитася так, як поводитьсь зазвичай.

Поки я пробирався крізь неї, кожен, хто там стояв, підсилював тишу своєю присутністю. Це була ледь концентрована суміш безладних рухів руками, приглушених розмов і мовчазних, тривожних обертів навкруги.

Коли я кинув погляд на літак, мені здалося, що пілот усміхається відкритим ротом.

Такий собі останній сороміцький жарт.

Ще одна кульмінація людського життя.

Пілот лежав, загорнутий у свою уніформу, а дедалі сивіше світло боролось з небом. Як і в багатьох інших випадках, коли я розвертався, щоб піти геть, якась тінь з'явилася на мить, ніби останній подих затемнення, ніби знамення того, що відійшла ще одна душа.

Знаєте, незважаючи на усі барви, яких торкаюся, які вишукую в усьому, що є в цьому світі, я завжди ловлю затемнення, коли помирає людина, нехай навіть це лише мить.

Я бачив мільйони таких затемнень.

Я бачив їх стільки, що всіх уже й не пригадаю.

Прапор

Коли я востаннє її бачив, усе було багряним. Небо скидалось на суп, воно кипіло і вирувало. А в деяких місцях воно пригоріло. Багрянець був поцяткований чорними крихтами і зернами перцю.

Колись діти тут грали у «класики» — на вулиці, схожій на засмальцьовану олією сторінку. Коли я прибув, іще була луна. Кроки стукотіли по дорозі. Дзвінкими голосами сміялись діти, а усмішки — солоні, та вони швидко танули.

А тоді — бомби.

Цього разу було вже запізно.

Сирени. Зозуля репетує по радіо. Та вже занадто пізно.

За лічені хвилини вирости, нагромадилися насипи з бетону і землі. Вулиці перетворилися на розірвані вени. Кров лилася, доки земля не ввібрала її, а тіла в'язнули в ній, як колоди після повені.

Приклеєні до землі. Всі до одного. Сила-силенна душ.

Це була доля?

А може, погана вдача?

Невже саме це приклеїло їх до землі?

Ні, аж ніяк.

Будьмо справедливими.

Напевне, винними у цьому були бомби, скинуті людьми, що ховалися десь у хмарах.

А небо — тепер воно було схожим на домашній суп якогось нестерпно-пекельного багряного кольору. Маленьке німецьке містечко знову розірвало на шматки. Сніжинки попелу *чарівливо* кружляли над головою, аж так і хотілося висолопити язика і ловити їх, куштувати їх. Та ці сніжинки обпекли б ваші губи. Вони б спопелили ваш рот.

Я добре усе пам'ятаю.

Я саме збирався йти, коли помітив її — вона стояла навколішки.

Виписаний, окреслений гірський хребет із уламків каменю підіймався довкола неї. В руках вона стискала книжку.

Окрім усього іншого, крадійка книжок відчайдушно прагнула повернутися до підвалу, писати, або перечитати свою історію ще один, останній раз. Вона згадувала минуле, ці спогади чітко відбивалися на її обличчі. Більше за життя вона хотіла опинитися в підвалі — там безпечно, там дім, — але не могла зрушити з місця. Та й підвалу більше не було. Він став частиною пошматованого краєвиду.

Знову прошу вас, повірте мені.

Я хотів спинитися. Присісти біля неї.

Я хотів сказати: «Пробач, дитино».

Але це заборонено.

Я не присів біля неї. Нічого не сказав.

Натомість я певний час спостерігав за нею. Коли вона спромоглася зрушити з місця, я пішов за нею.

Вона впустила книжку.

Вона опустила на коліна.

Крадійка книжок завила.

Поки розбирали завали, на її книжку декілька разів наступили, і, хоча була команда розчищати лише уламки бетону, найцінніше, що було в дівчинки, теж закинули до вантажівки зі сміттям, і тут я не втримався. Я заліз до вантажівки і взяв книжку, не підозрюючи, що збережу її й тисячі разів звертатиму на неї погляд протягом усіх цих років. Я переглядатиму ті місця, у яких ми перетиналися, і дивуватимусь, що дівчинка тоді бачила і як вона вижила. Це найкраще, що мені до снаги, — дивитися, як усе стає на свої місця в тій історії, яку я спостерігав увесь цей час.

Згадуючи її, я бачу довгий перелік кольорів, та найбільше врізалися в пам'ять ті три кольори, у яких вона постала переді мною наживо. Іноді мені вдається злетіти і ширяти високо над цими трьома миттєвостями. Я зависаю в повітрі, а гнила правда кровоточить, доки не приходить прозріння.

От тоді вони й складаються у формулу:

КОЛЬОРИ

ЧЕРВОНИЙ:

БІЛИЙ:

ЧОРНИЙ:

Вони накладаються один на одний. Чорна закарлючка на сліпучо-білу кулю і на густу супово-багрянку барву.

Так, мені частенько доводилося згадувати її, і в незліченній кількості своїх кишень я носив її історію — щоб розповісти. Вона — одна з небагатьох, які я ношу з собою. Кожна з тих історій — це спроба, це неабияка спроба довести собі, що ви і ваше земне існування

маєте значення.

Ось вона. Одна із пригорщі.

Крадійка книжок.

Якщо маєте бажання, ходіть зі мною. Я розповім вам історію.

Я вам щось покажу.

Частина 1

«Посібник гробаря»

а також:

Небесна вулиця — мистецтво бути saumensch — жінка з прасковим кулаком — спроба поцілунку — Джессі Овенс — наждачний папір — запах дружби — чемпіонка у важкій вазі — та неабияка watschen.

Прибуття на Небесну вулицю

Востаннє.

Це багряне небо...

Що ж сталося, чому крадійка книжок стояла навколішки і вила, зусібіч оточена купою безглузвих, запилюжених, обпалених рукотворних уламків?

За декілька років до того усе почалося зі снігу.

Час настав. Для когось.

ПРИГОЛОМШЛИВО ТРАГІЧНИЙ МОМЕНТ

Потяг швидко мчав.

Він був напханий людьми.

У третьому вагоні помер шестирічний хлопчик.

Крадійка книжок і її братик їхали до Мюнхена, де їх незабаром мали передати прийомним батькам. Тепер ви, звісно ж, знаєте, що хлопчик не доїхав.

ЯК УСЕ СТАЛОСЯ

Сильний напад кашлю.

Майже натхненний напад кашлю.

А тоді — нічого.

Коли кашель припинився, не залишилось нічого, окрім нікчемності життя, що із шелестом пронеслося повз, чи ледь чутної судоми. Тоді несподіванка дісталася до його вуст — вони були іржаво-коричневого кольору і лущилися, як стара фарба. Вже давно потребували ремонту.

Їхня мама спала.

Я увійшов до потяга.

Мої ноги крокували захаращеним проходом, моя долоня миттєво прикрила його губи.

Ніхто й не помітив.

Поїзд стрімголов мчав у далечінь.

Крім дівчинки.

Одне око розплющене, друге ще досі дрімає — крадійка книжок, також відома як Лізель Мемінгер, — зрозуміла, у цьому немає сумніву, що її молодший братик, Вернер,

лежав на боці мертвий.

Його блакитні очі втупилися в підлогу.

Але нічого не бачили.

До того як прокинутись, крадійка книжок бачила сон про *фюрера* — Адольфа Гітлера. У сні вона була на мітингу, де він виступав, і дивилась на проділ черепоного кольору та бездоганний квадратик вусів. Вона із задоволенням слухала слова, що потоком ринули з його рота. Ті фрази виблискували на світлі. У якийсь, трохи спокійніший момент, він навіть схилився й усміхнувся їй. Вона усміхнулась у відповідь і промовила: «*Gutten Tag, Herr F ... uhrer. Wie geht's dir heut?*»¹ Вона ще не навчилася добре говорити чи бодай читати німецькою, бо нечасто була у школі. Причину цього вона дізнається пізніше — всьому свій час.

Вона прокинулася саме тоді, коли *фюрер* збирався їй щось відповісти.

Ішов січень 1939 року. Їй було дев'ять років, незабаром мало виповнитись десять.

Її братик помер.

Одне око розплющене.

Одне ще досі дрімає.

Гадаю, краще б вона міцно спала, але, правду кажучи, на це я не маю жодного впливу.

Друге око вмить розплющилося, і вона впіймала мене на гарячому, я певен у цьому. Я саме опустився на коліна і вийняв його душу, що безсило повисла на моїх набряклих руках. Потім душа швиденько зігрілась, та, коли я тільки-но вийняв її, вона була м'якою і холодною, як морозиво. Хлопчик почав танути на моїх руках. А тоді повністю зігрівся. Зцілювся.

А на Лізель Мемінгер навалилася безвольна нерухомість, її охопили заплутані і суперечливі думки. *Es stimmt nicht.* Цього не може бути. Цього не може бути.

І тряска.

Чому вони завжди трясуть їх?

А, так, знаю, знаю. Припускаю, що це пов'язано з інстинктом. Щоб стримати наплив усвідомлення правди. Тієї миті її серце було слизьким, і гарячим, і гучним, таким гучним, таким гучним.

Я вчинив по-дурному — я залишився. І спостерігав.

Тепер мама.

Дівчинка розбудила її такою ж несамовитою тряскою.

Якщо вам важко це уявити, подумайте про незграбну тишу. Про шматки й уривки відчаю, що пропливають повз. Про те, як воно — потонути в потязі.

Сніг безперестанку падав, і мюнхенський потяг мусив зупинитися через ремонт пошкодженої колії. Голосила жінка. Біля неї стояла заціпеніла дівчинка.

У нестямі жінка відчинила двері.

Тримаючи маленьке тільце, вона зійшла у сніг.

Дівчинка рушила за нею — а що ще їй залишалося?

Як ви вже знаєте, двоє кондукторів також зійшли з потяга. Вони вирішували, що робити, і сперечалися. Ситуація була щонайменше неприємною. Врешті-решт було вирішено довести усіх трьох до наступної станції, і нехай уже там із цим розбираються.

Тепер потяг плентався засніженою дорогою.

А тоді спіткнувся і зупинився.

Вони зійшли на перон — тіло хлопчика на маминих руках.

Вони стояли.

Хлопчик ставав усе важчим.

Лізель і гадки не мала, де вона. Навколо усе було білим, і, доки вони були на станції, вона могла споглядати лише вицвілий напис на вказівнику напроти. Назва міста нічого їй не

¹ Добрий день, пане фюрере. Як ся маєте сьогодні? (нім.) — Тут і далі прим. пер., якщо не вказано інше.

говорила, але саме тут, два дні по тому, поховують її братика Вернера. Серед свідків — священник і двоє гробарів, що тремтіли від холоду.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Двоє кондукторів.

Двоє гробарів.

Коли дійшло до діла, один із них віддавав накази.

А інший робив те, що йому наказували.

Питання: а що, як інший — це більше, ніж один?

Помилки, помилки — здається, іноді це єдине, на що я спроможний.

Два дні я займався своїми справами. Я подорожував світом і переносив душі на конвеєр вічності. Я дивився, як вони безвольно котилися вдалину. Декілька разів я застерігав себе триматися подалі від місця поховання братика Лізель Мемінгер. Але знехтував своєю ж порадою.

Уже за декілька миль², поки наближався до них, я зміг розгледіти маленьку групу людей, що заклакли посеред неосяжного засніженого простору. Кладовище зустріло мене, як друга, і невдовзі я стояв поряд із ними. Я схилив голову.

Ліворуч від Лізель стояли двоє гробарів, вони терли руки і жалілися на сніг та погані умови для копання в таку погоду. «Так важко розкопати весь той лід» — і таке інше. Одному з них було не більше чотирнадцяти. Учень. Коли він трохи відійшов, десь кроків на двадцять, із кишені його куртки безневинно випала чорна книжка, а він цього навіть не помітив.

Декілька хвилин по тому мама Лізель рушила зі священником. Вона дякувала йому за поховання сина.

А от дівчинка залишилася.

Її коліна вгрузли у землю. Прийшов її час.

Досі не вірячи, вона почала копати. Він не міг померти. Він не міг померти. Він не міг...

За лічені секунди сніг вгризся в її шкіру.

На руках розтріскалася замерзла кров.

Десь там, під усім тим снігом, вона бачила своє серце, розбите на два шматки. Обидва горіли і билися під цим білим покривом. Вона зрозуміла, що мама прийшла по неї, тільки тоді, коли мамина кістлява рука опустилась на її плече. Її потягнули геть. Гарячий крик заповнив її горло.

МАЛЕНЬКА КАРТИНКА, ДЕСЬ МЕТРІВ ЗА ДВАДЦЯТЬ

Коли дівчинку нарешті відтягнули, вони з мамою стояли і переводили подих.

Щось чорне і квадратне виднілося посеред снігу.

Тільки дівчинка помітила це.

Вона схилилась, підняла ту річ і міцно вчепилася в неї пальцями.

На обкладинці був сріблястий напис.

Вони трималися за руки.

Відпустили останнє, заплакане прощання і вийшли з кладовища, озирнувшись кілька разів.

А от я залишився трохи довше.

Я махав рукою.

² Миля — міра довжини, приблизно дорівнює 1,6 км.

Але ніхто не помахав мені у відповідь.

Мама й донька покинули кладовище і попрямували до наступного мюнхенського потяга.

Обидві були худі й бліді.

В обох потріскалися губи.

Лізель помітила це у брудному, запилюженому вікні потяга, на який вони сіли якраз перед полуднем. Як згодом написала сама крадійка книжок, ця подорож продовжилася так, ніби усе вже сталося.

Коли потяг прибув на мюнхенський вокзал, люди висипали з нього, як із розірваного пакунка. Там були люди різного гатунку, але серед цієї юрби найлегше було розпізнати бідняків. Злидарі завжди в русі, ніби зміна місця може чимось їм допомогти. Вони не розуміють, що наприкінці мандрівки їх все одно чекає та сама біда, хіба що в новій обгортці — як осоружний родич.

Думаю, мама дівчинки добре це розуміла. Її дитину не чекали в елітних сім'ях Мюнхена, але прийомних батьків їй таки знайшли, тож вони, принаймні, зможуть трохи краще годувати дівчинку і хлопчика та дадуть їм нормальну освіту.

Хлопчик.

Лізель не сумнівалася, що мама несе пам'ять про нього, що вона звалила її собі на плечі. Ось вона впустила його. Дівчинка бачить, як його п'яти, його ноги й усе тіло вдаряються об перон.

Як ця жінка може йти?

Як вона може рухатися?

Це те, чого я ніколи не знав, ніколи не міг збагнути, — на що здатні люди.

Вона підняла його і пішла далі, а дівчинка припала до неї збоку.

Відбулася зустріч із чиновниками, підняли свої вразливі голови питання про те, чому вони спізнилися і що сталося з хлопчиком. Доки її мама, із заціпенілими думками, сиділа на жорсткому стільці, Лізель забилася в куток маленького запилюженого офісу.

Тоді — безладні прощання.

Одне було плаксивим. Дівчинка зарилася обличчям у мамине зношене шерстяне пальто. Її знову відтягували.

На деякій відстані, серед околиць Мюнхена, заховалося містечко під назвою Molching, а нам із вами краще вимовляти «Молькінг». Саме туди везли дівчинку — на вулицю, що називалася Himmel.

ПЕРЕКЛАД

Himmel — Небеса

Той, хто вибрав назву для Небесної вулиці, безперечно мав здорове почуття гумору. Не скажу, що там було пекло на землі. Ні. Проте там не було й раю.

Хоч як би там було, прийомні батьки вже чекали на Лізель.

Губерманни.

Вони чекали на дівчинку і хлопчика і мали отримувати невелику допомогу на їх утримання. Ви б не хотіли бути тим, хто принесе Розі Губерманн новину про те, що хлопчик не пережив поїздки. Правду кажучи, ніхто взагалі не хотів щось їй казати. Коли вже зайшла мова про характери, то в Розі він був не з кращих, але в минулому їй вдавалося гарно виховувати прийомних дітей. Декількох вона, без сумніву, перевиховала.

Лізель їхала туди на машині.

Раніше вона ніколи не їздила на машині.

Її шлунок то підскакував, то опускався донизу, вона марно сподівалася, що вони зіб'ються з дороги чи передумують. Серед цих думок вона незмінно поверталася до мами, що залишилась на вокзалі й чекала наступного потяга. Вона тремтить. Закуталася в те

нікудишнє пальто. Очікуючи на той потяг, вона гризтиме нігті. Довгий і неприємний перон — шматок холодного цементу. Коли повертатиметься назад, чи виглядатиме те місце, де поховали її сина? Чи її здолає важкий сон?

Машина все їхала, а Лізель боялася останнього, смертельного повороту.

День був сірим — кольору Європи.

Машину зусібіч обступила заслона дощу.

— Майже приїхали. — Чиновниця з державного управління опіки, пані Гайнріх, обернулася до дівчинки й усміхнулася. — *Dein neues Haus.* Твій новий дім.

Лізель витерла круг на запітнілому вікні і визирнула.

ФОТОГРАФІЯ НЕБЕСНОЇ ВУЛИЦІ

Здавалося, що будівлі приклеєні одна до одної, а це здебільшого маленькі будинки і житлові блоки, які почуваються геть некомфортно.

Темний сніг простелився, як килим.

Бетон, голі дерева, що скидаються на вішаки, і сіре повітря.

У машині також був чоловік. Він залишився з дівчинкою, поки пані Гайнріх була у будинку. Він не промовив ні слова. Лізель вирішила, що він тут для того, щоб вона не втекла, або заштовхає її досередини, якщо з нею виникнуть якісь проблеми. Але згодом, коли проблеми таки виникли, він просто сидів і спостерігав. Напевне, він був крайнім заходом, останнім способом.

За декілька хвилин вийшов високий чоловік. Ганс Губерманн, прийомний батько Лізель. З одного боку біля нього стояла середнього зросту пані Гайнріх. З іншого — приземкувата Роза Губерманн, що скидалася на маленьку шафу, з накинутим поверх пальтом. Було помітно, що вона ходить перевальцем. Майже симпатична, якби не обличчя з пом'ятого картону і такий роздратований вираз на ньому, ніби вона ледве може усе це стерпіти. Її чоловік крокував прямо, у його пальцях тліла цигарка. Він сам їх скручував.

Діло було так.

Лізель відмовлялась виходити з машини.

- *Was ist loss mit dem Kind?* — запитала Роза Губерманн. Повторила запитання знову. — Що це з дитиною? — Тоді просунула обличчя в машину і сказала: — *Na, komm. Komm* ³.

Сидіння попереду відсунули. Коридор холодного повітря запрошував вийти. Дівчинка не зрушила з місця.

Назовні, крізь круг, який вона витерла, Лізель бачила пальці високого чоловіка, які тримали цигарку. Попіл оступився з її кінця, декілька разів крутнувся і підлетів, а тоді розсипався по землі. П'ятнадцять хвилин її вмовляли вийти з машини. Це вдалося високому чоловікові.

Спокійно.

Далі була хвіртка, дівчинка вчепилася за неї.

З очей лилися струмки сліз, а вона трималася за хвіртку і відмовлялася заходити на подвір'я. На вулиці збиралися люди, доки Роза Губерманн їх не збежитала і вони не розійшлися хто куди.

ПЕРЕКЛАД ТОГО, ЩО ПОВІДОМИЛА ЇМ РОЗА ГУБЕРМАНН

«Чого повитріщалися, недоумки?»

³ Ну, виходь. Виходь. (нім.).

Врешті Лізель боязко зайшла в будинок. Ганс Губерманн тримав її за одну руку. За другу її тримала маленька валіза. У валізі, під шаром складеного одягу, заховалася маленька чорна книжка, що її, як ми можемо лише здогадуватися, уже декілька годин шукав чотирнадцятирічний гробар із невідомого міста. Уявляю, як він каже своєму начальнику: «Чесне слово, я не знаю, де вона. Я вже все обшукав. *Все обшукав!*» Я впевнений, що він ніколи б не запідозрив дівчинку, проте ось вона — чорна книжка зі сріблястими літерами, під куполом її одягу.

«ПОСІБНИК ГРОБАРЯ

Дванадцятикрокова інструкція з Успішного копання могил.

Видана Баварською асоціацією кладовищ»

Перша здобич крадійки книжок — початок її видатної кар'єри.

Перетворення на Saumensch ⁴

Так, видатна кар'єра.

Покваплюся зазначити, проте, що між крадіжкою першої і другої книжки минуло чимало часу. Іншим, не менш важливим фактом є те, що першу книжку вона вкрала у снігу, а другу — у вогню. Також не варто забувати, що деякі книжки їй дали. Загалом у неї було чотирнадцять книжок, та вона вважала, що здебільшого її історію створили десять книжок. Із тих десяти шість вона вкрала, одна з'явилася на кухонному столі, дві написав для неї схований єврей, а ще одну приніс лагідний, зодягнений у жовте вечір.

Вирішивши написати свою історію, вона дивуватиметься, коли саме книжки і слова не просто почали мати якесь значення, а стали для неї всім. Може, тоді, коли вона вперше побачила кімнату, де були цілі стелажі з книжками? Або тоді, коли на Небесній вулиці з'явився Макс Ванденбург із пригорщею страждань і *«Mein Kampf»* ⁵ Гітлера? *А може, це через читання в бомбосховищі? Чи через останній марш у Дахау? Чи «Струшувачку слів»* ?

Мабуть, точної відповіді, коли і де це сталося, ми з вами так і не отримаємо. А втім, я не забігатиму наперед. Перш ніж дістатися до котрогось із цих варіантів, нам слід подивитися, як почалося життя Лізель Мемінгер на Небесній вулиці, й дізнатися про мистецтво бути *saumensch*.

Коли вона прибула, на її руках іще виднілися сліди від укусів снігу, а з пальців іще не стерлася замерзла кров. Вона вся здавалася якоюсь недогодovаною. Дротяні ноги. Руки, як вішаки для пальта. Це їй далось нелегко, але коли таки далось, то вийшла якась зголодніла усмішка.

Кольором її волосся майже не відрізнялося від білявого німецького сорту, але в неї були небезпечні очі. Темно-карі. На той час у Німеччині вам не хотілося б мати карих очей. Напевне, вона успадкувала їх від тата, однак достеменно цього не знала, бо зовсім його не пам'ятала. Насправді про тата вона знала лише одне. Це був ярлик, якого вона не розуміла.

ДИВНЕ СЛОВО

⁴ Можна перекласти як «свинючка» (нім.).

⁵ «Моя боротьба» — книжка Адольфа Гітлера, яка стала ідеологічною основою німецького націонал-соціалізму. Вперше опублікована 1925 року. Перша частина є автобіографією Гітлера, де він описав, зокрема, свої погляди на соціально-політичні проблеми Австро-Угорщини та Німеччини. Головними ворогами він бачив світове єврейство, інтернаціоналізм і комуністичний рух. Друга частина була політичною пропагандою його партії, НСРПН. Нацисти проголосили «Мою боротьбу» головною книжкою для населення Третього рейху.

Комуніст

Не один раз вона чула його в минулому. «Комуніст». Пансіони були напхані людьми, кімнати переповнені запитаннями. І це слово. Це дивне слово завжди було десь там, у кутку, воно визирало з темряви. Воно носило костюми, уніформи. Хоч куди б вони подалися, воно було там, щойно згадували її тата. Вона могла вловити його запах, відчутти його на смак. А от вимовити чи зрозуміти не могла. Коли дівчинка спитала маму, що воно означає, та відповіла, що це не має значення, тож їй не слід цим перейматися. В одному з пансіонів була здоровіша жінка, яка намагалася навчити дітей писати, виводячи щось вуглиною на стіні. Лізель кортіло спитати значення того слова, але вона так цього й не зробила. Одного дня ту жінку забрали на допит. Вона більше не повернулася.

Прибувши до Молькінга, Лізель таки усвідомлювала, що тут її порятунок, але це її зовсім не тішило. Якщо мама любить її, то чому залишила на чужому порозі?

Чому? Чому? Чому?

Той факт, що відповідь була їй відома — нехай навіть на елементарному рівні, — здавалося, не мав жодного значення. Мама постійно хворіла, а на лікування завжди бракувало грошей. Лізель про це знала. Та це зовсім не означало, що вона мусить із цим змиритися. Хоч скільки б разів їй казали, що її люблять, дівчинка не вірила, що доказ любові — це рішення залишити її. Ніщо не міняло тієї обставини, що вона була загубленою худорлявою дитиною в чужому місці, з чужими людьми. Сама-самісінька.

Губерманни жили в одному з маленьких коробкоподібних будинків на Небесній вулиці. Декілька кімнат, кухня і спільний із сусідами туалет надворі. Дах був пласким, а під будинком розташовувався неглибокий підвал для зберігання всякої всячини. Вважалося, що підвал *недостатньо глибокий*. У 1939 році це нікого не турбувало. А от згодом, у 1942-му і 1943-му, з цим уже виникли проблеми. Під час бомбардувань доводилося бігти вулицею до кращого укриття.

На початку дівчинку найбільше ошелешила лайка. Вона була такою рясною і *запальною*. Буквально через слово вона чула *Saumensch*, *Saukerl* або *Arschloch*. Для тих, кому ці слова незнайомі, варто їх пояснити. «*Sau* — це, звичайно ж, свиня. Слово *Saumensch* вживалося для того, щоб обізвати, вилаяти чи просто принизити жінку. *Saukerl* ⁶ (вимовляється як «заукерль») — те саме, тільки для чоловіків. *Arschloch* можна перекласти як «недоумок». Проте це слово не має статевої приналежності. Воно просто є.

- *Saumensch, du dreckiges!* ⁷ — прокричала прийомна мама того вечора, коли дівчинка відмовилася прийняти ванну. — *Ти, брудна свиня! Чого не роздягаєшся?*

Вона добре вміла лютувати. Насправді можна сказати, що обличчя Рози Губерманн незмінно прикрашала лють. Саме тому на її картонній шкірі з'являлися зморшки.

Лізель, ясна річ, купалася — у тривозі. Нізащо вона не полізе ні до якої ванни, та й лягати в ліжко вона теж не мала наміру. Вона забилася в куток схожого на комірчину умивальні, чіпляючись за відсутні ручки на стінах, щоб опертися бодай на щось. Та навколо не було нічого, крім сухої фарби, забитого подиху і потоку лайки, що виливався з Рози.

— Відчепися від неї. — У сварку втрутився Ганс Губерманн. Ніби протиснувшись крізь натовп, його лагідний голос прослизнув досередини. — Я сам.

Він наблизився до дівчинки і сів на підлогу, обпершись на стіну. Плитка була холодною і непривітною.

— *Ти вмієш скручувати цигарки?* — запитав він, і наступну годину, а може й більше, вони сиділи в калюжі темряви, яка все більше заповнювала кімнату, забавляючись цигарковим папером і тютюном, який Ганс Губерманн потім скурював.

⁶ Можна перекласти як «свинтус» (нім.).

⁷ Свинючко, ти брудна! (нім.)

За годину Лізель уже могла скручувати непогані цигарки. Але досі не скупалася.

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО ГАНСА ГУБЕРМАННА

Він любив курити. Найбільше у цьому занятті йому подобалося скручувати цигарки.

За професією він був малярем і грав на акордеоні.

Це його вміння стало у пригоді, особливо взимку, коли він міг заробити трохи грошей, граючи у пивних Молькінга, на кшталт «Кноллера».

Він уже обдурив мене на одній війні, згодом потрапить на іншу (якась безглузда винагорода), але йому знову якось вдасться мене уникнути.

Більшість людей заледве чи помічали Ганса Губерманна. Він був непоказним. Безперечно, маляр із нього був чудовий. Його музичні вміння — вище середнього. Проте якимось чином — упевнений, що вам доводилося зустрічати таких людей, — йому завжди вдавалося зливатися з тлом, навіть якщо він був першим у черзі. Він просто був *там*. Непримітний. Неважливий і не вельми цінний.

Найсумнішою в такій зовнішності була, як ви можете собі уявити, її цілковита, так би мовити, невідповідність. Безперечно, у Ганса *була* цінність, і Лізель Мемінгер помітила її. (Діти іноді бувають набагато мудрішими за хвалькуватих і нудних дорослих.) Вона одразу це розгледіла.

Його поведінку.

Спокій, що його оточував.

Коли він увімкнув світло в маленькій бездушній умивальні, Лізель помітила, які в її прийомного тата незвичні очі. Вони були зроблені з доброти і срібла. М'якого срібла, що плавиться. Побачивши його очі, Лізель зрозуміла, що Ганс Губерманн має неабияку цінність.

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО РОЗУ ГУБЕРМАНН

Вона мала п'ять футів ⁸ і один дюйм ⁹ зросту, а своє туге, каштанове з сивими пасмами волосся збирала у пучок.

Щоб поповнити сімейний бюджет Губерманнів, вона прала і прасувала для п'яти заможних сімей Молькінга.

Куховарила вона жахливо.

Вона мала унікальне вміння дратувати майже всіх, кого зустрічала. Але вона насправду любила Лізель Мемінгер.

Просто якось дивно виявляла свої почуття.

Як-от, лупцювала її дерев'яною ложкою і кидалася словами — поперемінно, з різною частотою.

Коли Лізель таки купалася, за два тижні після свого прибуття на Небесну вулицю, Роза стиснула її в сильних, ледь не травматичних, обіймах. Майже розчавивши її, вона промовила:

- *Saumensch, du dreckiges* — пора купатися!

За декілька місяців більше не було пана і пані Губерманнів. Послуговуючись звичною пригоршнею слів, Роза сказала:

— Послухай-но Лізель, від сьогодні ти називатимеш мене «мама». — Вона на хвилинку

⁸ Фут — міра довжини, приблизно 30 см.

⁹ Дюйм — міра довжини, приблизно 2,5 см.

замислилась. — Як ти називала свою справжню маму?

Лізель швиденько відповіла:

- *Auch Mama* — також мама.

— Ну, тоді я твоя друга мама. — Вона подивилася на чоловіка. — А той, отам. — Здавалося, вона зібрала слова у жменю, зім'яла їх і шпурнула через стіл. — Той *Saukerl*, той брудний свинтус, — називатимеш його тато, *verstehst?* Зрозуміла?

— Так, — одразу погодилась Лізель. У цьому домі цінувалися швидкі відповіді.

— Так, *мамо*, — виправила її Роза. — *Saumensch*. Називай мене мамою, коли звертаєшся до мене.

Тієї миті Ганс Губерманн саме закінчив скручувати цигарку, обливав папір і склеїв його. Подивився на Лізель і підморгнув їй. Вона залюбки називатиме його татом.

Жінка з прасковим кулаком

Кілька перших місяців були, звичайно ж, найважчими.

Лізель щоночі снилися кошмари.

Обличчя брата.

Що втупилося у підлогу.

Прокидаючись, вона борсалася в ліжку, кричала і тонула у вирі простирадл. Навпроти, з іншого боку кімнати, братове ліжко пливло, наче човен, у темряві. Лізель повільно приходила до тями, а ліжко, здавалося, осідало на підлогу. Це видіння її не вельми заспокоювало, тож минало ще трохи часу, перш ніж дівчинка припиняла кричати.

Чи не єдиним плюсом кошмарів було те, що до її кімнати приходив Ганс Губерманн, новий тато, щоб заспокоїти її, щоб подарувати свою любов.

Він приходив щоночі і сидів біля неї. Декілька разів на початку він просто був там — стороння людина, що проганяла її самотність. За декілька ночей він уже шепотів: «Тихенько, я тут, усе добре». За три тижні він обійняв її. Між ними зростала довіра, головним чином через грубу силу його лагідності, його *присутності*. Від самого початку дівчинка знала, що Ганс Губерманн прийде посеред крику і не покине її.

ВИЗНАЧЕННЯ, ЯКОГО НЕ ЗНАЙДЕТЕ У СЛОВНИКУ

Непокидання — вияв довіри і любові, який часто розпізнають діти.

Ганс Губерманн, із заспаними очима, сидів на ліжку, а Лізель плакала в його рукав і вдихала його запах. Кожного разу після другої години ночі вона знову засинала, огорнута цим запахом. Це була суміш викурених цигарок, старої фарби і людської шкіри. Спочатку вона втягувала цей запах, потім дихала ним, доки не тонула в ньому. Щоранку Ганс сидів у кріслі за декілька футів від неї, з опущеною головою, зігнутий ледь не навпіл. Він ніколи не лягав на сусіднє ліжко. Лізель злазила з ліжка й обережно цілувала його в щоку, а він прокидався й усміхався їй.

Іноді тато казав їй залізти на ліжко і почекати хвилинку, а тоді повертався з акордеоном і грав для неї. Лізель сиділа, щось наспівувала, від задоволення стиснувши холодні пальці на ногах. Ніколи раніше для неї не грали. Вона по-дурному сама до себе усміхалася, і спостерігала, як на татовому обличчі вимальовуються лінії, і вдивлялася в розплавлений метал його очей — доки з кухні не долинали прокльони.

— ДОСИТЬ БРИНЬКАТИ, SAUKERL!

Тато ще трохи грав.

А тоді підморгував їй, і вона незграбно підморгувала йому.

Декілька разів, просто щоб іще більше розізлити маму, він приносив акордеон на кухню і грав під час сніданку.

Татовий хліб із джемом лежав напівз'їдений на тарілці, вигнутий у формі укусів, а

музика вдивлялася в обличчя Лізель. Знаю, це звучить дивно, та саме такі були в неї відчуття. Татова права рука мандрувала клавішами зубного кольору. Ліва рука натискала кнопки. (Найбільше Лізель подобалося дивитися, як він торкався сріблястої блискучої кнопки — до мажор). Подряпані, та досі лискучі чорні боки акордеона рухалися туди-сюди, коли татові руки стискали запилюжені міхи, примушуючи їх втягувати повітря, а потім виштовхувати його назад. У такі ранки на кухні тато оживляв свого акордеона. Мені здається, що це не так уже й безглуздо, якщо добре подумати.

Як визначити, чи хтось живий?

Перевірити, чи дихає. Звук акордеона, зрештою, був ознакою безпеки. Денне світло. Вдень не міг приснитися брат. Вона сумувала за ним і частенько ледь чутно плакала у крихітній умивальні, проте раділа, що не спить. У першу ніч перебування в домі Губерманнів Лізель заховала останню річ, яка пов'язувала її з братом, — «Посібник гробаря» — під матрацом і час від часу витягала книжку, щоб потримати в руках. Вона розглядала напис на обкладинці, торкалася пальцями букв усередині, але й гадки не мала, що там написано. Насправді їй було байдуже, про що ця книжка. Важливішим було те, що вона означала.

ЗНАЧЕННЯ КНИЖКИ

1. Останній раз, коли вона бачила братика.

2. Останній раз, коли вона бачила маму.

Іноді вона шепотіла «мама» — і згадувала мамине обличчя сотню разів на день. Та ці страждання здавалися дріб'язковими порівняно з нічними жахіттями. Там, на неосяжних просторах снів, вона почувалася як ніколи самотньою.

Впевнений, ви вже помітили, що в домі не було інших дітей.

Губерманни мали двох рідних дітей, але вони були дорослі і жили окремо. Ганс-молодший працював у центрі Мюнхена, а Труді підробляла покоївкою й нянею. Незабаром обох поглине війна. Вона виготовлятиме патрони, він ними стрілятиме.

Школа, як ви можете здогадатися, була жахливим провалом.

Хоча вона і була державною, там відчувався сильний католицький вплив, а Лізель була лютеранкою. Не найкращий початок, еге ж? А тоді виявилося, що вона не вміє читати й писати.

Яка ганьба — Лізель перевели до найменших дітей, які тільки починали вчити абетку. Нехай вона й була худорлявою і блідою, серед тієї малечі почувалася просто гігантською і частенько хотіла побліднути настільки, щоб зовсім розчинитися в повітрі.

Та й удома не було кому її вчити.

— Ти навіть не питай *його*, — зауважила мама. — Той *Saukerl* . — Тато виглядав у вікно — така у нього була звичка. — Він кинув школу в четвертому класі.

Не обертаючись, тато м'яко, але ущипливо відповів:

— Ну, її можеш теж не питати. — Він струсив дрібку попелу через вікно. — Вона кинула школу в *третьому* .

У домі не було книжок (крім однієї, захованої під матрацом), і Лізель могла хіба повторювати абетку собі під ніс, доки їй не веліли замовкнути вельми недвозначними фразами. Саме лише бурмотіння... А вже згодом, після жахливого випадку з обпісяним ліжком, почалися уроки читання. Неофіційно їх прозвали опівнічними уроками, хоча зазвичай вони починалися близько другої години ночі. Та про це потім. У середині лютого, коли їй виповнилося десять, Лізель отримала в подарунок стару ляльку з жовтим волоссям і без однієї ноги.

— Це найкраще, що в нас є, - вибачився тато.

— Що ти таке верзеш? Та їй пощастило мати хоча б *це*, — дорікнула мама.

Ганс розглядав наявну в ляльки ногу, а Лізель приміряла нову форму. Десять років означало «Гітлер'югенд». А «Гітлер'югенд» — це маленька коричнева форма. Оскільки Лізель була дівчинкою, то належала до того, що називалося БДМ.

ПОЯСНЕННЯ АБРЕВІАТУРИ

Bund Deutscher MEadchen — Союз німецьких дівчат.

Найперше, на що там звертали увагу, — це правильне виконання привітання «*heil Hitler*»¹⁰. Тоді їх вчили марширувати строєм, робити перев'язку і зашивати одяг. Вони також ходили в походи і займалися іншими, схожими заняттями. На середу і суботу завжди призначалися збори, які тривали з третьої до п'ятої.

Щосереди і щосуботи тато відводив туди Лізель, а за дві години забирав. Вони майже ніколи про це не говорили. Вони просто трималися за руки і прислухалися до власних кроків, а тато ще й викурював одну або дві цигарки.

Єдине тривожило Лізель — тато завжди кудись ішов. Дуже часто ввечері він заходив до вітальні (яка також правила Губерманнам за спальню), витягав зі старого серванту акордеона і протискувався кухнею в напрямку вхідних дверей.

Він ішов Небесною вулицею, а мама відчиняла вікно і викрикувала:

— Не засиджуйся допізна!

— Може, крикнеш іще голосніше? — обертався і вигукував тато у відповідь.

- *Saukerl!* Поцілуй мене в дупу! Буду кричати так голосно, як захочу!

Відлуння її лайки несло за ним вулицею. Тато ніколи не оглядався, ну, принаймні доти, доки не був упевнений, що його дружина вже не визирає з вікна. Такими вечорами, із акордеоном у руках, у кінці вулиці, якраз на розі перед крамницею пані Діллер, він озирався і бачив постать, що замінила Розу у вікні. На мить його довга, примарна рука підіймалася, а тоді він розвертався і помаленьку йшов далі. Коли Лізель бачила його знову, була вже друга година ночі, і тато лагідно висмикував її з обіймів нічного кошмару.

Вечорами в маленькій кухні завжди було гамірно. Роза Губерманн без угаву говорила, а бесіда в її розумінні — це *schimpfen* ¹¹. Вона постійно сперечалася і нарікала. Насправді сперечатися не було з ким, а тому мама користалася кожною нагодою. На кухні вона могла сперечатися з усім світом, і майже щовечора вона так і робила. Після вечері, коли тато йшов, Лізель і Роза зазвичай залишалися на кухні, і мама бралася прасувати.

Декілька разів на тиждень, коли Лізель поверталася зі школи, вони з мамою простували вулицями Молькінга — забирали і розносили випраний та випрасуваний одяг найзаможнішим мешканцям міста. На вулицю Кнаупта, на Верескову вулицю. На декілька інших вулиць. Мама віддавала і забирала одяг із удаваною посмішкою, та щойно зачинялися двері і вона трохи відходила від будинку, то починала бештати усіх цих багатіїв разом із усіма їхніми грошима і лінощами.

— Ну такі вже *g'schtinkerdt* ¹², що не можуть самі собі попра́ти, — завжди повторювала мама, незважаючи на те що залежала від цих людей. — Отой, — ганила вона пана Фотеля з Верескової вулиці, - всі гроші дісталися йому від батька. А він тринькає їх на жінок і пиятику. І на прання з прасуванням, звісно.

Це було щось на кшталт в'їдливої переклички.

Пан Фотель, пан і пані Пфаффельгюрвери, Хелена Шмідт, сім'я Вайнтартерів. Усі вони були у чомусь винні.

Окрім пияцтва і тринькання грошей на розпусту Ернст Фотель, за словами Рози, постійно шкрябав свою обліплену вошами голову, облизував пальці і лише тоді давав їй

¹⁰ «Слава Гітлеру» або «Хай живе Гітлер» (нім.).

¹¹ Лаятися (нім.).

¹² Ледацюга (нім.).

гроші.

- Їх треба прати, перш ніж приносити додому, — підсумувала вона.

Пфаффельгюрвери ретельно перевіряли її роботу.

— «Будь ласка, щоб на цих сорочках не було жодної складки, — передражнювала Роза. — І жодної зморщечки на цьому костюмі». І вони стоять там, оглядають, простісінько переді мною. Простісінько в мене під носом. *Gsindel!* ¹³ *Погань!*

Вайнгартнери, очевидно, були людьми геть недалекоими, та ще й із линючою кішкою, що її Роза теж величала Saumensch .

— Ти знаєш, скільки часу мені треба, щоб здихатися тієї шерсті? Вона усуди!

Хелена Шмідт була заможною вдовою.

— Та стара шкапа — сидить там і нидіє. За все життя вона ні дня не працювала.

Проте найбільше презирства Роза приберегла для будинку під номером вісім по вулиці Гранде. Цей великий особняк стояв на пагорбі у верхній частині Молькінга.

— Оце, — вказала вона, коли вперше привела туди Лізель, — будинок мера. Того пройдисвіта. Його дружина цілими днями не виходить з дому, до того ж вона така скупа, що навіть вогню не розведе, — у них там холод собачий. Вона схиблена. — Роза повторила, наголошуючи на кожному слові: — Геть схиблена. На всю голову.

Біля хвіртки вона махнула дівчинці рукою:

— Ти йди.

Лізель страшенно перелякалася. Величезні коричневі двері з мідним молотком нависали над східцями.

— Що?

— Ти мені не щокай, *Saumensch* . Рухайся!

Лізель пішла. Вона минула стежку, піднялася східцями на ганок, трохи повагалася, а тоді постукала.

Двері відчинив купальний халат.

А в ньому — жінка з переляканими очима, волоссям, що скидалося на пух, у позі загнаного звіра. Вона помітила маму біля хвіртки і віддала дівчинці мішок із білизною.

— Дякую, — промовила Лізель, але відповіді не отримала. Лише двері. Вони зачинилися.

— Бачиш? — сказала Роза, коли дівчинка підійшла до хвіртки. — Отаке мені доводиться терпіти. Всіх тих багатих паршивців, тих ледачих свиней...

Уже йдучи з мішком у руках, Лізель озирнулася. Мідний молоток на дверях не зводив з неї погляду.

Закінчивши бештати людей, на яких вона працювала, Роза Губерманн, за своєю звичкою, переходила до іншої улюбленої теми для презирства. Свого чоловіка. Вона дивилася на мішок з одягом і похилі будинки і говорила, говорила, говорила.

— Якби з твого тата була хоч якась користь, — казала вона дівчинці *щоразу* , коли вони проходили через Молькінг, - то мені не довелося б цим займатися. — І вона глузливо фиркала. — Маляр! І нащо мені здався той *Arschloch* ? І чого я вийшла за нього? Вони мені так і казали — мої батьки себто. — Їхні кроки хрускотіли на стежці. - І що я тепер — плентаюся вулицями і гну спину на кухні, бо той *Saukerl* ніколи не має роботи? Справжньої роботи. Тільки того жалюгідного акордеона і щовечора ті брудні гадючники.

— Так, мамо.

- І це все, що ти можеш сказати? — Мамині очі були схожі на блідо-блакитні латки, приклеєні до обличчя.

Вони йшли далі.

Лізель несла мішок.

¹³ Наволоч (нім.).

Удома всю білизну прали у титані¹⁴ біля плити, розвішували біля каміна у вітальні, а тоді прасували на кухні. Вся робота кипіла на кухні.

— Ти це чула? — запитувала мама майже щовечора. У руці вона тримала праску, нагріту на плиті. Світло в усьому будинку було тьмяним, і Лізель сиділа за кухонним столом, вдивляючись у щілини між язиками полум'я.

— Що? — відповідала дівчинка. — Що таке?

— Це була Гольцапфель! — Роза уже зірвалася зі стільця. — Та *Saumensch* щойно знову плюнула на наші двері.

Для пані Гольцапфель, однієї з сусідок, плювання на двері Губерманнів щоразу, коли вона проходила повз, було традицією. Вхідні двері були за якийсь метр від хвіртки, тож можна стверджувати, що вона була досить вправною і влучною.

Плювання на двері було наслідком того, що вони з Розою Губерманн ось уже понад десять років перебували у якомусь словесному конфлікті. Ніхто не знав, як той конфлікт виник. Та вони й самі, ймовірно, цього вже не пам'ятали.

Пані Гольцапфель була жінкою дротяною й, очевидно, досить недобррозичливою. Вона не була заміжною, проте мала двох синів, на декілька років старших за сина Губерманнів. Обоє були в армії, й обоє, в епізодичних ролях, іще з'являться на цих сторінках, я вам обіцяю.

А щодо плювання мушу зазначити, що пані Гольцапфель виконувала свій обов'язок дуже ретельно. Жодного разу, коли проходила повз, вона не забувала *spuck*¹⁵ на двері будинку під номером тридцять три і крикнути *Schweine!*¹⁶ Про німців я дізнався одну цікаву річ.

Скидається на те, що вони дуже люблять свиней.

НЕВЕЛИЧКЕ ЗАПИТАННЯ І ВІДПОВІДЬ НА НЬОГО

Кому, на вашу думку, доводилося щовечора витирати слину з дверей?

Так — ви вгадали.

Коли жінка із прасковим кулаком каже вам іти надвір і витирати слину з дверей, ви так і робите. Особливо тоді, коли праска парує.

Насправді це було частиною щоденних обов'язків.

Щовечора Лізель виходила на ганок, витирала двері і дивилася на небо. Зазвичай воно нагадувало їй калабаню — холодну і густу, слизьку і сіру, — та іноді декілька зірок знаходили сміливість висунутися і затриматися на поверхні, нехай навіть на кілька хвилин. Такими вечорами дівчинка залишалася надворі трохи довше і чекала.

— Привіт, зірочки!

Очікування.

На голос із кухні.

Чи доки зірки не скотяться донизу, у хвилі німецького неба.

Поцілунок (Дитячий спосіб приймати рішення)

Як і більшість маленьких містечок, Молькінг населяло багато диваків. Жменька таких жила на Небесній вулиці. Пані Гольцапфель була лише однією з них.

¹⁴ Титан — великий кип'ятильник.

¹⁵ Плюнути (нім.).

¹⁶ Свиня (нім.).

Серед інших були:

- Руді Штайнер — хлопчик, що жив по сусідству і був схиблений на темношкірому американському легкоатлеті Джессі Овенсі¹⁷.

- Пані Діллер — непохитна арійка, власниця крамниці на розі.

- Томмі Мюллер — хлопчик із хронічною інфекцією вуха, що призвела до декількох операцій, рожевого струмка шкіри, що пробігав через його обличчя, і звички смикатися.

- Чоловік, здебільшого знаний як Пфіффікус, — порівняно з його лайкою Роза Губерманн здавалася святою, та ще й вельми красномовною.

Загалом вулицю населяли переважно бідні люди, незважаючи на значний ріст економіки Німеччини за часів Гітлера. Бідні райони міста нікуди не зникли.

Як я вже казав, будинок по сусідству від Губерманнів орендувала сім'я Штайнерів. У них було шестеро дітей. Один із них, сумнозвісний Руді, незабаром стане найкращим другом Лізель, а пізніше і співучасником, а інколи й підбурювачем її злочинів. Вони познайомилися на вулиці.

За декілька днів після першого прийому ванни мама дозволила Лізель вийти надвір і погратися з сусідськими дітьми. На Небесній вулиці друзів знаходили надворі, хоч би якою була погода. Діти рідко ходили одне до одного в гості, бо будинки здебільшого були невеликими і в них мало що було. До того ж вони займалися своєю улюбленою розвагою, як професіонали, на вулиці. Футболом. Команди вже були набрані. Баки для сміття слугували воротами.

Оскільки Лізель була новенькою, її одразу ж запхали поміж баки (і нарешті звільнили Томмі Мюллера, хоч він і був найжалюгіднішим футболістом Небесної вулиці).

Спершу все було добре, а тоді Томмі Мюллер збив Руді Штайнера в сніг, відчайдушно намагаючись забрати в нього м'яча.

— Що?! — вигукнув Томмі. Його обличчя посмикувалося від обурення. — Що я зробив?!

Усі гравці команди Руді виступили за пенальті, й Руді Штайнер став навпроти новенької, Лізель Мемінгер.

Він розмістив м'яча на купці брудного снігу, упевнений у звичному результаті. Зрештою Руді забив усі вісімнадцять пенальті, і навіть тоді, коли суперники випхали з воріт Томмі Мюллера. Та хоч ким би його замінили, Руді все одно заб'є.

Цього разу вони намагалися випхати з воріт Лізель. Як ви вже здогадалися, вона не погодилася, та й Руді був не проти.

— Ні, ні. — Він посміхнувся. — Нехай стоїть. — Він потирав руки.

Сніг уже не падав на брудну вулицю, і між ними згромадилися багністі сліди. Руді доплентав до м'яча, вдарив, а Лізель стрибнула і якимось відбила його ліктем. Тоді, із самовдоволеною посмішкою, вона піднялася на ноги, та в обличчя одразу ж полетіла сніжка. Наполовину з грязюки. І нестерпно пекла.

— Ну що, сподобалось? — вишкірився хлопчик і побіг по м'яча.

- *Saukerl*, — прошепотіла Лізель. Вона швидко засвоювала мову нової сім'ї.

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО РУДІ ШТАЙНЕРА

Він був на вісім місяців старший за Лізель, у нього були худі ноги, гострі зуби, витрішкуваті блакитні очі і волосся лимонного кольору.

Один із шести дітей Штайнерів, він завжди був голодним.

На Небесній вулиці його вважали трохи схибленим. А все через подію, про яку мало хто говорив, але усі чули, — «випадок із Джессі Овенсом», — коли Руді вимазався

¹⁷ Джессі Овенс — темношкірий легкоатлет, що виграв чотири золоті медалі (біг на сто і двісті метрів, стрибки в довжину, естафета 4 x 100 метрів) і побив два світові рекорди на Олімпіаді 1936 року в Берліні. Таким чином він показав абсурдність теорії Гітлера про переваги арійської раси над усіма іншими расами світу.

вугіллям і вночі прийшов на місцевий стадіон, щоб пробігти стометрівку.

Схиблений він чи ні, Руді завжди судилося стати найкращим другом Лізель. А сніжка в обличчя — це, безсумнівно, бездоганний початок тривалої дружби.

За декілька днів Лізель ходила до школи зі Штайнерами. Мама Руді, Барбара, примусила його пообіцяти, що він супроводжуватиме нову дівчинку — примусила, перш за все, через те, що дізналася про сніжку. Віддаючи належне Руді, слід сказати, що він із задоволенням погодився. Він не був із тих хлопців, що ненавидять дівчат. Йому дівчата подобалися, і Лізель зокрема (звідси й сніжка). Насправді Руді Штайнер був одним із тих зухвалих маленьких негідників, що *мріють* про дівчат. Напевне, серед марева і перипетій кожного дитинства знайдеться такий хлопчина. Він не боїться протилежної статі лише тому, що інші хлопці сповнені такого страху. Він належить до тих, хто не боїться приймати рішення. І щодо Лізель Мемінгер Руді вже все вирішив.

По дорозі до школи він намагався показувати їй місцеві цікавинки, чи, принаймні, втиснути їх поміж криками на своїх молодших братів і сестер, щоб ті заткнули пельку, і криками старших, які веліли заткнути пельку йому. Найпершою цікавинкою в його переліку було маленьке віконце на другому поверсі житлового блоку.

— Там живе Томмі Мюллер. — Він побачив, що Лізель не пам'ятає. — Ну, той, що смикається. Коли йому було п'ять, він загубився на ринку, а тоді був найхолодніший день усього року. Коли його знайшли за три години, він перетворився на бурульку, а від холоду в нього страшенно боліло вухо. За певний час у вусі з'явилася інфекція, йому зробили три чи чотири операції й пошкодили нерви. От він тепер і смикається.

- І погано грає у футбол, — докинула Лізель.

— Найгірше зі всіх.

Далі була крамничка на розі, наприкінці Небесної вулиці. Вона належала пані Діллер.

ВАЖЛИВЕ ЗАУВАЖЕННЯ ПРО ПАНІ ДІЛЛЕР

У неї було одне золоте правило.

Пані Діллер була кутастою жінкою з товстими окулярами і лиховісним поглядом. Такий зловісний вигляд вона виробила для того, щоб ні в кого не було навіть найменшого бажання вкрати щось із її крамниці, якою вона керувала з військовою поставою і крижаним голосом — навіть її подих пахнув як *«heil Hitler»*. Крамниця була білою, холодною і зовсім неживою. Маленький будиночок, що притиснувся до крамниці, тремтів більше за інші будинки на Небесній вулиці. Саме пані Діллер вселяла це тремтіння — вона роздавала його, як єдиний свій безкоштовний товар. Вона жила для своєї крамниці, а її крамниця жила для Третього рейху. І навіть тоді, коли пізніше того року ввели продуктові картки, казали, що пані Діллер продає з-під прилавка деякі важкодоступні товари і жертвує гроші нацистській партії. На стіні, позаду того місця, де вона зазвичай сиділа, висіло фото *фюрера* в рамочці. Якщо ви зайдете до її крамниці і забудете сказати *«heil Hitler»*, то пані Діллер нічого вам не продасть. Проходячи повз, Руді показав Лізель куленепробивні очі, що скося поглядали на них із вікна крамниці.

— Кажі *heil*, коли заходиш туди, — застеріг він. — Якщо не хочеш шукати якусь іншу крамницю.

Коли вони вже проминули пані Діллер, Лізель іще раз озирнулася, та збільшені очі досі були там, приклеєні до вікна.

За рогом була Мюнхенська вулиця (головна дорога в Молькінг і з Молькінга), заляпана грязюкою.

Як це тепер часто бувало, вулицею на тренування марширували солдати. Струнко крокувала їхня уніформа, а чорні черевики ще більше бруднили сніг. Їхні обличчя зосереджено вдивлялися вперед.

Коли солдати зникли з виду, Лізель і групка Штайнерів проминули ще декілька вітрин і

приголомшливу ратушу, яку пізніше обрубують на коліні й закопають у землю. Декілька крамниць були порожніми, а їх стіни вкривали жовті зірки і принизливі слова про євреїв. Далі по вулиці була церква, що тягнулася до неба, а її дах скидався на малюнок зі старанно викладеної черепиці. Вулиця була схожа на довгий сірий тунель — вогкий коридор, де люди зіщулюються від холоду, а кроки відлунюють так, ніби ви йдете по воді.

Раптом Руді помчав уперед, тягнучи за собою Лізель.

Він постукав у вікно кравецької крамниці.

Якби дівчинка зуміла прочитати вивіску, то зрозуміла б, що крамниця належить татові Руді. Вона ще не відчинилася, та чоловік усередині вже розкладав на прилавку якийсь одяг. Він підвів голову і помахав рукою.

— Мій тато, — повідомив Руді, і невдовзі вони опинилися серед Штайнерів різного штибу, які махали татові, чи посилали йому повітряні поцілунки, або просто стояли і кивали головою (як це робили старші), а тоді почимчикували далі, до останньої цікавинки на шляху до школи.

ОСТАННЯ ЗУПИНКА

Дорога жовтих зірок.

Ніхто не хотів тут затримуватися, проте майже всі зупинялися й озиралися. Дорога — наче довга зламана рука, а на ній — декілька будинків із пошматованими вікнами і пощербленими стінами. На дверях намальовані зірки Давида. Ті будинки стояли там, як прокажені. Гнійні виразки на зраненому тілі німецької землі — це щонайменше.

— Вулиця Шиллера, — сказав Руді. — Дорога жовтих зірок.

Внизу вулицею снували якісь люди. Через мряку вони скидалися на привидів. Не люди — лише тіні, що метушаться під свинцевими хмарами.

— Ходіть, ви двоє, - покликав Курт (найстарший із дітей Штайнерів), і Руді та Лізель швиденько підійшли до нього.

У школі Руді навмисне вишукував Лізель під час перерви. Йому було байдуже, що там казали інші про тупість новенької. Він був із нею від самого початку і буде з нею потім, коли вона вибухне образою. Проте він не буде безкорисливим.

ГІРШИМ ЗА ХЛОПЦЯ, ЯКИЙ ВАС НЕНАВИДИТЬ, може бути хіба хлопець, який вас любить.

Наприкінці квітня, повернувшись зі школи, Руді і Лізель вешталися Небесною вулицею і чекали, поки усі зберуться, щоб пограти у футбол. Вони прийшли трохи раніше, тож інших дітей іще не було. На вулиці був лише лайливий Пфіффікус.

— Дивись! — показав Руді.

ПОРТРЕТ ПФІФФІКУСА

Хирлявий.

Біле волосся.

Чорний дощовик, бурі штани, розлізлі черевики і язик — та ще й неабиякий.

— Гей, Пфіффікусе!

Коли фігура віддалік озирнулася, Руді засвистів.

Старигань випростався й одразу ж взявся лаятися, і то з такою люттю, що її гріх не назвати винятковим талантом. Ніхто не знав, яке було його справжнє ім'я, а якщо й знали, то ніколи його не називали. Всі кликали його Пфіффікус, бо таке ім'я пасує тому, хто полюбляє свистіти, а Пфіффікус свистіти таки любив. Він постійно насвистував мелодію, відому як

«Марш Радецького»¹⁸, і всі діти Молькінга, викрикнувши його ім'я, починали насвистувати ту мелодію. Отоді Пфиффікус забував про свою звичну манеру ходити (нахил уперед, великі розмашисті кроки, руки за спиною дощовика) і, вмиць випроставшись, заходився сипати лайкою. Відтак ілюзія сумирності розбивалася на друзки, а його голос вивергав лють.

Цього разу Лізель автоматично повторила кепкування Руді.

— Пфиффікус! — вигукнула вона, миттєво опановуючи відповідну жорстокість, якої, скидається на те, потребує дитинство. Свистіла вона жакливо, та зараз не було часу вчитися.

Він побіг за ними, викрикуючи прокльони. Почав він із *Geh — scheissen* ¹⁹, а далі пішли міцніші слівця. Спершу всю свою лайку він спрямував на хлопчика, а тоді перейшов і до Лізель.

— Ти, мала шльондра! — ревів він. Його слова врізалися їй у спину. — Раніше я тебе тут не бачив!

Уявіть собі: назвати десятилітню дівчинку шльондрою. Отакий він був, той Пфиффікус. Багато хто вважав, що вони з пані Гольцапфель були б пречудовою парою.

— Ану поверніться! — останні слова, які долетіли до них, коли вони бігли. А добігли вони аж до Мюнхенської вулиці.

— Біжімо, — промовив Руді, щойно перевів подих. — Он туди, вже недалеко.

Він привів її на «Овал Губерта», де стався випадок із Джессі Овенсом, і вони стояли там, запхавши руки в кишені. Бігова доріжка витягнулася перед ними. Тут могло статися лише одне. І Руді почав.

— Сто метрів, — під'юджував він. — Б'юся об заклад, що я тебе пережену.

Лізель із ним не погодилася.

— А я кажу, що не переженеш.

— То на що закладемося, мала *Saumensch* ? Маєш якісь гроші?

— Звідки? А ти маєш?

— Не маю. — Але в Руді вже з'явилася ідея. У ньому прокинувся ловелас. — Якщо я переможу, то я тебе поцілую. — Він схилився і почав закочувати штани.

Лізель, м'яко кажучи, стривожилася.

— Нащо тобі мене цілувати? Я ж брудна.

— І я брудний. — Руді справді не розумів, чому трохи грязюки має стати йому на заваді. Вони обоє вже давненько не купалися.

Дівчинка думала про це, оглядаючи худі ноги свого суперника. Вони були такими ж худими, як і її власні. Йому нізащо мене не перегнати, подумала вона. І серйозно кивнула. Домовились.

— Ти можеш поцілувати мене, якщо виграєш. Але якщо виграю я, то мені більше не доведеться стояти на воротах.

Руді обдумав пропозицію.

— Справедливо. — І вони потисли руки.

Небо було темним, його затягнуло імлою, а на землю вже опускалися дрібні крупинки дощу.

Бігова доріжка була болотистішою, ніж здавалася на перший погляд.

Бігуни приготувалися.

Замість стартового пострілу Руді підкинув камінця. Коли той упав на землю, обоє побігли.

— Я навіть не бачу, де фініш, — поскаржилася Лізель.

— А я бачу?

¹⁸ Марш Радецького — популярний марш, написаний 1848 року Йоганном Штраусом на честь фельдмаршала графа Радецького.

¹⁹ Засранець (нім.).

Камінь вгруз у землю.

Вони бігли пліч-о-пліч, штовхаючись ліктями, намагаючись вирватися вперед. Слизька земля чвакотіла під ногами, а за якихось двадцять метрів до фінішу обоє розпласталися у грязюці.

— Ісус, Марія і Йосип! — викрикнув Руді. — Я весь у цьому лайні.

— Це не лайно, — виправила Лізель, — це грязюка. — Проте вона теж не була цілком певна.

Вони проїхали ще метрів зо п'ять до фінішу.

— То що, нічия?

Руді глянув на неї — усюди його гострі зуби і витрішкуваті блакитні очі. Півобличчя вимазано грязюкою.

— Якщо нічия, я все одно отримаю свій поцілунок?

— Ще чого! — Лізель підвелася і змахнула трохи грязюки зі своєї куртки.

— Я не поставлю тебе на ворота.

— Та пропади ти з тими воротами!

Вони поверталися на Небесну вулицю, і Руді застеріг її.

— Колись, Лізель, — сказав він, — тобі самій страшенно захочеться мене поцілувати.

Та Лізель знала своє.

Вона поклялася.

Допоки вони з Руді Штайнером житимуть на цьому світі, вона ніколи не поцілує того жалюгідного брудного *Saukerl'*я. Не сьогодні — це точно. Зараз у неї важливіші справи. Вона оглянула свою заболочену одержу і констатувала очевидне:

— Вона мене вб'є.

Вона — це, звичайно ж, Роза Губерманн, також відома як мама, і вона таки справді ледь її не вбила. Слово *Saumensch* ні на мить не покидало дівчинку у процесі здійснення покарання. Роза перемолола її на фарш.

Випадок із Джессі Овенсом

Як ми з вами знаємо, Лізель іще не було на Небесній вулиці, коли Руді витворив свій ганебний дитячий подвиг. Одначе, коли вона озиралася, їй здавалося, що вона таки була там. У своїх спогадах Лізель якимось дивом стояла серед уявних вболівальників. Ніхто не розповідав їй про той випадок, та Руді, безперечно, компенсував це з надлишком, тож, коли вона почала пригадувати свою історію, випадок із Джессі Овенсом був такою ж частиною розповіді, як і все, що вона бачила на власні очі.

Був 1936 рік. Олімпійські ігри. Ігри Гітлера.

Джессі Овенс щойно закінчив естафету 4x100 метрів і виграв свою четверту золоту медаль. По всьому світу гомоніли про те, що він неповноцінна людина, бо темношкірий, і саме тому Гітлер відмовився потиснути йому руку. Та навіть найзатятіші расисти Німеччини захоплювалися досягненнями Овенса, і слава про його перемоги просочилася крізь шпарини. Але ніхто не захоплювався ним так, як Руді Штайнер.

Усе його сімейство зібралося у вітальні, а він прошмигнув повз і вийшов на кухню. Там вигріб трохи вугілля з печі і заповнив ним свої невеликі долоні.

— Ось так. — Він усміхнувся. Прийшов його час.

Руді намазував вугілля рівним і товстим шаром, доки повністю не почорнів. Він втер його навіть у волосся.

Подивився на своє відображення у вікні, вишкірився наче навіжений і, в самих трусах і майці, тихенько викотив братового велосипеда й помчав вулицею до «Овалу Губерта». В одній кишені він приберіг декілька вуглинок, на випадок якщо його забарвлення зітреться.

Лізель уявляла, що тої ночі місяць був пришпилений до неба, а навколо були пришиті хмари.

Іржавий велосипед увігнався в огорожу стадіону, і Руді переліз через неї. Він

приземлився по інший бік і несміливим кроком подріботів до старту стометрівки. Трохи пожвавішавши, він взявся незграбно розминатися. Вишпортав з землі стартову позначку.

Очікуючи своєї миті, він походжав по стадіону, намагаючись зосередитися під чорнотою неба, а місяць і зірки дивилися на нього прискіпливо.

— Овенс у гарній формі, - почав Руді коментувати. — Це може бути його найбільша перемога за всі...

Він потис уявні руки інших бігунів і побажав їм удачі, хоча й знав: у них не було жодного шансу.

Стартовий постріл скомандував їм бігти. Весь стадіон, кожний його дюйм, заповнили вболівальники. Усі вони скандували одне. Вони вигукували ім'я Руді Штайнера, а його звати Джессі Овенс.

Усе стихло.

Босі ноги вросли в землю. Він відчував її між пальцями.

За командою «приготуватися» він взяв низький старт, і постріл продірявив нічне повітря.

Третину дистанції він пробіг нарівні з іншими, та незабаром вугільний Овенс вирвався вперед і відірвався від суперників.

— Овенс вирвався вперед, — пролунав пронизливий голос Руді, поки він мчав порожнім стадіоном, простісінько в обійми бурхливих овацій олімпійського тріумфу. Він навіть відчув, як на грудях розірвалася фінішна стрічка. Він прибіг першим. Найшвидша у світі людина.

І лише на колі пошани його спіткала неприємність. Серед натовпу, якраз на фініші, стояв, ніби страховисько, тато. Якщо точніше, то страховисько було в костюмі. (Як я казав раніше, тато Руді був кравцем. Вкрай рідко він виходив з дому без костюма і краватки. Цього разу на ньому були тільки костюм і розхристана сорочка.)

- *Was ist los?* — запитав він сина, коли той підійшов у всій своїй вугільній красі. — Що тут, в біса, відбувається?

Натовп вболівальників розчинився у повітрі. Подув легенький вітерець.

— Я спав у кріслі, коли Курт помітив, що ти кудись зник. Усі тебе шукають.

За нормальних обставин пан Штайнер був надзвичайно ввічливим. Але те, що один із його синів літньої ночі вимазався вугіллям, він аж ніяк не вважав нормальним.

— Хлопець збожеволів, — пробурмотів він, хоча, зважаючи на те, що мав шестеро дітей, він завжди припускав таку можливість. Принаймні один міг виявитися непутящим. І ось тато дивиться на того непутящого, очікуючи пояснення.

— Я слухаю.

Руді зігнувся, вперся долонями в коліна і важко дихав.

— Я був Джессі Овенсом, — сказав він так, ніби це було найзвичайнісіньким заняттям. У голосі навіть вчувалося якесь роздратування, от ніби він хотів додати: «А на що це, в біса, схоже?» Проте роздратування зникло, щойно він помітив, як напружилися недоспані мішки під татовими очима.

— Джессі Овенсом? — Пан Штайнер належав до тих людей, яких можна назвати дерев'яними. Його голос був твердим і суворим. Його тіло було високим і важким, як дуб. Його волосся скидалося на скалки. — І що там з ним?

— Тату, ти ж знаєш — Чорне Диво.

— Зараз я *тобі* покажу чорне диво. — І він двома пальцями схопив сина за вухо.

Руді поморщився.

— Ай, болить.

— Та невже? — Тато більше переймався тим, що в'язке вугілля повимазує йому пальці. «Обмазався з голови до п'ят, — подумав він. — Боже, і навіть про вуха не забув». — Ходи.

По дорозі додому пан Штайнер вирішив поговорити з хлопчиком про політику і якомога доступніше усе пояснити. Лише декілька років по тому Руді зрозуміє — та буде вже занадто пізно, щоб цим перейматися.

СУПЕРЕЧЛИВА ПОЛІТИКА АЛЕКСА ШТАЙНЕРА

Пункт перший: Він був членом нацистської партії, але не відчував ненависті до євреїв чи ще когось, якщо вже зайшла про це мова.

Пункт другий: Проте таємно він таки відчував якусь частку полегшення (чи навіть гірше — радості!) від того, що торговців-євреїв позбавили бізнесу, адже пропаганда запевнила його, що навала кравців-євреїв, які переманять усіх його клієнтів, — це лише справа часу.

Пункт третій: Але невже це означає, що їх слід прогнати назавжди?

Пункт четвертий: Його сім'я. Він, звичайно ж, мусить робити усе, щоб її забезпечити. Якщо це означає, що він мусить вступити в партію, він мусить вступити в партію. Пункт п'ятий: Десь там, на самому дні його серця, щось свербіло, та він наказав собі нічого не шкрябати. Він боявся того, що могло звідти витекти.

Коли, звернувши декілька разів, вони вийшли на Небесну вулицю, Алекс промовив:

— Синку, не можна ходити по вулиці, вимазавшись чорним, чуєш мене?

Руді було цікаво, але в той же час він розгубився. Місяць уже відпороли, і він міг вільно рухатися небом, то вгору, то вниз, і стікати хлопчикові на обличчя, яке стало серйозним і похмурим, як його думки.

— Тату, а чому не можна?

— Тому що тебе заберуть.

— Чому?

— Тому що не треба намагатися стати чорним, чи євреєм, чи ще кимось, хто... не такий, як *ми*.

— А хто такі євреї?

— Пам'ятаєш пана Кауфманна, мого давнього клієнта? У нього ми купили тобі черевики.

— Ага.

— Так от, він єврей.

— Я не знав. Щоб бути євреєм, треба платити? Треба мати дозвіл?

— Ні, Руді. — Однією рукою пан Штайнер тягнув велосипеда, другою — Руді. Йому було нелегко розмовляти. Він досі не відпустив синове вухо. Він геть про це забув. — Це те саме, що бути німцем чи католиком.

— О. А Джессі Овенс — католик?

- *Я* не знаю! — Він перечепився через педаль велосипеда і відпустив хлопчоче вухо. Якийсь час вони йшли мовчки, а тоді Руді сказав:

— Тату, я хотів би бути таким, як Джессі Овенс.

Пан Штайнер опустил руку синові на голову і пояснив:

— Я знаю, Руді. Але ти маєш гарне світле волосся й великі блакитні очі. Радій тому, що є, зрозумів?

Та нічого не було зрозуміло.

Руді не зрозумів нічого, а та ніч була лише початком того, що мало статися. За два з половиною роки від взуттєвої крамниці Кауфманна залишаться тільки друзки, а всі черевики, ще у коробках, полетять до кузова вантажівки.

Зворотний бік наждачного паперу

Припускаю, що в людей трапляються вирішальні моменти, особливо у дитинстві. Для одних це випадок із Джессі Овенсом. Для інших — істерика з обмоченим ліжком.

Це було наприкінці травня 1939 року, і той вечір нічим не відрізнявся від інших вечорів. Мама вимахувала прасковим кулаком. Тата знову не було вдома. Лізель витерла вхідні двері і споглядала небо над Небесною вулицею.

Перед тим був парад.

Мюнхенською вулицею в брунатних сорочках йшли радикали з НСРПН²⁰ (також званої як нацистська партія), гордо тримаючи свої знамена, високо, ніби на палицях, несучи свої голови. Їхні голоси лунали піснями, а насамкінець вони гучно завели *«Deutschland E iber Alles»*. *«Німеччина понад усе»*.

Як завжди, їм аплодували.

Пришпорені, вони прямували невідь-куди.

Люди стояли на вулиці і спостерігали, хто — салютуючи жестом *«heil Hitler»*, хто — з долонями, що горіли від аплодисментів. У декого обличчя було серйозним і гордим, як у пані Діллер, а місцями траплялися поодинокі, якісь чужі тут, люди — такі, як Алекс Штайнер, що стояв там, ніби людиноподібна дерев'яна колода, і плескав у долоні, розмірено і старанно. І прекрасно. Покора.

Лізель, разом із татом і Руді, стояла на тротуарі. Обличчя Ганса Губерманна затьмарювали сутінки.

ДЕКІЛЬКА ДОЛЕНОСНИХ ЧИСЕЛ

У 1933 році близько дев'яноста відсотків німців рішуче підтримали Адольфа Гітлера.

Залишається десять відсотків тих, хто його не підтримав.

Ганс Губерманн належав до них.

На це він мав причину.

Уночі Лізель снилися уже звичні сни. Спершу вона побачила, як крокують брунатні сорочки, а невдовзі вони привели її до потяга, де чекало незмінне відкриття. Її братик знову втупився в підлогу.

Із криком прокинувшись, дівчинка одразу збагнула, що цього разу щось не так. Із-під простирадла пробивався запах, теплий і нудотний. Спочатку Лізель намагалася переконати себе, що нічого не сталося, та, коли тато наблизився й обійняв її, вона розплакалася і зізналася йому на вухо.

— Тату, — прошепотіла вона, — тату, — і більше нічого. Напевне, він уже відчув запах.

Він обережно взяв її на руки і відніс до умивальні. Все сталося за декілька хвилин.

— Ми знімемо простирадла, — сказав тато, і, щойно він запхав руку під матрац та потягнув тканину, звідти щось випало і вдарилося об підлогу. Чорна книжка зі сріблястим написом на обкладинці вислизнула і приземлилася на підлозі між Гансовими ступнями.

Він глянув на книжку.

Перевів погляд на дівчинку, що ніяково здвигнула плечима.

А тоді прочитав назву — зосереджено і вголос:

- *«Посібник гробаря»*.

То ось як вона називається, подумала Лізель.

Тепер поміж них простелилася латка мовчання. Чоловік, дівчинка і книжка. Він підняв її і заговорив м'яко, як вата.

РОЗМОВА О ДРУГІЙ ГОДИНІ НОЧІ

— Це твоє?

— Так, тату.

— Хочеш її почитати?

Знову «так, тату». Втоплена усмішка. Металеві очі, що плавляться.

— **Що ж, тоді будемо читати.**

²⁰ НСРПН — Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини.

Чотири роки по тому, коли Лізель писа́тиме в підвалі, у неї з'являться дві думки про травму з обмоченим ліжком. По-перше, вона зрозуміє, як неймовірно їй пощастило, що саме тато знайшов тоді книжку. (На щастя, коли простирадла прали раніше, Роза примушувала її знімати і застеляти їх самостійно. «Рухайся, *Saumensch!* Думаєш цілий день вовтузитись?») По-друге, вона дуже пишалася вкладом Ганса Губерманна в її освіту. *Хто б міг подумати, — писала вона, — що читати я навчуся далеко не в школі. Мене навчив тато. Люди не вважають його дуже розумним, і він справді читає не надто швидко, але незабаром я дізналася, що слова і їх написання якось урятували йому життя. Чи, принаймні, слова і той чоловік, що навчив його грати на акордеоні...*

— Все по порядку, — сказав тієї ночі Ганс Губерманн. Він виправ простирадла і розвісив їх сушитися. — Ось так, — повернувшись, повідомив він. — А тепер можна розпочати наш опівнічний урок.

У жовтому світлі роїлися пилинки.

Лізель сиділа на чистих і прохолодних простирадлах, присоромлена і щаслива. Згадка про обмочене ліжко досі їй дошкуляла, але зараз вона читатиме. Вона читатиме книжку.

В ній наростала тривога.

Яскраво спалахнули картинки обдарованої десятилітньої дівчинки, яка вміє читати.

От тільки б це було так просто.

— Чесно кажучи, — щиро зізнався тато, — я й сам не дуже вмілий читач.

Нехай він і читав повільно — це не мало жодного значення. Зрештою, швидкість читання Ганса була нижче середнього. Може, буде менше дивуватися, що дівчинка поки небагато вміє.

Втім, спочатку Ганс почувався ніяково, тримаючи в руках книжку, гортаючи сторінки.

Він підійшов і сів на ліжко поряд із дівчинкою, відкинувся назад і звів зігнуті ноги. Тоді знову оглянув книжку і поклав її на простирадло.

— Чому така хороша дівчинка, як ти, хоче читати таку книжку?

Лізель знову знизала плечима. Якби учень гробаря читав повне зібрання творів Гете чи ще когось із геніїв літератури, то зараз перед ними лежала б зовсім інша книжка. Вона спробувала пояснити.

— Я... коли... вона лежала на снігу, і... - ледь чутні слова злетіли з ліжка й осипалися на підлогу, наче пилинки.

Але тато знав, що сказати. Він завжди знав, що треба говорити.

Він погладив її заспане волосся і промовив:

— Що ж, Лізель, тоді пообіцяй мені дещо. Якщо я незабаром помру, простеж, щоб мене поховали так, як пише книжка.

Вона кивнула — дуже щиро.

— Дивися, щоб не пропустили шостого розділу і четвертого пункту розділу дев'ятого. — Він усміхнувся, а з ним і ліжкова замазура. — Радий, що ми дійшли згоди. А тепер можемо братися до читання.

Він вмотивував зручніше, і його кістки заскрипіли, як шкряботливі дошки на підлозі.

— А тепер починаються розваги!

У глибокій нічній тиші розгорнулася книжка, ніби подув вітерця.

Озираючись назад, Лізель точно знає, про що думав тато, коли його очі пробігли першою сторінкою *«Посібника гробаря»*. Він побачив, що текст не з легких, і добре знав, що книжка далеко не бездоганна. Там були слова, яких він і сам не знав. Не кажучи вже про невеселу тему. А от у дівчинки виникло несподіване бажання прочитати книжку, і вона навіть не намагалася зрозуміти, звідки воно взялося. З одного боку, вона хотіла пересвідчитися, що її братика поховали правильно. Хоч би якою була причина, Лізель так нестерпно хотілось їй почитати, як тільки може кортіти десятилітній дитині.

Перший розділ називався «Крок перший: вибір правильного інструменту». У короткому вступному абзаці перелічувалося те, про що розповідатимуть наступні двадцять

сторінок. Описувалося, яких видів бувають лопати, кайла, рукавиці і таке інше, а також ішлося про те, що надзвичайно важливо належно за ними доглядати. Копання могил — це вам не абищо.

Ганс перегортав сторінки і відчував, що Лізель не відриває від нього очей. Вони тягнулися до нього, чіплялися за нього, чекали, поки щось, хоч що-небудь, злетить з його губ.

— Так. — Він знову підсунувся і віддав книжку Лізель. — Подивись на цю сторінку і скажи, скільки слів ти можеш прочитати.

Вона подивилася на слова — і збрехала:

— Десять половину.

— Почитай їх для мене. — Звісно ж, вона не могла. Коли тато попросив показати слова, які вона може прочитати, таких виявилось лише три — три основні німецькі займенники. А на всій сторінці було зо дві сотні слів.

«Це може бути важче, ніж я думав».

Дівчинка спіймала його на цій думці, лише на мить.

Ганс випростався, підвівся з ліжка і вийшов.

Повернувшись, він сказав:

— Знаєш, у мене є краща ідея. — У руці він тримав грубого малярського олівця і купку наждачного паперу. — Почнемо від самого початку.

У Лізель не було причин не погодитися.

У лівому куті зворотного боку наждачного аркуша він намалював маленький квадрат і написав усередині велику літеру *A*. У протилежному куті притулилася маленька *a*.

- *A*, — сказала Лізель.

— Яке ти знаєш слово на букву *A* ?

- *Apfel*, — усміхнулась Лізель.

Тато написав слово великими літерами, а під ним намалював кривобоке яблуко. Він був малярем, не художником. Домалювавши яблуко, він зміряв його поглядом і сказав:

— *A* тепер *наступна* .

Вони проходили абетку, і очі дівчинки все більше круглішали. Вона вивчала її в школі, у початковому класі, та цього разу все було набагато краще. Тут була лише вона, і вона не почувалася переростком. Їй подобалося спостерігати, як татова рука виводить слова і повільно малює простенькі ілюстрації.

— Ну ж бо, Лізель, — сказав тато, коли в неї виникли труднощі зі словами. — Що починається на літеру *S* ? Це ж так просто. Ти мене розчаровуєш.

Вона не могла пригадати жодного слова.

— Ну ж бо! — Його голос жартував з нею. — Подумай про маму.

Аж раптом слово тріснуло їй по обличчю, ніби хтось дав ляпаса. Мимовільна усмішка.

- *SAUMENSCH!* — прокричала Лізель, а тато вибухнув сміхом і одразу ж стих.

— Ш-ш-ш-ш, не треба так шуміти. — Та він знову розсміявся, а тоді написав слово, доповнивши його малюнком.

ТИПОВА ІЛЮСТРАЦІЯ ГАНСА ГУБЕРМАННА

— Тату! — прошепотіла дівчинка. — У мене немає очей!

Ганс погладив її по голові. Вона втрапила у його пастку.

— З такою усмішкою, як у тебе, — сказав він, — не потрібні очі. — Він обійняв її і знову подивився на малюнок, його обличчя — тепле срібло. — *A* тепер літера *T*.

Коли вони завершили з алфавітом, а потім переглянули його ще з десяток разів, тато схилився до Лізель і промовив:

— На сьогодні досить.
— А може, ще декілька слів?
Але тато стояв на своєму.
— Досить. Коли ти прокинешся, я зіграю тобі на акордеоні.
— Дякую, тату.
— Добраніч. — Тихенький, коротенький смішок. — Добраніч, *Saumensch* .
— Добраніч, тату.

Він вимкнув світло, повернувся і сів у крісло. У темряві Лізель не заплющувала очей. Вона дивилася на слова.

Запах дружби

Навчання тривало.

Декілька наступних тижнів, а потім і влітку, опівнічні уроки починалися одразу після чергового нічного кошмару. За той час трапилося ще два випадки обмоченого ліжка, та Ганс Губерманн, як це було раніше, героїчно прав простирадла, а тоді брався до читання, малювання і розповідання. Перед ранком тихенькі голоси лунали голосно.

У вівторок, після третьої, мама звеліла Лізель зібратися і разом з нею віднести готове прання. У тата ж були інші плани. Він зайшов до кухні і сказав:

— Вибачай, мамо, та сьогодні вона з тобою не піде.

Мама не зволила навіть очей відірвати від мішка з пранням.

— Тебе хтось питає, *Arschloch*? Лізель, ходімо!

— Вона читає, - відповів він. Тато подарував дівчинці підбадьорливу усмішку і підморгнув. — Зі мною. Я її вчу. Ми йдемо до Амперу, вверх за течією, — туди, де я колись вчився грати на акордеоні.

Ось тепер Роза на нього подивилася.

Вона поставила прання на стіл і хвацько налаштувалася на відповідний рівень цинізму.

— Що ти сказав?

— Я думаю, ти добре мене почула, Розо.

Мама розсміялася.

— Чого, в біса, *ти* можеш її навчити? — Картонна посмішка. Слова нижче пояса. — Ніби сам вмієш добре читати, *Saukerl* .

Кухня застигла в очікуванні. Тато завдав удару у відповідь:

— Ми віднесемо твоє прання.

— Ти, брудний... — Роза затнулася. Слова застрягли в неї в горлі, вона зважувала сказане. — Щоб до смерку були вдома.

— Ми не можемо читати в темряві, мамо, — промовила Лізель.

— Що ти сказала, *Saumensch*?

— Нічого, мамо.

Тато усміхнувся і показав пальцем на дівчинку.

— Книжку, наждачку, олівець, — скомандував він, — і акордеон! — коли вона уже вийшла.

Незабаром вони опинилися на Небесній вулиці. Несучи слова, музику і випрану білизну.

По дорозі до крамниці пані Діллер вони декілька разів озиралися, щоб перевірити, чи мама досі стоїть біля хвіртки і спостерігає за ними. Вона таки стояла. В якийсь момент вона вигукнула:

— Лізель, тримай мішок рівно! Дивись мені, щоб жодної складочки!

— Так, мамо.

Вони зробили ще декілька кроків.

— Лізель, ти тепло вдягнулася?!

— Що, мамо?

- *Saumensch dreckiges*, ти ніколи нічого не чуєш! Ти тепло вдягнулася? Ввечері може похолодніти!

За рогом тато присів, щоб зав'язати шнурівки.

— Лізель, можеш скрутити мені цигарку?

Для неї не могло бути більшої втіхи.

Вони рознесли прання і попрямували до річки Ампер, що огинала місто. Вона бігла поряд, несучи свої води у напрямку Дахау, концентраційного табору.

Через річку перекинувся дерев'яний міст.

Вони примостилися на траві, де за тридцять метрів від мосту вниз за течією, і писали слова, і читали їх уголос, а коли почало смеркатися, Ганс узяв акордеона. Лізель дивилася на нього і слухала, хоча й не одразу помітила спантеличений вираз його обличчя, коли він грав того вечора.

ТАТОВЕ ОБЛИЧЧЯ

Воно блукало і чудувалося, але не виказало жодної відповіді.

Не зараз.

У ньому сталася якась зміна. Маленький злам.

Дівчинка помітила це, але не усвідомлювала доти, доки всі історії не зійшлися в одну. Вона не помітила, що, граючи на акордеоні, тато кудись вдивлявся, адже гадки не мала, що акордеон Ганса Губерманна — це теж історія. Але настане день, коли ця історія раннього ранку з'явиться на Небесній вулиці, на порозі будинку під номером тридцять три, з розкуйовдженими плечима і в тремтячій куртці. Вона принесе валізу, книжку і два запитання. А ще — історію. Історію за історією. Історію *всередині* історії.

А зараз, наскільки було відомо Лізель, історія була одна, і вона їй дуже подобалась.

Дівчинка лягла на спину і поринула в неосяжні обійми трави.

Вона заплющила очі, а її вуха вбирали мелодію.

Траплялися, звичайно ж, і певні труднощі. Декілька разів тато ледь стримувався, щоб не крикнути на неї.

— Ну ж бо, Лізель! — казав він. — Ти знаєш це слово, ти знаєш його!

Тоді, коли здавалося, що справи у них ідуть неймовірно добре, вони наштовхувалися на якісь перепони.

Якщо випадала гарна погода, після обіду вони ходили до річки. Коли погода їм не сприяла, вони спускалися в підвал. Здебільшого через маму. Спершу вони намагалися читати на кухні, та це їм не дуже вдавалося.

— Розо, — якось звернувся до дружини Ганс. Його слова тихенько вклинилися поміж її реченнями. — Чи не могла б ти зробити мені одну послугу?

Вона обернулася біля плити.

— Яку?

— Я тебе прошу, я тебе *благаю*, будь ласка, хоч на п'ять хвилин закрій свого рота.

Можете собі уявити її реакцію.

Саме так вони опинилися в підвалі.

Там не було світла, тож вони принесли гасову лампу, і, крок за кроком, між школою і домом, від річки до підвалу, від поганих днів до хороших, Лізель вчилася читати і писати.

— Незабаром, — запевнив тато, — ти зможеш прочитати ту жахливу книжку для трунарів, навіть із заплющеними очима.

- І мене переведуть із класу для малявок.

Вона промовила ці слова, як рішуча господиня.

Під час одного з підвальних уроків тато відклав наждачний папір (запаси швидко закінчувалися) і витягнув пензлика. У Губерманнів не було розкошів, але в підвалі зберігалося багато фарби, і вона стала у пригоді для навчання Лізель. Тато казав слово, і дівчинка вимовляла його по буквах, а тоді малювала його на стіні, доки не виходило

правильно. Щомісяця стіну перефарбовували. Новий цементний аркуш.

Іноді ввечері, після уроків у підвалі, Лізель зіщулювалася у ванні і слухала слова, щоразу ті самі, які лунали з кухні.

— Від тебе тхне, — говорила мама Гансові. — Цигарками і гасом.

Дівчинка сиділа у воді і уявляла той запах, що осів на татовому одязі. Це, перш за все, був запах дружби, і вона теж ним пахла. Лізель обожнювала той запах. Вона нюхала свою руку й усміхалася, а вода навколо неї вистигала.

Чемпіонка шкільного двору у важкій вазі

Літо 1939 року квапилося, чи, можливо, квапилася Лізель. Вона грала у футбол з Руді та іншими дітьми з Небесної вулиці (цілорічна розвага), розносила з мамою прання по всьому місту і вчила слова. Здавалося, що минуло лише декілька днів, а літо вже закінчилося.

Восени сталися дві події.

ВЕРЕСЕНЬ-ЛИСТОПАД 1939 РОКУ

1. Почалася Друга світова війна.

2. Лізель Мемінгер стала чемпіонкою шкільного двору у важкій вазі.

Початок вересня.

Того дня, коли почалася війна і роботи мені додалося, у Молькінгу було прохолодно.

Весь світ говорив про війну.

Шпальти газет смакували її.

Голос *фюрера* рикав із німецьких радіоприймачів. Ми не відступимо. Ми не покладатимемо рук. Ми переможемо. Наш час прийшов.

Розпочалася німецька окупація Польщі, і всюди збиралися люди, щоб дізнатися останні новини. Мюнхенська вулиця, як і інші центральні вулиці німецьких міст, жила війною. Запах, голос. Декілька днів перед тим ввели продуктові картки — написом на стіні, - а зараз нововведення стало офіційним. Велика Британія і Франція оголосили війну Німеччині. Якщо сказати словами Ганса Губерманна -

А тепер починаються розваги.

У день оголошення війни татові пощастило бути на роботі. По дорозі додому він підняв на вулиці газету, але не зупинився, щоб запхати її поміж банки з фарбою, які тягнув у візочку, а склав і сховав за пазуху. Доки дійшов додому і вийняв її, його піт перебив чорнило на шкіру. Газета опустилася на стіл, та новини були викарбувані у Ганса на грудях. Татуювання. Він розстебнув сорочку й оглядав себе в непевному освітленні кухні.

— Що там написано? — запитала Лізель. Вона водила очима то в один, то в інший бік, від чорних обрисів на татовій шкірі до газети.

— Гітлер захопив Польщу, — відповів він і важко опутився в крісло. — *Deutschland E uber Alles*, — прошепотів Ганс, і в його голосі не було навіть натяку на патріотизм.

Знову з'явилося те його обличчя — акордеонове.

Так почалася одна війна.

Незабаром Лізель потрапить на іншу.

Десь за місяць після початку навчального року її перевели до класу, що відповідав її віку. Ви можете подумати, це сталося тому, що Лізель стала краще читати, але річ не в цьому. Незважаючи на усі успіхи, у дівчинки досі були труднощі з читанням. Усюди були розкидані речення. Слова вводили в оману. Причиною переведення, здебільшого, була її погана поведінка в молодшому класі. Лізель відповідала, коли питали інших учнів, і викрикувала з місця. Декілька разів її виганяли в коридор для відбування *Watschen* (вимовляється «варчен»).

ВИЗНАЧЕННЯ

Watschen = гарна прочуханка.

Учителька, яка до того ж була черницею, викликала її, садила за окрему парту і наказувала стулити рота. З іншого кінця класу Руді махав їй рукою. Лізель махала у відповідь і стримувалася, щоб не засміятися.

Удома вони з татом прочитали вже чималу частину *«Посібника гробаря»*. Вони обводили слова, які дівчинка не розуміла, і наступного дня записували їх на стіні у підвалі. Лізель думала, що цього достатньо. Але вона помилялася.

Десь на початку листопада у школі перевіряли знання. Одним із завдань було читання. Кожен учень мав вийти на середину і прочитати вказаний учителем уривок. Ранок видався морозним, але яскраво-сонячним. Діти із хрускотом мружили очі. Над сестрою Марією, неблаганним женцем, виблискував німб. (Мені, до речі, подобається уявлення людей про неблаганного женця. Мені подобається коса. Вона розважає мене.)

В обважнілому від сонця класі безладно вистрілювали прізвища:

— Вальденгайм, Леманн, Штайнер.

Усі вони виходили і читали, в міру своїх можливостей. Руді читав напрочуд непогано.

Поки тривала перевірка, Лізель охоплювали то гаряча нетерплячка, то нестерпний переляк. Вона страшенно хотіла перевірити свої вміння, дізнатися, раз і назавжди, чи вона чогось навчилася. Чи це їй буде до снаги? Чи вона зрівняється з Руді та іншими учнями?

Щоразу, коли сестра Марія заглядала до списку учнів, нерви, наче струни, натягувалися у дівчинки під ребрами. Вони брали початок у її животі і рухалися вгору. Незабаром вони мотузкою стиснуться на горлі.

Коли Томмі Мюллер завершив своє, далеко не блискуче, читання, Лізель обвела поглядом клас. Усі вже читали. Залишилась тільки вона.

— Чудово, — кивнула сестра Марія, уважно розглядаючи список. — Нікого не пропустила.

Як це так?

— Ні!

Голос майже матеріалізувався з іншого кінця класу. За ним виринув хлопчик з волоссям лимонного кольору, чиї худорляві коліна у штанях стукалися одне об одне під партою. Він підняв руку і сказав:

— Сестро Маріє, здається, ви пропустили Лізель.

Сестру Марію це не вразило.

Вона тряснула папку на стіл перед собою і пильно глянула на Руді, із тужливим несхваленням. Майже скорботним. Ну чому, бідкалась вона, чому їй доводиться панькатися з Руді Штайнером? Чому він не може просто не розтуляти рота? Чому, Боже, ну чому?

— Ні, - безкомпромісно відповіла черниця. Її невеликий живіт разом з усім тілом подався вперед. — Боюся, Руді, Лізель ще не зможе. — Вчителька перевела погляд убік, ніби за підтвердженням. — Вона прочитає для мене пізніше.

Дівчинка кашлянула і промовила спокійно, проте зухвало:

— Сестро Маріє, я зможу.

Більшість учнів мовчки спостерігали. Декілька вдалися до майстерного дитячого вміння — хіхікання.

Сестрі Марії вривався терпець.

— Ні, ти не зможеш! Що ти робиш?

Лізель уже встала з крісла і повільно, затерпими ногами, йшла до середини класу. Вона взяла книжку і розкрила її навмання.

— Ну добре, — сказала сестра Марія. — Хочеш читати? Читай.

— Так, сестро.

Кинувши швидкий погляд на Руді, Лізель опустила очі і проглянула сторінку.

Кола вона підняла голову, клас розірвало на дві частини, а тоді знову стиснуло до купи. Усі діти перемішалися в неї на очах, і в якусь блискучу мить вона уявила, як із тріумфом

прочитає цілу сторінку, виразно, без жодної помилки.

ОСНОВНЕ СЛОВО

Уявила

— Давай, Лізель!

Голос Руді пронизав тишу.

Крадійка книжок знову опустила очі і глянула на слова.

Давай. Цього разу нечутно промовив Руді. Давай, Лізель.

Кров гуділа. Речення розпливалися перед очима.

Зненацька виявилось, що білий аркуш списаний невідомою мовою, і сльози, що вже бриніли в очах, лише заважали. Тепер вона навіть слів не могла розібрати.

А ще сонце. Жахливе сонце. Воно ввірвалося крізь вікно — всюди скло — і світило простісінько на бездарну дівчинку. Воно кричало їй в обличчя:

— Ти можеш вкрати книжку, але ти не можеш її прочитати!

Її осяяло, як можна викрутитись.

Вдихаючи і видихаючи, вдихаючи і видихаючи, вона почала читати, але не з тієї книжки, яку тримала перед очима. Вона цитувала «*Посібник гробаря*». Розділ третій: «У разі снігу». Вона вивчила його з татового голосу.

— У разі снігу, — промовила Лізель, — слід подбати про те, щоб лопата була міцною. Треба копати глибоко; не можна лінуватися. Не можна робити абияк. — Вона знову втягнула великий шматок повітря. — Звичайно ж, простіше дочекатися, доки потепліє, коли...

Усе закінчилося.

Книжку вирвали з її рук і скомандували:

— Лізель — у коридор.

Відбуваючи невелику *Watschen*, вона чула, як у класі, поміж плесканням рук сестри Марії, усі сміються. Вона бачила їх. Усіх тих перемішаних дітей. Вони шкіряться і сміються. Залиті сонцем. Сміються усі, крім Руді.

На перерві з неї глузували. Хлопчик на ім'я Людвіг Шмайкль підійшов до неї з книжкою.

— Агов, Лізель, — сказав він, — я не можу прочитати це слово. Можеш прочитати його для мене? — Він розреготався — самовдоволенням сміхом десятилітнього. — *Dummkopf*. Дурепа.

Вервечкою тягнулися хмари, великі і незграбні, і все більше дітей окликали її, спостерігаючи, як вона закипає.

— Не слухай їх, — порадив Руді.

— Тобі легко казати. Не ти ж у нас дурепа.

До кінця перерви кількість насмішок досягла дев'ятнадцяти. На двадцятій Лізель вибухнула. Їй попався Шмайкль, якому було мало.

— Ну, Лізель, — він тицьнув книжкою їй в обличчя. — Допоможеш мені прочитати?

Лізель допомогла йому, аякже.

Вона встала, і взяла у нього книжку, і, поки він посміхався іншим дітям через плече, відкинула її і з усієї сили копнула його кудись у пах.

Отож, як ви можете собі уявити, Людвіг Шмайкль, безперечно, зігнувся, а згинаючись, іще й отримав у вухо. Коли він упав на землю, на нього сіли. А коли на нього сіли, він отримав ляпасів, подряпин та синяків від дівчинки, повністю охопленої люттю. Його шкіра була такою теплою і м'якою... Її кулаки і нігті, хоча й маленькі, були надивовижу твердими.

- *Saukerl*. - Її голос теж дряпався. — *Arschloch*. Можеш сказати *Arschloch* по буквах?

О, як ті хмари перечіпалися і дурнуватою зграйкою збивалися до купи...

Великі товсті хмари.

Темні й одутлі.

Вони налітали одна на одну. Перепрошували. Рухалися далі і шукали вільного місця.

Дітей набігло як, ну, як дітей, що їх притягує бійка. Мішанина рук і ніг, вигуків і оплесків, що все густішала. Вони дивилися, як Лізель Мемінгер влаштувала Людвігу Шмайклю неабияку прочуханку.

- Ісус, Марія і Йосип! — пронизливо завищала якась дівчинка. — Вона його вб'є!

Лізель його не вбила.

Але цілком могла.

Зрештою, чи не єдиним, що її зупинило, було вишкірене обличчя Томмі Мюллера, яке жалюгідно посмикувалося. Досі переповнена адреналіном, Лізель помітила його таку безглузду посмішку і, поваливши хлопчика на землю, почала бити і *його*.

— Що ти робиш?! — голосив Томмі, і лише після третього чи четвертого удару і цівки яскраво-червоної крові з його носа вона спинилася.

Досі навколішках, Лізель втягнула повітря і прислухалася до бурмотіння за спиною. Вона оглянула круговерть облич, зліва і справа, і оголосила:

— Я не дурепа.

Ніхто їй не суперечив.

Лише тоді, коли всі розійшлися по класах і сестра Марія побачила, у якому стані Людвіг Шмайкль, бійка отримала своє продовження. Спершу усі підозри впали на Руді та ще кількох хлопців. Вони завжди сварилися між собою.

— Руки, — скомандували кожному з них, проте на жодній парі рук не було доказів.

— Не вірю, — пробурмотіла сестра. — Не може бути. — Адже, коли Лізель вийшла вперед і показала свої руки, вони, нічого в цьому дивного, були заляпані Людвігом Шмайклем, що вже почав засихати. — У коридор! — звеліла сестра вже вдруге цього дня. Якщо бути точним, то вдруге за останню годину.

Та цього разу то не була невелика *Watschen*. Чи навіть середня. Цього разу то була найбільша зі всіх коридорових *Watschen'iv*, різка раз за разом жалила її, і дівчинка цілий тиждень не могла нормально сидіти. І в класі більше ніхто не сміявся. Звук більше нагадував перелякано нашорошені вуха.

Після уроків Лізель поверталася додому разом із Руді та іншими дітьми Штайнерів. Біля Небесної вулиці, у поспіху думок, на неї навалився неймовірний відчай — невдала спроба переказати уривок із «*Посібника гробаря*», її зруйнована сім'я, нічні кошмари, сьогоднішнє приниження, — вона зіщулилась у канаві і заплакала. Усе це її сюди й привело.

Руді теж стояв у канаві, біля неї.

Почався дощ, сильний і рясний.

Курт Штайнер покликав їх, але ні хлопчик, ні дівчинка не зрушили з місця. Вона, переборюючи біль, сиділа під клаптями дощу, що сипалися з неба, а він стояв поряд і чекав.

— Чому він помер? — запитала Лізель, та Руді все одно не поворухнувся і нічого не відповів.

Коли вона нарешті заспокоїлась і підвелася, він обійняв її за плечі, як найкращого друга, і вони пішли додому. Він не вимагав поцілунку. Нічого такого. Можете любити Руді за це, якщо хочете.

Тільки не копай мене по яйцях.

Ось що він подумав, але не промовив уголос. Лише чотири роки по тому він поділився з нею цими думками.

А зараз Руді і Лізель під дощем прямували до Небесної вулиці.

Він був тим схибленим, що вимазався чорним вугіллям і кинув виклик світові.

Вона була крадіркою книжок, що залишилася без слів.

Але, повірте, слова були вже в дорозі, і, коли вони прибудуть, Лізель упіймає їх руками, ніби хмаринки, і викрутить до сухого, ніби краплинки дощу.

Частина 2

«Знизування плечима»

а також: дівчинка, створена з темряви — радість від цигарок — обхідниця міста — деякі мертві листи — день народження Гітлера — стовідсотковий чистий німецький піт — хвіртка до крадіжок — і книжка з вогню

Дівчинка, створена з темряви

ТРОХИ СТАТИСТИКИ

Перша вкрадена книжка: 13 січня 1939 року

Друга вкрадена книжка: 20 квітня 1940 року

Період між крадіжками зазначених книжок: 463 дні

Коли б ви поставилися до цього легковажно, то сказали б, що для продовження знадобилося лише трішки вогню і декілька людських вигуків. Ви б сказали, що Лізель, щоб заволодіти своєю другою книжкою, цього було достатньо, хоч та і диміла в її руках. І навіть обпікала їй ребра.

Однак ось у чому річ:

Зараз не час легковажити.

Зараз не час дивитися лише одним оком, оглядатися чи перевіряти плиту — бо коли крадійка книжок поцупила свою другу книжку, не тільки багато факторів сприяли її жаданню зробити це, а й сам вчинок запустив у дію те, що мало статися згодом. Ця крадіжка вкаже їй шлях до наступних книжок. Вона надихне Ганса Губерманна на складання плану допомоги молодому єврейському кулачному бійцю. А ще вона покаже *мені*, вже укотре, що одна можливість веде простісінько до наступної, як ризик веде до більшого ризику, життя — до нового життя, а смерть — до ще більших смертей.

Можна навіть сказати, що це доля.

Розумієте, хтось, може, думає, що нацистська Німеччина спиралася на ідею антисемітизму, дещо надміру ревного лідера і націю фанатиків, вихованих на ненависті до інших, проте нічого з цього не вийшло б, якби німці не любили одну справу.

Палити.

Німці любили палити. Крамниці, синагоги, рейхстаги, будинки, особисті речі, вони любили палити вбитих людей і, звісно ж, книжки. Вони були у захваті від гарного багаття з книжок, а тим, хто був небайдужий до книжок, це давало можливість заволодіти тим виданням, якого б вони нізащо не отримали, якби не багаття.

Однією зі *схильних* до такого була, як ви вже знаєте, худорлява дівчинка на ім'я Лізель Мемінгер. Нехай їй і довелося прочекати аж чотириста шістьдесят три дні, воно того вартувало. Наприкінці дня, сповненого безлічі переживань, багатьох прекрасних капостей, однієї закривавленої щиколотки і ляпасу рідної руки, Лізель Мемінгер здійснила свою другу успішну крадіжку. «Знизування плечима». То була блакитна книжка з червоними літерами на обкладинці, під якими було зображення маленької зозулі, теж червоної. Озираючись назад, Лізель не соромилася того, що її вкрала. Навпаки, той вир *відчуттів*, що крутився в животі, більше скидався на гордість. А бажання поцупити книжку підживлювалося люттю і чорною ненавистю. Насправді 20 квітня — в день народження *фюрера*, — вихоплюючи книжку з паруючого попелища, Лізель була дівчинкою, створеною з темряви.

Звичайно ж, виникає запитання — чому?

Чого б це їй лютувати?

Що такого сталося за минулі чотири чи п'ять місяців, що спонукало її вибухнути такими емоціями?

Якщо коротко, то відповідь на це запитання переходить від Небесної вулиці до *фюрера*, тоді до недосяжного місця перебування її мами і повертається назад.

Як і більшість нещастя, це почалося з гаданого щастя.

Радість від цигарок

Під кінець 1939 року Лізель уже непогано призвичаїлася до життя в Молькінгу. У неї досі траплялися нічні кошмари за участі братика, і вона сумувала за мамою, але тепер її було кому втішити.

Вона любила тата, Ганса Губерманна, і навіть прийомну маму, хоча та й розсипалася прокльонами і лайливими словами. Вона любила й ненавиділа свого найкращого друга, Руді Штайнера, і це було нормально. А ще вона любила те, що, попри невдачу під час перевірки знань, вміння читати і писати, без сумніву, покращувались і невдовзі вона досягне якогось пристойного рівня. Усе це викликало бодай трішки задоволення і скоро нагромадиться такою купою, що на горизонті завидніє щось на кшталт *щастя* .

КЛЮЧІ ДО ЩАСТЯ

1. Дочитаний *«Посібник гробаря»*.
2. Порятунк від гніву сестри Марії.
3. Отримання двох книжок на Різдво.

17 грудня.

Вона добре запам'ятала дату, адже це було якраз за тиждень до Різдва.

Як уже звиклося, кошмар обірвав її сон і Ганс Губерманн привів її до тяти. Його рука вчепилася в її спітнілу піжаму.

— Потяг? — прошепотів він.

Лізель підтвердила.

— Потяг.

Вона ковтала повітря, доки не заспокоїлася, а тоді почала читати одинадцятий розділ *«Посібника гробаря»* . Минула третя ночі, коли вони закінчили, і їм залишився тільки останній розділ — *«Повага до кладовища»* . Тато — його сріблясті очі підпухли від втоми, а обличчя затопила борода — закрив книжку, сподіваючись отримати залишки сну. Але йому нічого не дісталось.

Заледве чи пройшла хвилина, відколи погасили світло, а Лізель уже заговорила до нього у темряві:

— Тату, ти не спиш?

Він видав тільки звук, якийсь гортанний:

— Ja²¹.

Вона піднялася на лікті.

— Може, дочитаємо книжку, будь ласка?

Довге зітхання, скрипуче дряпання нігтями по щетині, і світло увімкнулося. Тато розгорнув книжку і почав читати:

— Розділ дванадцятий. *«Повага до кладовища»*.

Вони читали до самого світанку, обводячи і виписуючи слова, яких дівчинка не розуміла, і перегортали сторінки, доки до кімнати не пробилось сонячне проміння. Декілька разів тато майже засинав, поступаючись перед сверблячим відчуттям втоми в очах і знесиленим киванням власної голови. Лізель щоразу ловила його на гарячому, проте в неї не було ані безкорисливості, щоб дозволити йому заснути, ані зухвалості, щоб на нього образитися. Вона була дівчинкою, якій іще треба здолати гору.

Врешті-решт, коли темрява за вікном дала тріщину, вони дочитали книжку. Останній абзац звучав так:

Ми, від імені Баварської асоціації кладовищ, сподіваємося, що змогли розважити вас і ознайомити з роботою, заходами безпеки й обов'язками гробарів. Ми щиро бажаємо вам

²¹ Так (нім.).

успіху у вашому занятті похоронним мистецтвом і маємо надію, що цей посібник став вам у пригоді.

Коли книжка згорнулася, обоє презирнулися спідлоба. Тато заговорив першим:
— Ми зробили це, еге ж.

Лізель, наполовину закутана у простирадло, тримала книжку в руках і оглядала чорну обкладинку зі сріблястим написом. Вона кивнула — з пересохлим ротом і ранковим голодом. Це була одна з тих митей бездоганної втоми, коли вдалося подолати не лише заплановану роботу, а ще й ніч, яка перегородила шлях.

Зі скреготом заплющивши очі і стиснувши кулаки, тато потягнувся, і настав ранок, який не посмів бути дощовим. Обоє підвелися, спустилися на кухню і крізь затуманені й розмальовані морозом вікна розгледіли рожеві смуги світла, що падали на засніжені дахи Небесної вулиці.

— Поглянь на кольори, — сказав тато. Просто неможливо не любити чоловіка, який не лише помічає кольори, а й говорить ними.

Лізель досі тримала книжку. Вона стискала її все сильніше, а сніг забарвлювався помаранчевим. На одному з дахів дівчинка помітила хлопчика, який сидів і також споглядав небо.

— Його звали Вернер, — промовила вона. Слова вилетіли самі, мимовільно.

— Так, — відповів тато.

На той час у школі більше не перевіряли читання, проте Лізель, поступово набираючись упевненості, якось перед уроками взяла залишений кимось підручник, щоб перевірити, чи зможе прочитати його без жодної помилки. Вона змогла прочитати кожнісіньке слово, але читала набагато повільніше за однокласників. Набагато легше, думала вона, бути за крок від чогось, ніж цього досягти. Треба ще трохи попрацювати.

Одного дня їй закортіло поцупити книжку з класної полиці, але, чесно кажучи, перспектива ще однієї коридорової *Watschen* від рук сестри Марії таки відлякала її. Більше того, у дівчинки насправді не було найменшого бажання красти книжки зі школи. Швидше за все, причиною її небажання була листопадова невдача, але Лізель не була цілком певна. Вона лише знала, що не хоче цього робити.

На уроках Лізель не розмовляла.

Вона навіть не наважувалась глянути не в той бік.

Прийшла зима, і Лізель більше не потрапляла під гарячу руку сестри Марії, а сама спостерігала за тим, як інші діти виходили до коридору й отримували заслужену винагороду. Звуки поневірянь учнів, що долинали звідти, були не вельми приємними, але той факт, що там був *хтось інший*, хоча й не тішив її, але приносив полегшення.

Коли у школі розпочалися канікули у зв'язку із *Weihnachten*²², Лізель, перш ніж вийти з класу, навіть спромоглася побажати сестрі Марії «щасливого Різдва». Вона знала, що Губерманни не мають грошей, що вони досі віддають борги і, щойно у них з'являються якісь копійки, їм уже треба платити за оренду, тож навіть не сподівалася отримати подарунок. Ну, можливо, трохи кращу їжу. Яким же було їй здивування, коли у Святвечір, після опівнічної відправи у церкві, де Лізель була з мамою, татом, Гансом-молодшим і Труді, вона знайшла під ялинкою подарунок, загорнутий у газету.

— Від святого Ніклауса, — сказав тато, та Лізель йому не повірила. Вона обійняла обох своїх прийомних батьків, а на її плечах досі лежав сніг.

Дівчинка розгорнула подарунок і знайшла дві невеликі книжки. Першу з них, «Собака на ім'я Фауст», написав Маттеус Оттлеберг. Загалом Лізель прочитала її тринадцять разів. У Святвечір, сидячи за кухонним столом, вона прочитала перші двадцять сторінок, у той час як тато і Ганс-молодший сперечалися про речі, яких вона не розуміла. Про якусь політику.

Згодом вони з татом іще трохи читали перед сном, дотримуючись звичаю обводити і

²² Різдво (нім.).

виписувати слова, яких дівчинка не знала. У «Собаці на ім'я Фауст» також були картинки — чарівні завитушки, вуха і кумедні зображення німецької вівчарки, що вельми паскудно слинилася і вміла розмовляти.

Друга книжка називалася «Маяк», а написала її жінка, Інґрід Ріппінштайн. Ця книжка була трохи довшою, тому Лізель змогла прочитати її лише дев'ять разів, і щоразу її старання приносили свої плоди — вона читала все краще і краще.

Через декілька днів після Різдва Лізель запитала про книжки. Вони їли на кухні. Спостерігаючи, як у маминому роті ложка за ложкою зникає гороховий суп, вона вирішила перевести погляд на тата.

— Я хочу дещо запитати.

Спершу всі мовчали.

— Що?

Це озвалася мама, ще не проковтнувши суп.

— Скажіть, звідки ви взяли гроші, щоб купити мені книжки?

Над татовою ложкою промайнула коротенька усмішка.

— Тобі справді цікаво?

— Звичайно.

Ганс дістав з кишені залишки своєї порції тютюну і взявся скручувати цигарки, а Лізель ставала дедалі нетерплячішою.

— То ти скажеш чи ні?

Тато засміявся.

— Та я ж *розповідаю*, дитино. — Він закінчив одну цигарку, жбурнув її на стіл і почав скручувати нову. — Ось так.

Тієї миті мама з дзенькотом доїла суп, стримала картонну відрижку і відповіла замість Ганса.

— Той *Saukerl*, — сказала вона. — Знаєш, що він зробив? Він скрутив увесь той бридкий тютюн, пішов на ярмарок, коли той був у місті, і виміняв їх у якогось цигана.

— Вісім цигарок за книжку. — Тато урочисто запхав одну до рота. Прикурив і втягнув дим. — Хвала Богу, що є цигарки, еге ж, мамо?

Але мама тільки кинула на нього один зі своїх фірмових невдоволених поглядів, який супроводжувався найвживанішою порцією лайки:

- *Saukerl* .

Лізель обмінялася з татом уже звичним підморгуванням і доїла свій суп. Одна з її книжок лежала поряд, як завжди. Вона не могла не погодитись, що відповідь на запитання їй більше ніж сподобалась. Небагато людей можуть похвалитися тим, що за їхню освіту платили цигарками.

А от мама сказала, що якби Ганс Губерманн мав хоч трохи розуму, то він обміняв би свої цигарки на нове плаття, якого вона вже давно потребувала, чи якісь кращі туфлі.

— Аякже... — Вона вилила слова в умивальник. — Коли йдеться про мене, ти краще викуриш увесь свій запас, правда? І *ще* назичиш у сусідів.

Проте за декілька днів Ганс приніс коробку яєць.

— Вибачай, мамо. — Він поставив їх на стіл. — Туфлі вже розібрали.

Мама не скаржилася.

Вона навіть щось наспівувала, поки смажила яйця, аж мало їх не спалила. Виявилося, що цигарки приносили багато радості, і в домі Губерманнів настали щасливі дні.

Вони закінчилися декілька тижнів по тому.

Обхідниця міста

Проблеми почалися з прання, а згодом їх лише додалося.

Якось, коли Лізель із Розою розносили містом білизну, один із їхніх клієнтів, Ернст Фогель, повідомив, що прання і прасування йому більше не по кишені.

— Такі часи, — вибачився він, — що тут скажеш? Стає все важче. Війна примушує затягувати паски. — Він глянув на дівчинку. — Ви, напевне, отримуєте допомогу на утримання цієї крихітки?

На страшенний подив Лізель, мама не промовила й слова.

Вона тримала порожній мішок.

Ходімо, Лізель.

Вона не сказала цього. Вона шарпнула — важкою рукою.

Фогель вигукнув зі свого ганку. Він мав близько шести футів зросту, а його жирне волосся неживими клаптями звисало над чолом.

— Мені шкода, пані Губерманн.

Лізель помахала йому.

Він помахав у відповідь.

Мама дорікнула:

— Не махай тому *Arschl'ochovi*, — сказала вона. — Ну, рухайся.

Коли Лізель того вечора приймала ванну, мама терла її особливо ретельно, весь час бурмотіла щось про *Saukerl'*я — Фогеля, і що дві хвилини його передражнявала:

— Ви, напевне, отримуєте допомогу на дівчинку...

Вона все терла і сварила голі груди Лізель.

— За тебе дають *аж так* багато, *Saumensch*. Від цього я не розбагатію, аж ніяк.

Лізель сиділа у ванні і слухала.

Десь за тиждень після того випадку Роза покликала дівчинку до кухні.

— Отже, Лізель. — Вона посадила її за стіл. — Якщо вже ти півдня на вулиці, граєш у футбол, то можеш зробити і щось корисне. Для різноманітності.

Лізель вивчала свої руки.

— Що я маю зробити, мамо?

— Від сьогоднішнього дня ти будеш забирати і відносити прання. Може, ті багатії не поспішатимуть нас звільняти, якщо на порозі стоятимеш *ти*. Якщо запитують, де я, скажеш їм, що я захворіла. І щоб була засмученою, коли будеш говорити. Ти така худа і бліда, вони можуть тебе пожаліти.

— Пан Фогель мене не пожалів.

— Ну... — Її збентеження кидалося в очі. - Інші *можуть* пожаліти. Тож не переч мені.

— Так, мамо.

На мить дівчинці здалося, що зараз прийомна мама втішить її і поплескає по плечу.

Молодчинка, Лізель. Молодчинка. Плеск, плеск, плеск.

Нічого подібного.

Натомість Роза Губерманн встала, взяла дерев'яну ложку і тицьнула нею в дівчинки перед носом. Вона вважала, що це необхідно.

— Коли будеш у місті, обійдеш усіх із мішком і повернешся прямісінько додому, із грошима, нехай навіть їх буде як кіт наплакав. Не підеш до тата, навіть якщо він, бодай не наврочила, буде мати якусь роботу. Не будеш вештатися з тим малим *Sauker'лем*, Руді Штайнером. Підеш додому. Прямісінько додому.

— Так, мамо.

— Як будеш нести мішок, щоб тримала його *обережно*. Не розмахувала, не підкидала, не м'яла і не закидала його на плече.

— Так, мамо.

— Так, мамо. — Роза Губерманн мала талант до передражнювань і робила це із великим задоволенням. — Ти тільки спробуй, *Saumensch*. Я про все дізнаюся, можеш навіть не сумніватися.

— Так, мамо.

Дуже часто саме ці два слова, а також виконання всього, що їй веліли, були порятунком для Лізель, тож відтоді вона обходила вулиці Молькінга, від бідних до багатих його

мешканців — забирала і розносила прання. Спершу робота була досить самотньою, проте дівчинка не скаржилась. Зрештою, коли Лізель уперше понесла мішка з білизною, щойно завернувши за ріг Мюнхенської вулиці, вона роззирнулася на два боки і щосили замахнулася ним, так що мішок описав широке коло — таке собі бунтарство, — а тоді перевірила, що там з одягом. На щастя, жодних складочок. Жодних зморщечок. Лише усмішка й обіцянка більше ніколи не розмахувати мішком.

Загалом можна сказати, що Лізель її робота навіть подобалася. Грошима Роза з нею не ділилася, але дівчинка мала змогу вирватися з дому, та й гуляти містом без мами — хіба не щастя? Більше ніхто не тикає пальцями і не лається. Люди більше не витріщаються на них, коли мама відчитує її за те, що вона неправильно тримає мішок. Нічого, тільки спокій.

З часом Лізель почали подобатися і люди.

- Пфаффельгюрвери, що ретельно перевіряють одяг і примовляють: «Ja, ja, *sehr gut, sehr gut* »²³. Дівчинка чомусь уявляла, що вони усе роблять двічі.

- Лагідна Хелена Шмідт, що передає гроші покрученою артритом рукою.

- Вайнгартнери, чия кривовуса кішка відчиняла двері разом з ними. Маленький Геббельс, так її називали, на честь правої руки Гітлера.

- І пані Германн, дружина мера, що стояла, пухнастокоса, і тремтіла у своєму величезному обвітреному коридорі. Завжди мовчазна. Завжди така самотня. Жодного слова, ні разу.

Іноді з нею ходив Руді.

— Скільки в тебе там грошей? — якось запитав він. Уже сутеніло, і вони прямували до Небесної вулиці, минаючи крамницю. — Ти ж чула про пані Діллер, правда? Кажуть, що у неї десь заховані цукерки і за гарну плату...

— Навіть не мрій. — Лізель, як завжди, міцно стискала гроші. — Тобі-то воно байдуже — то ж не ти будеш відповідати перед моєю мамою.

Руді здвигнув плечима:

— Принаймні я спробував.

Усередині січня школа вирішила звернути увагу на написання листів. Коли учні ознайомилися з основами, кожен з них отримав завдання написати два листи — другові і якомусь учневі з іншого класу.

Лізель отримала від Руді ось такого листа:

*Люба Saumensch,
ти досі така ж бездарна у футболі, як під час нашої минулої гри? Сподіваюсь на це.
Бо тоді я зможу знову обігнати тебе, як Джессі Овенс на Олімпіаді...*

Сестра Марія прочитала його і дуже люб'язно запитала Руді:

ПРОПОЗИЦІЯ СЕСТРИ МАРІЇ

«Масте бажання відвідати коридор, пане Штайнер?»

Думаю, ви здогадалися, що відповідь Руді була негативною, а листа пошматували, тож він почав нового. Другий лист був адресований дівчинці на ім'я Лізель, і цікавився він її захопленнями.

Уже вдома, коли Лізель взялася за листа, якого їм задали на домашнє завдання, дівчинка вирішила, що писати його Руді чи ще якомусь *Saukerl'* ю геть безглуздо. Який у цьому сенс? Пишучи в підвалі, вона звернулася до тата, який знову перефарбовував стіну.

Він обернувся разом з випарами від фарби.

²³ Так, так, дуже добре, дуже добре (нім.).

- *Was wuistz?* ²⁴ — Це була найгрубіша форма німецької, яку тільки можна вжити, але сказано це було з виразом цілковитої насолоди. — Ну, що там?

— Можна мені написати листа до мами?

Пауза.

- І чому б це тобі захотілося писати до неї? Тобі ж і так доводиться щодня її терпіти. — Тато показав їй *Schmunzeln* ²⁵ — лукаво усміхнувся. — Невже тобі й цього мало?

— Не до *moi* мами, — вона важко ковтнула.

— А. — Тато повернувся до стіни і продовжив фарбувати стіну. — Ну, думаю, можеш. Надішлеш їх цій, як там її, - тій жінці, що привезла тебе до нас і декілька разів відвідувала, — з управління опіки.

— Пані Гайнріх.

— Точно. Надішлеш листа їй. Можливо, вона зможе переслати його твоїй мамі. — Це прозвучало якось непереконаливо, ніби він чогось їй не договорював. Під час своїх візитів пані Гайнріх теж майже не згадувала про її маму.

Замість того щоб спитати в тата, у чому річ, Лізель одразу взялася писати листа, не звертаючи уваги на погані передчуття, які не забарилися поселитися в її серці. Вона витратила три години і шість чернеток, доки написала правильного листа, у якому розповідала мамі про Молькінг, тата з його акордеоном, дивні, але справедливі погляди Руді Штайнера і подвиги Розі Губерманн. Вона також написала, що дуже пишається тим, що навчилася читати і трохи писати. Наступного дня, разом з маркою, яку вона знайшла в кухонній шухляді, дівчинка віднесла його до пані Діллер. І стала чекати.

Тієї ночі, коли вона написала листа, Лізель підслухала розмову Ганса і Розі.

— Навіщо вона пише до мами? — запитала Роза. Її голос був надивовижу спокійним і турботливим. Як ви можете собі уявити, це дуже схвилювало дівчинку. Як на Лізель, то краще б вони сварилися. Дорослі, що перешіптуються, — не вельми заспокоїливо.

— Вона запитала, — відповів тато, — і я не міг їй відмовити. Я не міг!

- Ісус, Марія і Йосип. — Знову шепіт. — Лізель слід забути про неї. Хтозна, де вона зараз? Хтозна, що вони зробили з нею?

У ліжку дівчинка міцно обхопила себе руками. Вона скрутилася калачиком.

Вона подумала про маму і повторила запитання Розі.

Де вона?

Що вони зробили з нею?

І врешті-решт, хто такі ті *вони* ?

Мертві листи

Зазирнімо в майбутнє. Підвал, вересень, 1943 рік.

Чотирнадцятирічна дівчинка щось пише у книжці з темною обкладинкою. Вона худорлява, але сильна, і в своєму житті бачила чимало. Тато сидить з акордеоном у ногах.

Він каже:

— Знаєш що, Лізель? Я збирався написати тобі відповідь від імені твоєї мами. — Він пошкрябав ногу у тому місці, де раніше був гіпс. — Але не зміг. Не зміг примусити себе.

Декілька разів, наприкінці січня і на початку лютого 1940 року, коли Лізель зазірала до поштової скриньки, сподіваючись отримати відповідь від мами, серце її прийомного тата ледь не розривалося.

— Мені шкода, — казав він. — Не сьогодні, так?

Уже згодом Лізель зрозуміла, що вся ця затія з листом була безглуздою. Якби мама

²⁴ Щось на кшталт «чого тобі», тільки в грубій формі (нім.).

²⁵ Посмішка (нім.).

могла, то уже давно б зв'язалася з управлінням опіки, чи навіть з нею самою, чи з Губерманнами. Але від неї не було жодної звістки.

На додачу до попередніх злигоднів усередині лютого Лізель отримала листа від одного з їх клієнтів, Пфаффельгюрверів із Вересової вулиці. Обоє височили на порозі і зажурено поглядали на дівчинку.

— Це для твоєї мами, — промовив пан Пфаффельгюрвер, протягуючи листа. — Скажи їй, що нам шкода. Скажи їй, що нам шкода.

Та ніч у домі Губерманнів була неспокійною.

Навіть у підвалі, куди Лізель втекла, щоб написати вже п'ятого листа до мами (їх усіх, окрім першого, ще треба було надіслати), до неї долинали Розині прокльони і бештання тих *Arschloch'ів* Пфаффельгюрверів і того вошивого Ернста Фогеля.

— *Feuer soll'n's brunzen fEur einen Monat!*²⁶ — вигукнула мама.

Лізель писала.

Коли настав день її народження, дівчинка не отримала подарунка. Не отримала, бо не було грошей, а до того часу у тата ще й закінчився тютюн.

— А що я тобі казала? — Мама тицьнула в нього пальцем. — Не треба було дарувати їй на Різдво обидві книжки. Але ж ні. Хто мене слухав? *Ніхто* не слухав!

— Та знаю! — Тато безшумно обернувся до дівчинки. — Пробач, Лізель. Нам це не по кишені.

Лізель не сперечалася. Вона не скигвила, не плакала і не тупала ногами. Вона лише проковтнула своє розчарування і зважилася на один, уже спланований, ризик — подарунок самій собі. Вона візьме усі написані до мами листи, запхає їх до одного конверта і потратить малесеньку частинку грошей за прання, щоб їх надіслати. Тоді, звісно ж, вона відбуде *Watschen*, швидше за все на кухні, але не промовить жодного слова.

Через три дні вона здійснила свій задум.

— Тут бракує. — Мама вже вчетверте перераховувала гроші, поки Лізель стояла біля плити. Плита була теплою і ще більше пришвидшувала й так швидкий плин її крові. — Лізель, що сталося?

Вона збрехала:

— Вони, напевне, заплатили менше, ніж завжди.

— Ти перераховувала?

Дівчинка здалася:

— Я їх витратила, мамо.

Роза наблизилась до неї. А це недобрий знак. Неподалік лежали дерев'яні ложки.

— Що ти зробила?

Лізель ще не встигла відповісти, як дерев'яна ложка вже досягла її шкіри, ніби п'ята Господня. Червоні відбитки, мов сліди від ніг, та ще й пекучі. З підлоги, коли все вже завершилося, дівчинка глянула вгору і пояснила.

Пульсація і спалахи жовтого світла, усе разом. Вона мружилася.

— Я надіслала свої листи.

І тут до неї дійшло — запилюжена підлога, відчуття, що одяг не на ній, а десь біля неї, і раптове усвідомлення того, що її старання були марними — мама ніколи їй не відпише і вона ніколи їй не побачить. Ця дійсність стала для неї новою *Watschen*. Вона пекла її і не минала декілька довгих хвилин.

Роза над нею трохи розпливалася та незабаром проясніла, а її картонне обличчя замаячило ближче. Пригнічена, вона стояла у всій своїй повноті, тримаючи, ніби дрючка, дерев'яну ложку. Вона зігнулася і трохи полагіднішала:

— Пробач, Лізель.

Дівчинка досить добре знала Розу, щоб зрозуміти, що це не через прочуханку.

²⁶ Щоб вони цілий місяць вогнем спяли! (нім.)

Червоні відбитки клаптями набрякали на її шкірі, а вона лежала на підлозі — запилушений, брудний, залитий тьманим світлом. Її дихання заспокоїлося, і самотня жовта сльоза збігла по щоці. Вона відчувала підлогу. Рукою і коліном. Ліктем. Щокою. Литкою.

Підлога була холодною, особливо під щокою, але дівчинка не могла зрушити з місця.

Майже годину Лізель лежала під кухонним столом, доки не прийшов тато і не почав грати на акордеоні. Лише тоді вона піднялася і почала приходити до тями.

Коли згодом Лізель писала про той день, вона не тримала зла ні на Розу, ні на свою маму. Для неї вони були заручницями обставин. Її думки не покидала лише жовта сльоза. Якби було темно, подумала вона, та сльоза була б чорною.

— Але тоді *було* темно, — мовила сама до себе.

Скільки б разів Лізель не намагалася уявити ту сцену з жовтим світлом, яке, жодних сумнівів, було там, їй доводилося докладати зусиль, щоб побачити її знову. Її відлупцювали в темряві, і вона залишилась лежати в кухні, на холодній і темній підлозі. Навіть татова музика мала колір темряви.

Навіть татова музика.

Дивно, але дівчинку ця думка не розтривожила, а, радше, якимось незрозуміло заспокоїла.

Темрява, світло.

Яка між ними різниця?

Нічні кошмари поселилися і тут, і там, коли крадійка книжок насправді почала усвідомлювати, що відбувається і як тепер буде завжди. Вона, принаймні, може підготуватися. Можливо, саме тому, коли у день народження *фюрера* відповідь на усі мамині страждання постала перед дівчинкою без прикрас, вона змогла відповісти, незважаючи на свою розгубленість і свій вік.

Лізель Мемінгер була готова.

Із днем народження, пане Гітлер.

Довгих років життя.

День народження Гітлера, 1940 рік

Усупереч усій безнадійності Лізель щодня зазірала до поштової скриньки — цілий березень і майже половину квітня. Навіть попри те, що пані Гайнріх, яку викликав Ганс, повідомила Губерманнам, що управління опіки втратило зв'язок з Паулою Мемінгер. Дівчинка все одно не здавалася, проте, як ви можете здогадатися, щодня перевіряючи пошту, вона нічого не знаходила.

Молькінг, як і вся Німеччина, був заклопотаний підготовкою до дня народження Гітлера. Цього року, зважаючи на перебіг війни і нинішню виграшну позицію Гітлера, місцеві нацистські радикали прагнули організувати особливо гідне святкування. Буде парад. Марш. Музика. Співи. А ще — багаття.

Поки Лізель обходила Молькінг, забираючи і розносячи прання, члени нацистської партії збирали поживу для вогню. Декілька разів вона бачила, як чоловіки і жінки стукали в двері і запитували мешканців, чи ті, бува, не мають речей, яких варто позбутися чи знищити. Татовий примірник *«Молькінг Експресс»* оголошував, що на головній площі міста буде святкове багаття, і всі члени місцевих підрозділів «Гітлер'югенд» мають бути присутні. Це багаття вшанує не тільки день народження *фюрера*, а й перемогу над ворогами і перешкодами, що стримували Німеччину з часу закінчення Першої світової війни. «Будь-які речі, - вимагала газета, — з тих часів — газети, плакати, книжки, прапори та іншу ворожу пропаганду — необхідно віднести до відділення Нацистської партії на Мюнхенській вулиці». Навіть вулицю Шиллера — дорогу жовтих зірок, що досі чекала реконструкції, - ще раз обнищпорили у пошуках чого-небудь, будь-чого, що можна спалити на славу *фюрера*. Не було б нічого дивного, якби деякі партійці кудись зникли, щоб надрукувати тисячу-дві книжок чи плакатів морально-згубного змісту, лише для того, щоб потім їх спалити.

Усе було готово до неперевреного 20 квітня. Цей день стане днем багать і схвальних

вигуків.

І книжкових крадіжок.

У домі Губерманнів цей ранок був цілком звичним.

— Той *Saukerl* знову виглядає з вікна, — сварилася Роза Губерманн. — *Щодня*, — продовжувала вона. — На що ти там весь час витріщаєшся?

— Ооох, — задоволено протягнув тато. Згори йому на спину спадав прапор. — Ти тільки глянь на цю жінку. — Він глянув через плече і лукаво посміхнувся Лізель. — От зараз вибіжу і наздожену її. Тобі до неї далеко, мамо.

- *Schwein* ²⁷! — вона помахала на нього дерев'яною ложкою.

Тато не відривав погляду від вікна, уявної жінки і дуже реального коридору німецьких прапорів.

Того дня усі вікна на вулицях Молькінга були прикрашені для *фюрера*. У декого, як у пані Діллер, вікна були ретельно вимиті, а свастика, наче діамант, майоріла на червоно-білому полотнищі. А в когось прапор звисав з вікна, як мокра білизна. Але він таки висів.

Перед тим трапилася невеличка катастрофа. Губерманни не могли знайти свого прапора.

— Вони прийдуть по нас, — застерігала мама. — Вони прийдуть і заберуть нас. — Вони. — Ми мусимо його знайти!

Якоїсь миті здалося, що тато спуститься до підвалу і намалює прапор на одному із полотен. На щастя, той знайшовся, заритий десь у серванті, позаду акордеона.

— Той клятий акордеон, через нього я нічого не бачила! — Мама різко обернулася. — Лізель!

Дівчинці випала честь прикріпити прапор до віконної рами.

Ганс- молодший і Труді прибули додому на обід, як це зазвичай бувало на Різдво і Великдень. Здається, саме час, щоб краще вас познайомити з ними.

Ганс- молодший мав татові очі і татовий зріст. Однак срібло його очей не було таким теплим, як татове, — їх уже торкнувся *фюрер*. До того ж на його костях було більше м'яса, його біляве волосся було колючим, а шкіра була сіруватого відтінку.

Труді, або Трудель, як її часто називали, була всього лиш на декілька дюймів вищою за маму. Вона успадкувала мамину невдатну манеру ходити, але в усьому іншому була набагато приємнішою за Розу. Оскільки Труді жила і працювала покоївкою в багатому районі Мюнхена, вона, напевне, уже втомилася від дітей, але спромоглася декілька разів звернутися до Лізель усміхненим словом. У неї були м'які губи. І тихий голос.

Брат із сестрою разом приїхали додому мюнхенським потягом, і вже незабаром прокинулися старі протиріччя.

КОРОТКА ОПОВІДЬ ПРО СУПЕРЕЧКУ ГАНСА ГУБЕРМАННА ТА ЙОГО СИНА

Молодий чоловік був нацистом. На думку Ганса-молодшого, його батько належав до покоління старої зношеної Німеччини — тієї, що дозволила, так би мовити, вилізти собі на голову, в той час як її народ страждав. Уже у підлітковому віці він знав, що його батька називають «*Der Juden Maler*» — єврейський маляр — за те, що він фарбував будинки євреїв. А тоді сталося те, що я невдовзі опишу вам у всіх подробицях — той день, коли Ганс провалився за крок від вступу до партії. Усім було відомо, що не слід замальовувати прокльони, написані на фасаді єврейської крамниці. Вважалося, що така поведінка шкодить Німеччині, а ще вона була шкідливою і для самого правопорушника.

²⁷ Свиня (нім.).

— То що, вони тебе прийняли? — Ганс-молодший продовжив з того місця, де вони закінчили на Різдво.

— Прийняли куди?

— Здогадайся — в партію.

— Ні, вони, напевне, забули про мене.

— А ти хоч звертався до них ще раз? Ти не можеш просто сидіти і чекати, поки тебе поглине новий світ. Ти мусиш відірватися від крісла і стати його частиною — попри твої попередні помилки.

Тато глянув на нього:

— Помилки? У своєму житті я зробив чимало помилок, але те, що не вступив до Нацистської партії, я помилкою не вважаю. У них є моя заява — і ти знаєш про це, — але я не піду знову проситися. Я просто...

Саме тоді їх охопило сильне тремтіння.

Воно прослизнуло у вікно разом з протягом. Може, це був подих Третього рейху, що накопичував ще більшу силу. А може, це Європа знову вдихнула. Що б це не було, воно пронеслося поміж батьком і сином, коли їхні металеві очі зіштовхнулися, як дві бляшанки.

— Тобі завжди було начхати на цю країну, — сказав Ганс-молодший. — Тобі байдуже!

Татові очі почали іржавіти. Та це не зупинило його сина. Тепер він шукав причину, щоб присікатися до дівчинки. Розставивши сторч усі три свої книжки на столі, ніби на офіційних переговорах, Лізель беззвучно ворушила губами, читаючи одну з них.

— Що за непотріб читає це дівчисько? Їй слід читати «*Mein Kampf*» .

Лізель підняла очі.

— Не хвилюйся, Лізель, — промовив тато. — Читай. Він не розуміє, що каже.

Та Ганс-молодший ще не закінчив. Він наблизився і сказав:

— Ти або з *фюрером* , або проти нього — і мені здається, що ти проти нього. І завжди був.

Лізель вивчала обличчя Ганса-молодшого, її погляд прикували його тонкі губи і міцний ряд нижніх зубів.

— Це жалюгідно — щоб хтось стояв осторонь і навіть пальцем не поворухнувся, поки вся нація розгрибає сміття на шляху до своєї величі.

Труді і мама сиділи тихенько, перелякано, як і Лізель. Кухню сповнював запах горохового супу, чогось підгорілого і протистояння.

Усі чекали наступних слів.

Їх вимовив син. Лише два слова.

— Ти — боягуз! — він швиргонув ними татові в обличчя і рвучко вийшов з кухні і з будинку.

Хоч це й було марно, тато вийшов на поріг і вигукнув, звертаючись до сина:

— Боягуз? Це я боягуз?!

А тоді підбіг до хвіртки і кинувся наздоганяти його. Мама поспішила до вікна, зірвала прапора і відчинила його. Вона, Труді та Лізель, усі троє збилися до купи і спостерігали, як тато наздогнав сина і вчепився в нього, бажаючи зупинитися. Вони не могли розібрати слів, але те, як Ганс-молодший скинув татову руку, промовляло голосніше за будь-які слова. Постать тата, що дивився, як його син йшов геть, волала до них з вулиці.

— Гансі! — нарешті вигукнула мама. Труді і Лізель здригнулися від її голосу. — Повернись!

Хлопець пішов.

Так, він пішов, і мені б дуже хотілося запевнити вас, що у молодшого Ганса Губерманна усе склалося якнайкраще, але це не так.

Коли того дня, в ім'я *фюрера* , він вивітрився з Небесної вулиці, його закинуло до іншої історії, події якої, крок за кроком, приводили його все ближче до Росії.

До Сталінграда.

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО СТАЛІНГРАД

1. У 1942 році і на початку 1943 року небо над тим містом щоранку затягувало кольором білого простирадла.

2. Весь день я носив небом душі, а простирадло забризкувало кров'ю, доки воно просякало нею наскрізь і обвисало до землі.

3. Ввечері його викручували і знову вибілювали, готуючи до наступного світанку.

4. І це лише тоді, коли бої йшли вдень.

Його син уже зник за обрієм, а Ганс Губерманн затримався ще на декілька хвилин. Вулиця здавалася такою широкою.

Коли він повернувся до будинку, мама втупилася в нього, але не промовила жодного слова. Вона не докоряла йому, зовсім, а це, як ви знаєте, дуже незвично. Напевне, вона вирішила, що Ганс уже настраждався, отримавши ярлик боягуза від свого власного сина.

Після закінчення обіду він ще деякий час мовчки сидів за столом. Чи справді він був боягузом, на що так жорстоко вказав йому син? Звісно, під час Першої світової війни він вважав себе таким. Саме боягузтву він завдячував своїм життям. Але визнання свого страху — хіба це боягузтво? Хіба це боягузливо — радіти з того, що вижив?

Його думки виводили плутані узорі на поверхні столу, а він не міг відірвати від нього погляду.

— Тату! — покликала Лізель, та він не глянув на неї. — Про що він говорив? Що він хотів сказати, коли...

— Нічого, — відказав тато. Він говорив тихим і спокійним голосом, до столу. — Нічого. Забудь про нього, Лізель. — Мабуть, минула ціла хвилина, доки він спромігся заговорити знову. — Хіба тобі не треба збиратися? — Цього разу він подивився на дівчинку. — Хіба тобі не треба йти до багаття?

— Так, тату.

Крадійка книжок пішла і переодягнулася у форму «Гітлер'югенд», а через півгодини вони з татом вийшли з дому і попрямували до відділення БДМ. Звідти дітей підрозділами відведуть на міську площу.

Лунатимуть промови.

Спалахне багаття.

Буде вкрадено книжку.

Стовідсотковий чистий німецький піт

Люди вишикувалися на вулицях, а німецька молодь марширувала до ратуші і міської площі. Декілька разів Лізель забувала про свою маму та інші проблеми, які вона тоді мала. Коли люди плескали їм, у неї в грудях щось наростало. Деякі діти махали своїм батькам, але швиденько — у них були чіткі вказівки марширувати прямо, *не озиратися і не махати юрбі*.

Коли підрозділ Руді зайшов на площу й отримав наказ зупинитися, щось пішло не так. Томмі Мюллер. Усі вже зупинилися, і Томмі наштотхнувся на хлопчика, що стояв перед ним.

- *Dummkopf* ²⁸! — сплюнув хлопець перед тим, як обернутися.

— Вибач, — промовив Томмі і ніяково здвигнув плечима. Його обличчя несамоовито пересмикувалося. — Я не чув. — Лише мить, що була провісницею майбутніх прикросців. Для Томмі. Для Руді.

Коли марш закінчився, підрозділам «Гітлер'югенд» дозволили розійтись. Втримати усіх вкупі, коли в їхніх очах уже палає багаття, коли воно так п'янить, було майже неможливо.

²⁸ Дурень (нім.).

Усі разом діти дружно вигукнули «*heil Hitler*» і отримали дозвіл розійтися хто куди. Лізель шукала Руді, та щойно дитяча юрба розпорошилась, її оточила мішанина бурих форм і гучних вигуків. Діти перегукувалися між собою.

О пів на п'яту повітря відчутно похолоднішало.

Люди жартували, що їм треба зігрітися.

— З того непотребу і так жодної користі.

Усе це звозили тачками. Складали на купу посеред площі і поливали чимось солодким. Книжки, газети та інші речі сповзали або падали додолу, а їх підбирали і знову кидали на купу. Здалеку вона нагадувала щось вулканічне. Або щось вигадливе і позаземне, що, якимось дивом, опинилося посеред міста і його треба негайно і швиденько позбутися.

Вилитий згори запах навалювався на юрбу, яку тримали на чималій відстані від багаття. Кількість глядачів добряче перевалила за тисячу — вони були на вулицях, на східцях ратуші, на дахах будинків, що оточували площу.

Коли Лізель спробувала протиснутися крізь натовп, тріскучий звук нашттовхнув її на думку, що ту купу уже підпалили. Але ні. Так звучала жвава юрба, бурхлива і бадьора.

Почали без мене!

Хоча всередині щось підказувало їй, що це злочин, — зрештою, три книжки були найціннішим з усього, що у неї було, — дівчинці кортіло побачити, як підпалять ту купу. І вона не могла нічого з собою вдіяти. Гадаю, люди полюбляють споглядати невеликі руйнації. Піщані замки, карткові будинки — з цього все й починається. Велике вміння людини — це здатність рости.

Тривога, що вона усе прогавила, трохи відпустила Лізель, коли вона виявила просвіт між тілами і змогла розгледіти той гріховний курган, досі ніким не торкнутий. Його штурхали, обливали, навіть плювали на нього. Він нагадував дівчинці маленького невдачу, самотнього і спантеличеного, безсилового змінити свою долю. Він нікому не подобався. Похнюплений. Руки в кишенях. Навіки. Амінь.

Дрібки і крихти опускалися обабіч його схилів, а Лізель шукала Руді. Куди ж подівся той *Saukerl*?

Кола вона підняла голову, небо зіщулилось.

Обрій затягнули нацистські прапори, довкола височіли брунатні однострої, які заступали їй огляд щоразу, коли вона намагалася розгледіти бодай щось понад головою нижчої дитини. Усе марно. Юрба поводитися як завжди. Вам її не розшттовхати, не протиснутися поміж нею, не переконати. Ви дихаєте з нею і співаєте її пісні. Ви очікуєте її багаття.

Чоловік на трибуні вимагав тиші. Його бура форма аж вилискувала. Здавалося, що від неї ще не відірвали праску. Усе стихло.

Його перші слова:

— *Heil Hitler*!

Його перша дія: салютування *фюреру*.

— Сьогодні чудовий день, — продовжив він. — Це не лише день народження нашого великого вождя, й день, коли ми зупинили наших ворогів, знову. Ми не дозволили їм проникнути в нашу свідомість...

Лізель, як і раніше, намагалася вибратися з натовпу.

— Ми покінчили із напастю, що ширилася Німеччиною останні двадцять років, якщо не більше! — Тепер він вдався до прийому, що називався *Schreierei* ²⁹, - віртуозної демонстрації запальних вигуків, — застерігаючи людей бути пильними, бути насторожі, вишукувати і присікати усі підступні інтриги, що мають на меті заразити Батьківщину своїми мерзенними ідеями.

— Негідники! *Kommunisten*! — Знову це слово. Старе знайоме слово. Темні кімнати.

²⁹ Крик (нім.).

Люди у костюмах. — *Die Juden* — євреї!

Десь на середині промови Лізель не витримала. Коли в неї вп'ялося слово «*комуніст*», усі інші слова нацистської пропаганди пролетіли обабіч і розсипалися навколо, десь під ногами натовпу німців. Водоспади слів. Дівчинка ступала по воді. Вона знову замислилась. *Kommunisten*.

Досі на зустрічах БДМ їм вбивали в голову, що німці — це вища раса, проте інших рас конкретно не називали. Звісно ж, усі знали про євреїв і про те, що вони найбільше *шкодили* Німеччині й оскверняли ідеали нацистів. Але жодного разу, принаймні до сьогоднішнього дня, ніхто не згадував комуністів, хоча люди з такими політичними гаслами, безперечно, теж заслуговували на покарання.

Їй необхідно вибратися.

Перед нею голова з проділом посередині і двома коротенькими косичками непорушно трималася на плечах. Лізель вдивлялася в неї і знову перенеслася до темних кімнат свого минулого, до своєї мами, що відповідала на запитання з одного слова.

Перед Лізель постала чітка картина.

Її виснажена голодом мама, її тато, який зник безвісти. *Kommunisten*.

Її мертвий братик.

— А зараз ми розпрощаємося з цим непотребом, з цією отрутою.

Якраз перед тим, як Лізель з огидою відвернулася, щоб протиснутись крізь юрбу, лискуча буросорочкова істота зійшла з трибуни. Він взяв у підлеглого факела і підпалив курган, що навис над ним усією своєю провиною.

- *Heil Hitler!*

Юрба відповіла:

- *Heil Hitler!*

Згряя чоловіків зійшла з підвищення і оточила купу, теж її підпалюючи, — усе на потіху глядачів. Голоси видиралися на плечі, і запах чистого німецького поту, що спершу ледь пробивався, тепер розлився навколо. Він ширився, ріг за рогом затоплюючи все місто. Усі плавали в ньому. Слова, піт. Усмішки. Не варто забувати про усмішки.

Далі прозвучали безліч веселих коментарів і ще один залп «*heil Hitler*». Знаєте, мені іноді дуже цікаво, чи усе це, бува, не вибрало комусь око, не поранило руку чи зап'ястя. Вам треба, всього-на-всього, опинитися не в тому місці не в той час, або, щонайменше, стати занадто близько біля іншої людини. Хтозна, може когось це й поранило. Від себе можу запевнити, що від цього ніхто не помер, ну, принаймні фізично. Окрім сорока мільйонів душ, які я зібрав, доки уся ця колотнеча скінчилася, але це уже метафори. Однак пропоную повернутися до багаття.

Жовтогаряче полум'я махало юрбі, поки у ньому розчинялися папір і літери. Охоплені вогнем літери виривало з речень.

По інший бік, поміж розмитого жару, можна було розгледіти брунатні сорочки і свастики, що взялися за руки. Не було видно людей. Лише однострої і емблеми.

Птахи кружляли над головами.

Вони облітали площу, їх притягувала заграва — доки не підлітали надто близько до вогню. А може, це були люди? Жар, звичайно ж, ні до чого.

Дівчинка намагалася вибратись з натовпу, коли її настиг голос.

— Лізель!

Він продерся до неї, і вона впізнала його. Це був не Руді, але вона знала його.

Вона вивернулася з юрби і побачила обличчя, якому належав голос. О ні. Людвіг Шмайкль. Проте він, попри її очікування, не став глузувати і жартувати чи бодай щось говорити. Він лише спромігся притягнути її до себе і вказати на свою щиколотку. Її розтовкли в загальному сум'ятті, і тепер рана лиховісно плямувала темною кров'ю шкарпетку. На його обличчі, під плутаним білявим волоссям, застиг безпорадний вираз. Тварина. Не олень, засліплений фарами. Нічого типового чи характерного. Він нагадував звичайну тварину, що поранилася в загальній колотнечі таких, як він сам, і вони от-от його

затопчуть.

Лізель так-сяк допомогла йому піднятися і потягла у кінець юрби. На свіже повітря.

Обоє, похитуючись, поплентались до східців обабіч церкви. Знайшли вільне місце і примостилися там з полегшенням.

Зі Шмайклем рота виривався подих. Ковзав донизу, у горло. Нарешті він заговорив.

Опустившись на сходинку, він захопив свою щиколотку і поглядом знайшов обличчя Лізель Мемінгер.

— Дякую, — промовив він, звертаючись радше до її губ, аніж до очей. Вдихнув ще декілька шматків повітря. — І... - Перед ними постали картини глузувань на шкільному дворі, що закінчилися бійкою — теж на шкільному дворі. — Вибач — ну, ти знаєш.

Лізель знову почула те слово.

Kommunisten.

Вона, проте, повернулася до Людвіга Шмайкля.

- І ти мене.

Тоді обоє зосередились на диханні, бо більше не знали, що сказати. Їхні справи закінчилися.

Кров розтеклася по щиколотці хлопця.

На дівчинку навалювалося одне-єдине слово.

А ліворуч від них юрба вітала багаття і палаючі книжки, немов героїв.

Хвіртка до крадіжок

Лізель залишилася на сходах в очікуванні тата і дивилася на ширяння попелу і трупи нагромаджених книжок. Видовище було невтішне. Жовтогарячі і багряні жарини скидалися на викинуті льодяники. Більшість людей уже розійшлися. Вона бачила, як ішли пані Діллер (вельми задоволена) і Пфіффікус (біле волосся, нацистська форма, ті самі розлізлі черевики і тріумфальний свист). Залишилося тільки прибрати, і незабаром нікому й на думку не спаде, що тут щось відбувалося.

Але запах нікуди не зникне.

— Що ти тут робиш?

Ганс Губерманн підійшов до церковних східців.

— Привіт, тату.

— Ти мала бути біля ратуші.

— Вибач, тату.

Він опустився на східці біля неї, зігнувши свій зріст навпіл на бетоні, і взяв пасмо її волосся. Лагідними пальцями він обережно заправив його дівчинці за вухо.

— Лізель, що сталося?

Деякий час вона мовчала. Вона підраховувала, хоча й знала відповідь. Про одинадцятирічну дівчинку можна сказати багато, але дурною вона аж ніяк не була.

НЕВЕЛИЧКЕ ДОДАВАННЯ

Слово комуніст + велике багаття + колекція мертвих листів + страждання її мамі + смерть її братика = фюрер.

Фюрер.

Це він — ті вони , про яких говорили Ганс з Розою того вечора, коли Лізель написала першого листа до мамі. Вона знала, але мусила запитати.

— Моя мама комуністка? — Погляд. У порожнечу. — Перед тим як я прибула сюди, вони питали її про всякі речі.

Тато нахилився трохи вперед, роздумуючи, з чого розпочати свою брехню.

— Я не знаю, я її ніколи не зустрічав.

- Її забрав *фюрер*?

Запитання спантеличило обох, а тато навіть підвівся. Він глянув на буросорочкових чоловіків, що з лопатами підступали до купи попелу. Він чув, як лопати врізалися в неї. Нова брехня уже крутилася йому на язичі, але він не зміг її озвучити.

— Так, думаю, він міг.

— Я так і знала.

Слова полетіли на східці, і Лізель відчула, як у животі гаряче завирувала калюжа гніву. — Я ненавиджу *фюрера*. - сказала вона. — Я *ненавиджу* його.

А що Ганс Губерманн?

Що він зробив?

Що він відповів?

Схилюся й обійняв свою прийомну дочку, як і хотів? Чи сказав, що йому дуже шкода дівчинку, її маму і братика?

Не зовсім.

Він зажмурився. Розплющив очі. І дав Лізель Мемінгер нічогенького ляпаса.

— Більше *ніколи* такого не говори! — Його голос був тихим, але суворим.

Дівчинка похитнулася й осіла на сходах, а Ганс сидів біля неї, затуливши обличчя долонями. Комуś могло здатися, що на церковних східцях примостився собі якийсь високий, зсутулений і обтяжений проблемами чоловік, але це було не так. За той час Лізель і гадки не мала, що її прийомний тато, Ганс Губерманн, ламав собі голову над однією з найнебезпечніших для німця дилем. Більше того, ця дилема займала його думки ось уже майже рік.

— Тату?

Здивування, що звучало у її голосі, напливло на дівчинку і скувало. Вона хотіла втекти, але не могла. *Watschen* від черниць і Рози вона ще могла стерпіти, але татова прочуханка нестерпно їй боліла. Руки відірвалися від татового обличчя, і він знайшов у собі сили знову заговорити:

— Ти можеш казати це вдома, — промовив він, сумовито оглядаючи щоку Лізель. — Але ніколи не говори такого на вулиці, в школі, в БДМ — ніколи! — Він став перед нею і підняв за плечі. Потрусив. — Ти чуєш мене?

З широко розплющеними очима, ніби вона потрапила у капкан, Лізель покірно кивнула.

Правду кажучи, це була репетиція майбутньої лекції, коли найгірші страхи Ганса Губерманна, трохи пізніше того ж року, раннього листопадового ранку прибудуть на Небесну вулицю.

— От і добре. — Він опустил її на місце. — А тепер давай-но спробуємо... — Біля підніжжя східців тато виструнчився і витягнув руку. Сорок п'ять градусів. — «*Heil Hitler*».

Лізель підвелася і теж витягнула руку. З великою мукою вона повторила за татом «*Heil Hitler*». Це було неабияке видовище — одинадцятирічна дівчинка на східцях церкви, з усіх сил намагаючись не заплакати, салютує *фюреру*, а голоси у тата за плечима кришать і шматують темну купу на задньому плані.

— Ми все ще друзі?

Десь за чверть години тато, на знак примирення, простягнув дівчинці руку з папером і тютюном, який нещодавно отримав. Не промовивши й слова, Лізель понуро простягнула свою і взялася скручувати цигарки.

Вони просиділи там ще якийсь час, разом.

Дим звивався татові поза плечі.

Через якихось десять хвилин хвіртка до крадіжок ледь-ледь прочиниться, а Лізель Мемінгер ще трохи її відхилить і прослизне досередини.

ДВА ПИТАННЯ

Чи хвіртка зачиниться за нею?

Чи, може, буде такою люб'язною, що дозволить їй вийти?

Як згодом довідається Лізель, гарній крадійці потрібно багато вмінь.
Вправність. Рішучість. Швидкість.
Проте куди важливішою за попередні була ще одна, остання вимога.
Удача.
А втім.
Забудьте про десять хвилин.
Хвіртка уже прочиняється.

Книжка з вогню

Темрява опустилася шматками, і, щойно догоріла цигарка, Лізель і Ганс Губерманн підвелися, щоб іти додому. Аби покинути площу, їм слід було оминати згарище і маленьким бічним провулком вийти на Мюнхенську вулицю. Вони туди не дійшли.

Їх покликав підстаркуватий тесля на ім'я Вольфганг Едель. Він зводив трибуну, на якій стояли і милувалися багаттям великі цабе з Нацистської партії, а тепер він її розбирав.

— Ганс Губерманн? — У нього були довгі бакенбарди, що тягнулися до самого рота, і темний голос. — Гансі!

— Здоров, Вольфгангу, — відповів Ганс. Далі було знайомство з дівчинкою і «*heil Hitler*» . — Молодчинка, Лізель.

Перших декілька хвилин Лізель була у радіусі п'яти метрів від розмови. Повз неї пролітали якісь уривки, але вона не звертала на них жодної уваги.

— Маєш багато роботи?

— Та де там, нині скрутні часи. Знаєш, як воно, особливо якщо ти не в партії.

— Ти ж казав, що вступаєш, Гансі.

— Я спробував, але зробив помилку — мабуть, вони досі роздумують.

Лізель побрела до гори попелу. Вона стояла там як магніт, як посміховисько. Притягувала погляд, як і вулиця жовтих зірок.

Як раніше їй кортіло побачити займання кургану, так і зараз вона не могла відірвати від нього погляду. Лізель залишилася з ним наодинці, і їй забракло сили волі, щоб триматися віддалік. Курган вабив її, і дівчинка почала його обходити.

Небо у неї над головою майже повністю зафарбувалося темрявою, але вдалині, за плечима гори, ще не зникли бліді рештки світла.

- *Pass auf, Kind*, — зненацька кинув їй однострій. — Обережно, дитино, — насипаючи ще одну лопату попелу у тачку.

Недалеко від ратуші під ліхтарем стояли якісь тіні і розмовляли — напевне, потішалися удатним багаттям. До Лізель долинали лише звуки. Жодних слів.

Декілька хвилин вона спостерігала, як чоловіки згрібають купу, підкопуючи з боків, щоб більше обсипалося згори. Вони ходили туди-сюди, від купи до вантажівки, і, після трьох таких мандрівок, коли на споді поменшало попелу, звідти висунулося щось вціліле.

ВЦІЛІЛЕ

Половинка червоного прапора, два плакати з інформацією про єврейського поета, три книжки і дерев'яний знак із якимось написом на івриті.

Можливо, вони були вогкі. Можливо, багаття горіло недостатньо довго, і полум'я не проникло у той закуток, де вони лежали. Та, хоч як би там було, вони збилися докупы серед попелу і тремтіли. Вцілілі.

— Три книжки, — тихесенько промовила Лізель і глянула на спини чоловіків.

— Ну ж бо, — сказав один з них. — Рухайтесь там. Я помираю з голоду.

Вони підійшли до вантажівки.

Трійко книжок вистромили з попелу свої носи.

Лізель наблизилась.

Жар досі парував і грів дівчинку, яка стояла біля підніжжя попільної купи. Простягнула руку — і її вжалило, та за другим разом вона постаралася зробити усе якомога швидше. Лізель вчепилася в найближчу книжку. Та була гарячою, а також вогкою. Обгоріли лише краї, досередини полум'я не дісталось.

Книжка була блакитного кольору.

На дотик обкладинка була немов сплетена з сотень туго натягнутих і спресованих ниток. Поверх ниток було викарбувано червоні літери. Єдине слово, яке Лізель встигла прочитати — «*плечима*». На інші слова не було часу, до того ж виникла проблема. Дим.

Обкладинка диміла, поки Лізель, перекидаючи її в руках, квапилася геть. Вона опустила голову, а хвороблива привабливість адреналіну з кожним кроком ставала небезпечнішою. Дівчинка встигла зробити чотирнадцять кроків, коли пролунав голос.

Він гримнув позаду.

— Агов!

Вона вже хотіла побігти назад і кинути книжку на купу, але не змогла. Єдине, на що вона спромоглася, — озирнутися.

— Тут ще не все згоріло! — це озався один з прибиральників. Він не дивився на дівчинку, його погляд, радше, був звернений до людей біля ратуші.

— То ще раз підпали! — пролунало у відповідь. — І *простеж*, щоб цього разу згоріло все.

— Здається, воно відсиріло.

- Ісус, Марія і Йосип, невже мені доведеться все робити самому? — Поряд пролунали кроки. Це був мер, у чорному плащі поверх нацистської форми. Він не помітив дівчинки, яка застигла неподалік.

УЯВЛЕННЯ

На площі стояла статуя крадійки книжок...

Рідкісне явище, хіба ні, щоб статуя з'явилася ще до того, як прославилась її натхненниця.

Їй відлягло від серця.

Захват від того, що її не помітили!

Книжка трохи охолола, і її вже можна заховати під форму. Спершу на грудях було тепло і приємно. Та щойно дівчинка зробила декілька кроків, книжка почала знову нагріватися.

Поки Лізель дійшла до тата і Вольфганга Еделя, книжка почала її обпалювати. Здавалося, що вона спалахнула.

Двоє чоловіків глянули на дівчинку.

Вона усміхнулась.

Тієї миті, коли усмішка сповзла з її губ, Лізель відчула ще щось. Вірніше — *когось*. Вона не могла помилитися — за нею стежили. Відчуття оповило її, а всі тривоги підтвердилися, коли дівчинка насмілилась глянути на тіні біля ратуші. Біля зграйки силуетів, збоку, трохи віддалік, стояв ще один, і Лізель усвідомила дві речі.

ДЕКІЛЬКА ШМАТОЧКІВ УСВІДОМЛЕННЯ

1. Власник тіні.

2. Той факт, що він усе бачив.

Тінь сховала руки в кишенях пальта.

У неї було пухнасте волосся.

Якби було обличчя, воно б виражало біль.

- *Gottverdammst*, — промовила Лізель так, щоб ніхто, крім неї, не почув. — Прокляття.

— Можемо йти?

В мить найбільшої небезпеки тато розпрощався з Вольфгангом Еделем і приготувався відвести дівчинку додому.

— Можемо, — відповів тато.

Вони почали віддалятися від місця злочину, а книжка уже по-справжньому, добряче обпікала її. «Знизування плечима» припеклася до її ребер.

Вони минали лиховісні тіні біля ратуші, і крадійка книжок стрепенулася.

— Що сталося? — запитав тато.

— Нічого.

Втім, дещо було не так.

З-під коміра Лізель просочувався дим.

Крапельки поту намістом проступили на шиї.

Під сорочкою книжка пожирала її.

Частина 3

«Mein Kampf»

а також: дорога додому — зламана жінка — боєць — хитрун — ознаки літа — арійська крамарка — храпунка — двоє спритників — і помста у вигляді суміші льодяників

Дорога додому

«Mein Kampf».

Книжка, написана рукою самого *фюрера*.

Це була третя надзвичайно важлива книжка, що потрапила до Лізель Мемінгер, тільки цього разу вона її не крала. Вона нагрянула за адресою Небесна вулиця, 33, десь за годину після того, як Лізель, прокинувшись від звичного кошмару, знову поринула в сон.

Хтось може сказати — це диво, що книжка взагалі у неї з'явилася.

Її подорож почалася з дороги додому того вечора, коли палало багаття.

Лізель з татом пройшли уже півдороги до Небесної вулиці, і тут дівчинка уже не мала сили терпіти. Вона зігнулася і вийняла книжку, що диміла, дозволивши їй боязко перестрибувати з руки на руку.

Коли вона достатньо охолола, обоє якось мить дивилися на неї, очікуючи слів.

Тато:

— Що це, в біса, таке?

Він простягнув руку і вихопив «Знизування плечима». Не було потреби щось пояснювати. Було очевидним, що дівчинка поцупила її з вогню. Книжка була теплою і вогкою, блакитною і червоною — спантеличеною, — і Ганс Губерманн розгорнув її. Сторінки тридцять вісім і тридцять дев'ять.

— Ще одна?

Лізель потерла ребра.

Так.

Ще одна.

— Скидається на те, — припустив тато, — що мені більше не доведеться обмінювати цигарки, еге ж? Ти встигаєш красти їх частіше, ніж я — купляти.

Лізель, натомість, мовчала. Можливо, вона вперше усвідомила, що злочин промовляє сам за себе. Неспростовно.

Тато розглядав назву, ймовірно дивуючись, чим саме ця книжка загрожувала душам і мізкам німців. Тоді віддав її дівчинці. Щось сталося.

- Ісус, Марія і Йосип. — Кожне слово облущувалося по краях. Тоді відламувалось і утворювало наступне.

Крадійка більше не могла стримуватися:

— Що, тату? Що таке?

— Звісно.

Як і більшість людей на порозі відкриття, Ганс Губерманн заціпенів. Наступні слова він або викрикнув, або вони не продеруться крізь його зуби. Або, швидше за все, стануть повторенням того, що він уже сказав секунду тому.

— Звісно.

Цього разу його голос звучав як кулак, який тільки-но стукнув по столу.

Чоловік щось бачив. Перед його очима, швиденько, наче на перегонах, одна за одною мінялися картинки, але видіння було надто високо і надто далеко, тож Лізель не могла його бачити. Вона просила:

— Тату, ну скажи, що таке? — Дівчинка стривожилась, що він розповість мамі про книжку. Як це зазвичай буває у людей, Лізель переймалася тільки цим. — Ти розкажеш їй?

— Що?

— Ти знаєш. Ти розкажеш мамі?

Ганс Губерманн досі переглядав картинки — високий і далекий.

— Про що?

Вона підняла книжку.

— Про це. — Лізель помахала нею в повітрі, ніби револьвером.

Тато здивувався.

— Чого б це?

Вона ненавиділа такі запитання. Вони примушували її визнати огидну правду, показати свою мерзенну крадійську природу.

— Бо я знову вкрала.

Тато зігнувся і присів навпочіпки, а тоді знову підвівся й опустив руку дівчинці на голову. Погладив її волосся довгими шорсткими пальцями і промовив:

— Звичайно ж, не розкажу. Не бійся.

— А що ти зробиш?

Оце було питання.

Яку дивовижну відповідь Ганс Губерманн знайде у розрідженому повітрі Небесної вулиці?

Перед тим як дізнаєтесь, хотів би показати вам, що промайнуло у його голові перед прийняттям рішення.

ТАТОВІ ШВИДКОПЛИННІ ВИДІННЯ:

Спершу він побачив книжки Лізель: «Посібник гробаря», «Собака на ім'я Фауст», «Маяк», а тепер і «Знизування плечима».

Далі — кухню і запального Ганса-молодшого, що читає ті книжки за столом, де їх часто читає дівчинка.

Він каже: «Що за непотріб читає це дівчисько?»

Син повторює те саме питання тричі, а тоді пропонує годящу літературу.

— Послухай, Лізель, — тато обійняв її за плечі, і вони продовжили йти. — Ця книжка — наша таємниця. Ми читатимемо її вночі або в підвалі, як інші книжки, але ти мусиш мені дещо пообіцяти.

— Будь-що, тату.

Ніч була спокійною і нечутною. Усе прислухалося.

— Якщо я коли-небудь попрошу тебе зберегти для мене таємницю, ти нікому не розкажеш.

— Обіцяю.

— От і добре. Ходімо. Якщо ми запізнимось, мама нас уб'є, а ми цього не хочемо, правда? Як тоді красти книжки, еге ж?

Лізель усміхнулась.

Лише згодом вона дізналася, що через декілька днів її прийомному татові вдалося

обміняти трохи цигарок на іншу книжку, яка, втім, була не для неї. Він постукав у двері Молькінського відділення Нацистської партії і насмілився запитати про свою заявку на членство. Коли це питання обговорили, він простягнув їм свої останні копійки і дюжину цигарок. За це він отримав вживаний примірник «*Mein Kampf*» .

— Приємного читання, — сказав один із членів партії.

— Дякую, — кивнув Ганс.

Він уже вийшов на вулицю, та все одно почув розмову чоловіків за дверима. Один голос лунав особливо виразно.

— Його ніколи не приймуть, — сказав він, — навіть якщо він купить сотню примірників «*Mein Kampf*».

Цю заяву підтримали одноголосно.

Ганс тримав книжку у правій руці і міркував про поштові витрати, безцигаркове існування і прийомну дочку, яка підкинула йому геніальну ідею.

— Дякую, — повторив він, а перехожий перепитав, що він сказав.

З притаманною йому привітністю Ганс відповів:

— Нічого, друже, це пусте. *Heil Hitler!* — і попрямував уздовж Мюнхенської вулиці зі сторінками *фюрера* в руці.

Мабуть, у ту мить у нього була добра пригоршня суперечливих почуттів, адже ідею йому підказала не лише Лізель, а й його син. Можливо, він справді боявся, що вже ніколи його не побачить? А з іншого боку, він був у захват від цієї захопливої ідеї, поки не насмілюючись уявити усі складнощі, ризики і лиховісні дурниці. Зараз самої ідеї було достатньо. Вона була незнищеною. Втілити її в життя — ну, це вже зовсім інше. А сьогодні нехай уже він порадіє.

Дамо йому сім місяців.

А тоді прийдемо по нього.

О, ще й як прийдемо.

Мерова бібліотека

На Небесну вулицю, 33, без сумніву, насувалося щось надзвичайне, та Лізель про це ще не знала. Трохи перекручу відомий людський вислів — дівчинку обсіли куди нагальніші клопоти.

Вона поцупила книжку.

Хтось це бачив.

Крадійка книжок відреагувала. Належним чином.

Хвилину за хвилиною, годину за годиною, дівчинку не відпускала тривога чи, вірніше, параноя. Ось що крадіяство може зробити з людиною, а що вже казати про дитину. Одразу уявляються розмаїті способи *піймання на гарячому*. Декілька прикладів. Люди, що вискакують з провулків. Вчителі, яким, не знати звідки, відомо про всі ваші гріхи. Шелесне листок чи десь поблизу грюкне хвіртка, а на порозі уже ввижається поліція.

Сама параноя була покаранням для Лізель, бо дівчинка боялася відносити прання до мерового будинку. Думаю, ви зрозуміли — коли цей день настав, Лізель не просто так оминула будинок на вулиці Гранде. Вона віднесла білизну покрученій артритом Хелені Шмідт і забрала прання від котолубів Вайнгартнерів, але не навідалася до будинку, де мешкали *B ... urgermeister* Хайнц Германн і його дружина Ільза.

ЩЕ ОДИН ШВИДЕНЬКИЙ ПЕРЕКЛАД BEurgermeister = мер

Спершу Лізель сказала, що просто забула про них, — найжалюгідніша відмовка з усіх, що я чув, адже будинок стоїть на пагорбі, здіймаючись над усім містом, і не помітити його просто неможливо. Коли вона знову пішла до мера і вкотре повернулася з порожніми

руками, то збрехала, що нікого не було вдома.

— Нікого не було вдома? — недовіжливо перепитала мама. А від недовірливості у неї свербіли руки взятися за дерев'яну ложку. Вона помахала нею до дівчинки і сказала: — Негайно повертайся туди, а якщо прийдеш з порожніми руками, можеш взагалі не приходити додому.

— Так і сказала?

Це Руді перепитував Лізель, коли та розповіла йому про маму.

— Хочеш, втечемо разом?

— Ми помремо з голоду.

— Та я й так помираю. — Обоє засміялися.

— Ні, - сказала Лізель. — Я мушу це зробити.

Вони йшли містом, як завжди, коли Руді її супроводжував. Він намагався бути джентльменом і нести мішок, але дівчинка завжди відмовлялася. Загроза *Watschen* у нависала тільки над її головою, тож лише вона могла правильно нести мішка. Хтось інший міг підкидати його, крутити ним чи зробити з ним ще якусь необачну маніпуляцію, нехай навіть найнезначнішу, тому дівчинка не хотіла ризикувати. А ще вона підозрювала, що, коли дозволить Руді нести мішка, за свою допомогу той вимагатиме поцілунку, а це теж неприпустимо. До того ж Лізель уже звикла до своєї ноші. Вона переносила її з одного плеча на інше, поперемінно, десь через кожних сто кроків.

Лізель йшла зліва, Руді простував справа. Майже всю дорогу він базикав — про останній футбольний матч на Небесній вулиці, про роботу в татовій кравецькій крамниці, і ще про різну всячину, що спадала йому на думку. Лізель намагалася слухати, але їй не вдавалося. Усе, що вона чула — це страх, який дзвенів у вухах, і з кожним кроком до вулиці Гранде він усе більше наростав.

— Що ти робиш? Це хіба не тут?

Лізель кивнула на підтвердження його слів, бо перед цим намагалася оминати мерів будинок і виграти ще трохи часу.

— Ну, то йди, — поквапив її Руді. Молькінг огортала темрява. З-під землі виповзав холод. — Рухайся, *Saumensch*. — Він залишився біля хвіртки.

Після стежки до ганку вели вісім сходинок, а далі були величезні страхітливі двері. Лізель насуплено глянула на мідний дверний молоток.

— Чого ти чекаєш? — вигукнув Руді.

Лізель обернулася і зміряла поглядом вулицю. Чи є в неї якийсь, будь-який спосіб уникнути цього? Чи є ще якась відмовка, а по правді — брехня, про яку вона не подумала?

— Ти ще довго будеш там стовбичити? — здалеку знову пролунав голос Руді. — Чого ти, в біса, чекаєш?

— Може, ти вже стулиш свою пельку, Штайнере? — Це був вигук, який вона прокричала шепотом.

— Що ти сказала?

— Я сказала, закрийся, дурний *Saukerl* ...

На цих словах Лізель знову повернулася до дверей, взялася за мідного молотка і повільно, тричі постукала в двері. По той бік наблизилась кроки.

Спершу дівчинка не дивилась на жінку, а втупилась в мішок з білизною, який тримала в руці. Передаючи його, уважно розглянула шнурочок, яким стягувався мішок. Їй передали гроші і все, більше нічого. Мерова жінка, яка ніколи не говорила, просто стояла у своєму купальному халаті, а її м'яке пухнасте волосся було зібрано у короткий хвостик. Протяг нагадав про себе. Щось на кшталт уявного дихання трупа. Досі жодного слова від жінки, а, коли Лізель нарешті насмілилась глянути на неї, її обличчя не засуджувало, воно було холодним і далеким. Якусь мить вона дивилась на Руді поверх її плеча, а тоді кивнула, зробила крок назад і зачинила двері.

Якийсь час Лізель стояла на ганку й оглядала вертикальне полотно дверей.

— Агов, *Saumensch*! — Ніякої реакції. — Лізель!

Дівчинка відступила.

Обережно.

Вона прозадкувала декілька кроків, розмірковуючи.

Може, жінка таки не бачила, як вона поцупила книжку. Тоді вже сутеніло. Може, це був якраз один з тих випадків, коли здається, що хтось дивиться прями́сінько на вас, а потім виявляється, що він дивиться на щось інше, або просто замірявся. Як би там не було, Лізель відмовилась від подальшого аналізу. Їй зійшло з рук, от і добре.

Дівчинка обернулася і решту східців пройшла уже нормально, перестрибнувши три останні.

— Ходімо, *Saukerl*. — Вона навіть розсміялась. Параноя в одинадцять років — хоч куди. А позбутися клопотів в одинадцять років — це просто блаженство.

МАЛЕНЬКЕ ЗАУВАЖЕННЯ, ЩО ЗІПСУЄ БЛАЖЕНСТВО

Нічого їй з рук не зійшло.

Мерова дружина дуже добре її розгледіла.

Вона лише чекала зручної нагоди.

Минуло декілька тижнів.

Футбол на Небесній вулиці.

Читання «*Знизування плечима*» з другої до третьої ночі після кошмарів або вдень у підвалі.

Ще один безпечний візит до мерового будинку.

Усе йшло чудово.

До.

Наступного візиту Лізель, без Руді, і можливості проявити себе. То був день збору прання.

Мерова дружина відчинила двері, але в руках у неї не було мішка, як зазвичай. Натомість вона відійшла вбік і жестом крейдяної руки і зап'ястя запросила дівчинку ввійти.

— Я прийшла тільки для того, щоб забрати білизну. — Кров висохла в її жилах. Вони розкришились. Лізель мало не розсипалась на шматочки просто на східцях.

Тоді жінка промовила до неї перше слово. Вона простягнула руку з холодними пальцями і сказала:

- *Warte* — почекай.

Впевнившись, що дівчинка заспокоїлась, жінка повернулася і швиденько зайшла в будинок.

— Слава Богу, — видихнула Лізель. — Вона принесе його. — *Його* — це мішок з білизною.

Але те, з чим повернулася жінка, навіть трішки не скидалося на мішок.

Вона зупинилася з неймовірно тендітною непохитністю, тримаючи біля живота башточку книжок, що сягала її грудей. Вона здавалася такою крихітною проти тих велетенських дверей. Довгі світлі вії і легесенький порух обличчям. Запрошення.

Зайди і подивись, ніби промовляла вона.

Вона буде мене катувати, подумала Лізель. Вона затягне мене досередини, розведе вогонь у каміні і кине туди мене, книжки і все інше. Або зачинить у підвалі без їжі.

Однак, з якоїсь причини — напевне, її заманили книжки, — дівчинка зрозуміла, що заходить в будинок. Рипіння її туфелі по дерев'яній підлозі примусило Лізель зіщулитись, а, коли вона досягла найбільшого місця і дерево застогнало, вона майже зупинилася. Мерова дружина від цього не збентежилася. Вона лише мигцем озирнулася і пішла далі, до дверей каштанового кольору. На її обличчі з'явилося запитання.

Ти готова?

Лізель трохи витягнула шию, ніби хотіла заглянути крізь двері, що стали їй на заваді. Це, звісно ж, означало, що вона хоче їх відчинити.

- Ісус, Марія...

Вона промовила це вголос, і слова розсипалися по кімнаті, заповненій холодним повітрям і книжками. Книжки були скрізь! Кожна стіна озброїлася вщерть забитими, проте акуратними стелажками книжок. Важко було розгледіти колір стін. Написи розмаїтих форм і розмірів вкривали корінці чорних, червоних, сірих та інших різнобарвних книжок. Одне з найпрекрасніших місць, яке Лізель коли-небудь бачила.

Зачудована, вона усміхнулася.

Невже така кімната справді існує?

Вона спробувала стерти усмішку рукою, але одразу зрозуміла, що марно старається. Дівчинка відчувала очі жінки, що вивчали її з ніг до голови, а, коли глянула на неї, погляд зупинився на її обличчі.

Вона і гадки не мала, що може бути так тихо. Тиша розтягнулася, як гумка, що нестерпно хоче тріснути. Лізель розірвала її.

— Можна?

Слово повисло серед неосяжного і пустого простору з дерев'яною підлогою. Між книжками і дівчинкою пролягли милі.

Жінка кивнула.

Так, можна.

Поступово кімната зменшилась, і крадійці книжок вистачило декілька кроків, щоб дотягнутися до полиць. Тильною стороною долоні Лізель провела по першій полиці, прислухаючись до шереху нігтів, що ковзали корінцями книжок. Прозвучало, ніби якийсь інструмент або мелодія лунких кроків. Вона провела двома руками. Вона пробігала полиці. Одну за одною. І сміялась. Її голос розплескувався, клекотав у горлі, і коли вона врешті зупинилась посеред кімнати, то ще довгенько переводила погляд з полиць на свої пальці і знову на полиці.

Скількох книжок вона торкнулася?

Скільки з них вона *відчула* ?

Вона підійшла до стелажів і знову пробігла рукою корінцями, цього разу набагато повільніше, внутрішньою стороною долоні, так, що її м'яка шкіра відчувала невеликий хребет кожної книжки. Люстра кидала донизу яскраві смуги світла, і дівчинці здавалося, що це якась магія, щось неймовірне. Декілька разів Лізель ледь не витягла книжку з полиці, але врешті не наслідувалась їх тривожити. Все було занадто бездоганно.

Ліворуч вона знову побачила жінку — та стояла біля великого письмового столу і досі тримала перед собою маленьку башточку. Стояла, трішки схилившись від захвату. Здавалося, що усмішка застигла на її губах.

— Ви хочете, щоб я...?

Лізель не докінчила запитання, а просто показала те, що хотіла запитати, — вона підійшла й обережно взяла книжки з рук жінки. Тоді помістила їх у прогалину на стелажі, недалеко від прочиненого вікна. Всередину заповзав холод.

На мить Лізель завагалася, чи, бува, не зачинити вікно, але вирішила залишити все, як є. Це не її дім, та й узагалі, краще не пхати носа в чужі справи. Замість того вона повернулася до жінки, чия посмішка тепер скидалася на синець, а руки делікатно повисли вздовж тіла. Руки, як у дівчинки.

Що тепер?

Ніяковість прослизнула до кімнати, й Лізель кинула останній швидкий погляд на стіни книжок. У неї на язичку вертілися слова, і вона поспіхом кинула:

— Мені треба йти.

Тричі вона намагалася покинути будинок.

Дівчинка декілька хвилин простояла у передпокої, але жінка так і не вийшла, а коли Лізель повернулася до входу в кімнату, то побачила, що вона сидить за столом і невидючим поглядом дивиться на одну з книжок. Дівчинка вирішила не турбувати її. У передпокої вона взяла мішок з пранням.

Цього разу Лізель оминула болюче місце на підлозі і пройшла довгим коридором, притримуючись стіни ліворуч. Коли вона зачинила за собою двері, мідний молоток забряжчав у її вухах. Притиснувши до себе мішка з білизною, дівчинка погладила дерев'яну плоть.

— Час іти, — промовила вона.

Спершу Лізель була геть приголомшена.

Неймовірні враження від переповненої книжками кімнати і зламана жінка простували поряд із нею. Вона споглядала їх на будинках, ніби виставу. Мабуть, це було схоже на ті відчуття, які переповнювали Ганса, коли йому стукнула ідея з «*Mein Kampf*». Куди б дівчинка не глянула, їй всюди ввижалася мерова дружина з купкою книжок у руках. На поворотах їй вчувалося, як шурхотять її руки, що потривожили книжкові корінці на полицях. Вона бачила прочинене вікно, бачила, як виходила, не кинувши бодай нікчемного «дякую».

Згодом на зміну спокою прийшли роздратування і самокритика. Вона почала картати себе.

— Ти навіть нічого не сказала. — Вона різко струсонула головою, не припиняючи поспішно крокувати. — Хоча б «до побачення». Чи «дякую». Чи «це найпрекрасніше з усього, що я коли-небудь бачила». Нічого!

Лізель, звісно ж, була крадійкою книжок, але ж це зовсім не означає, що вона має бути невихованою. Це не означає, що вона може забути про ввічливість.

Ще декілька хвилин вона йшла і боролася зі своєю нерішучістю.

На Мюнхенській вулиці боротьба припинилася.

Щойно Лізель розгледіла вивіску «STEINER — SCHNEIDERMEISTER»³⁰, вона зненацька розвернулася і побігла назад.

Цього разу вона не вагалася.

Дівчинка гупнула по дверях, а ті відлунили міддю крізь дерево.

*Scheisse!*³¹ Перед нею стояла не мерова дружина, а пан мер власною персоною. Поспішаючи, Лізель не помітила, що на вулиці навпроти будинку стояла машина.

Вусатий і чорнокостюмний, чоловік сказав:

— Чим я можу допомогти?

Лізель не могла промовити й слова. Поки що не могла. Вона зігнулася, задихаючись, та, на її щастя, жінка з'явилася, тільки-но вона трохи відхекалась. Ільза Германн зупинилася за спиною свого чоловіка, трохи збоку.

— Я забула, — сказала Лізель. Вона підняла мішок і показала його жінці. Попри уривчастий подих дівчинка протискувала слова крізь просвіт у дверях — поміж мером і дверима — до його дружини. Вона докладала стільки зусиль, щоб дихати, що слова вилітали клаптями. — Я забула... тобто я просто... хотіла, — видихнула Лізель, — по... подякувати вам.

На обличчі мерової дружини знову виник синець. Вона подалася вперед, стала поряд із чоловіком, ледь-ледь кивнула і зачинила двері.

Лізель ще хвилину-дві затрималась на ганку.

Вона усміхалася східцям.

Знайомство з борцем

А зараз трохи поміняємо декорації.

Досі усе було якось занадто просто, друже, чи не так? Спробуймо на хвилинку-другу залишити Молькінг.

³⁰ «ШТАЙНЕР — КРАВЕЦЬ» (нім.).

³¹ Чорт (нім.).

Це піде нам на користь.
А ще — це важливо для історії.
Ми трішки помандруємо — до таємного сховку — і побачимо те, що побачимо.

ЕКСКУРСІЯ СТРАЖДАННЯМИ

**Ліворуч,
а може, праворуч,
а може, й навіть прямо,
ви побачите маленьку чорну кімнату.
В ній сидить єврей.
Він — покидьок.
Він помирає з голоду.
Він боїться.
Прошу вас, спробуйте не відводити погляду.**

Декілька миль на південний захід, у Штутгарті, далеко від крадійок книжок, мерових дружин і Небесної вулиці, у темряві сидів чоловік.

Це було найкраще місце, так вони вирішили. У темряві єврей не такий примітний.

Він сидів на своїй валізі і чекав. Скільки днів уже минуло?

Здавалося, що минуло вже багато тижнів, а все, що він їв, — це смердючий подих власного голоду, більше не було нічого. Час від часу поряд снували голоси, а інколи він навіть прагнув, щоб хтось із них постукав, відчинив двері і витяг його звідси, на нестерпне світло. Та все, що йому залишалося, — це сидіти на валізковому дивані, підперши долонями підборіддя, і пропалювати ліктями стегна.

Був сон, голодний сон, роздратування від напівсвідомості і покарання підлоги.

Не зважай на ноги, що сверблять.

Не шкрябай ступні.

І не дуже рухайся.

Нехай усе буде так, як є, чого б воно тобі не коштувало. Можливо, незабаром настане час вирушати. Світло, як постріл. Як вибухівка для очей. Можливо, незабаром вирушати. Можливо, незабаром, тож прокинься. Негайно прокинься, щоб тобі! Прокинься.

Двері відчинились і зачинились, над ним схилилася якась постать. Рука поплескала холодні хвилі його одягу і замурзані потоки під ними. За рукою з'явився голос.

— Максе, — прошепотів він. — Максе, прокинься.

Його очі відреагували не так, як це зазвичай буває від шоку. Він не кліпав, не мружився, не водив ними, як навіжений. Так буває, коли прокидаєшся *від* кошмару, а не *посеред* нього. Ні, він повільно розплющив очі, з темряви у морок. А от його тіло відреагувало — він смикнувся вгору і викинув руку, ловлячи повітря.

Голос взявся його заспокоювати.

— Вибач, що так довго не приходив, мені здавалося, що за мною хтось стежить. Та й той чоловік щось затягнув із виготовленням посвідчення особи, але... — Невелика пауза. — Тепер воно у тебе є. Не найкращої якості, але, якщо пощастить, допоможе тобі доїхати туди, коли вже не буде іншого виходу. — Він присів і махнув на валізу. В іншій руці він тримав щось плоске і важке. — Ну ж бо, підводься.

Макс послухався, підвівся і пошкрябався. Він відчував, як напружилися його кості.

— Посвідчення всередині. — Він простягнув книжку. — Тобі також слід покласти туди карту і вказівки. Там ще є ключ — захищений усередині в обкладинці. — Він якомога тихіше розстебнув валізу і поклав туди книжку, наче якусь бомбу. — Я повернуся за декілька днів.

Він залишив невеликого мішечка з хлібом, салом і трьома маленькими морквинами. А ще — пляшкою води. Він не вибачався.

— Це все, що мені вдалося дістати.

Двері відчинилися, двері зачинилися.

Знову наодинці.

І одразу ж до нього долинув звук.

У темряві, наодинці, усе здавалося неймовірно шумним. Кожен його рух відлунював, ніби шурхіт складки. Він почувався як людина у паперовому костюмі.

Їжа.

Макс розділив хліб на три шматки і відклав два. А тоді накинувся на той, що тримав у руці, жував і ковтав, проштовхуючи його пересохлим коридором свого горла. Сало було холодним і твердим, воно ривками опускалося донизу, подекуди затримуючись на своєму шляху. Великі ковтки відривали його і зіштовхували донизу.

Тоді морквини.

Він знову відклав дві і жадібно вгризся у третю. Звук був неймовірний. Жодних сумнівів, до самого *фюрера* долинали звуки помаранчевої трощі в його роті. Зуби ламалися від кожного укусу. Запиваючи, він був упевнений, що ковтає їх. Наступного разу, порадив сам собі, спочатку пий.

Пізніше, йому на полегшення, коли відлуння облишили його і він знайшов у собі сміливість перевірити їх пальцями, Макс виявив, що усі його зуби на місці, неушкоджені.

Він спробував усміхнутися, але усмішка все не приходила. Він міг лише уявити цю боязку спробу і свій рот, повен зламаних зубів. Декілька годин він і далі обмацував їх.

Тоді розстебнув валізу і вийняв книжку.

У темряві він не міг розгледіти назви, а ризик запалити сірника зараз був як ніколи великим.

Він заговорив, а на смак було як шепіт.

— Будь ласка, — промовив Макс. — Будь ласка.

Він звертався до чоловіка, якого ніколи не зустрічав. Окрім декількох інших важливих подробиць він знав його ім'я. Ганс Губерманн. Він знову звернувся до нього, до цього далекого незнайомця. Він благав.

— Будь ласка.

Ознаки літа

Так от, тепер ви знаєте.

Вам добре відомо, що з'явиться на Небесній вулиці наприкінці 1940 року.

Я знаю.

Ви знаєте.

Лізель Мемінгер, однак, до цієї категорії не належить.

Для крадійки книжок це було звичайнісіньке літо. Воно складалося з чотирьох основних елементів, або ознак. Інколи вона дивуватиметься, яка з них була найсильнішою.

А СЕРЕД ПРЕТЕНДЕНТІВ...

1. Щонічне просування сторінками «Знизування плечима» .

2. Читання на підлозі мерової бібліотеки.

3. Футбол на Небесній вулиці.

4. Використання різноманітних можливостей для крадійства.

«Знизування плечима» Лізель вважала чудовою книжкою. Щоночі, заспокоївшись після чергового кошмару, вона раділа від того, що прокинулась і може взятися за читання.

— Кілька сторінок? — запитував тато, а Лізель кивала. Іноді вони дочитували розділ уже наступного дня, у підвалі.

Претензії влади до цієї книжки були очевидними. Головний герой — єврей, і його описували вельми позитивно. Таке не можна пробачити. Він був заможним чоловіком, який втомився від того, що життя проходить повз, — як він ще казав, він втомився знизувати плечима на усі труднощі та втіхи людського буття.

У Молькінгу саме починалося літо, і тато з дівчинкою дійшли до того моменту, де розповідалося, що чоловік їде у справах до Амстердама, а надворі тремтить сніг. Лізель дуже подобався цей фрагмент — про тремтіння снігу.

— Саме це він і робить, коли падає, - розповідала вона Гансу. Обоє сиділи на ліжку — тато у напівсні, а Лізель із широко розплющеними очима.

Іноді вона спостерігала, як тато спить, дізнаючись про нього більше і менше, ніж кожен із них усвідомлював. Часто дівчинка чула, як вони з мамою обговорюють брак роботи або заводять невеселу розмову про те, як Ганс збирався провідати сина, а, приїхавши до нього, дізнався, що той більше не орендує квартиру і, ймовірно, уже прямує на війну.

- *Schlaf gut*, тату, — говорила Лізель у такі дні. — Гарних снів, — і, перелізши через нього, сповзала з ліжка, щоб вимкнути світло.

Наступною ознакою, як я уже казав, була мерова бібліотека.

Щоб ви зрозуміли, про що йдеться, пропоную поглянути на прохолодний липневий день. Руді був обурений, м'яко кажучи.

За кого вона себе має, ця Лізель Мемінгер, заявляючи йому, що сьогодні вона понесе прання і прасування без нього? Що це він, не гідний іти поряд з нею?

— Досить скиглити, *Saukerl*, — дорікнула йому дівчинка. — Я просто погано почуваюся. А ти пропустиш гру.

Він глянув на неї через плече.

— Ну, якщо ти так кажеш. — Він показав їй *Schmunzeln*. — Тримай собі своє прання. — Руді побіг і, не гаючи часу, приєднався до команди. Лізель дійшла до кінця Небесної вулиці і озирнулася саме вчасно, щоб побачити, що хлопчик зупинився біля ближніх саморобних воріт. Він махав їй.

- *Saukerl*, — засміялася дівчинка, і, підіймаючи руку, вона була упевнена, що в ту саму мить Руді назвав її *Saumensch*. Думаю, що це любов — така, яка може бути в одинадцять років.

Вона побігла — до вулиці Гранде і мерового будинку.

Звісно ж, тут був і піт, і зім'яте важке дихання, що простягнулося перед нею.

Але вона читала.

Мерова дружина — вона уже вчетверте приймала у себе Лізель — сиділа за письмовим столом і просто дивилася на книжки. Під час другого візиту дівчинка отримала від неї дозвіл вийняти з полиці книжку і проглянути її, а це спонукало Лізель вийняти ще одну, а тоді ще одну, доки до неї не пристали з півдесятка книжок — дівчинка тримала їх під пахвою або складала на купку, що росла в іншій руці.

Цього разу дівчинка стояла посеред прохолодної кімнати, у неї гуркотіло в животі, проте безмовна і зламана жінка ніяк на це не відреагувала. Вона була у своєму незмінному халаті і, хоча й кілька разів глянула на дівчинку, надовго погляду не затримувала. Її увагу куди більше привертало те, що було поряд, те, чого їй бракувало. Вікно було прочинене навстіж, ніби холодна квадратна пащека з поодинокими поривчастими подихами.

Лізель сиділа на підлозі. Навколо розкинулися книжки.

Минуло сорок хвилин, і вона підвелася, щоб іти. Кожна книжка повернулася на місце.

— До побачення, пані Германн. — Ці слова завжди звучали якось неймовірно. — Дякую. — Жінка дала їй гроші за прання, і Лізель пішла. Не можна було гаяти ні хвилини, і дівчинка побігла додому.

Літо тривало, а кімната, заповнена книжками, ставала теплішою, і з кожним новим візитом підлога уже не була такою неприємною. Лізель сиділа, а поряд лежала купка книжок — вона читала по декілька абзаців кожної з них, намагаючись запам'ятати слова, яких не знала, щоб вдома запитати про них у тата. Пізніше, уже підлітком, коли вона писала про ці книжки, Лізель не могла пригадати їхніх назв. Жодної з них. Можливо, вона б краще запам'ятала, якби вкрала їх.

Проте у її пам'яті закарбувалося ім'я, що незграбними літерами було виведене на внутрішній стороні обкладинки однієї книжки з малюнками.

ІМ'Я ХЛОПЦЯ

Йоганн Германн

Лізель прикусила губу, але довго стримуватися не могла. Все ще сидючи на підлозі, дівчинка обернулася, глянула на закутану у халат жінку і поцікавилась:

— Йоганн Германн, — промовила вона. — Хто це?

Жінка дивилася повз неї, кудись біля її колін.

Лізель перепросила:

— Вибачте. Мені не слід було питати... — Вона залишила речення помирати власною смертю.

Обличчя жінки не змінилося, однак вона таки заговорила:

— Для цього світу він більше ніхто, — пояснила вона. — Він був моїм...

АРХІВ СПОГАДІВ

О, я добре його пам'ятаю.

Небо було похмурим і глибоким, як трясина.

Молодого хлопця, ніби величезним терновим вінком, обплутав колючий дріт.

Я розплутав його і виніс звідти. Високо над землею ми обоє опустили на коліна. Минав іще один день 1918 року.

— Крім того, — мовила вона, — він замерз на смерть. — Якусь мить жінка перебирала руками, а тоді повторила: — Він замерз на смерть, я впевнена.

Мерова дружина — одна з багатьох таких самих жінок. Без сумніву, ви її зустрічали. У своїх розповідях, віршах, на тих екранах, що ви так любите на них дивитися. Вони є всюди, то чом би їй не бути і в нашій історії? На мальовничому пагорбі у маленькому німецькому містечку? Тут можна страждати так, як і в будь-якому іншому місці.

Річ у тім, що для Ільзи Германн страждання було відрадою. Коли воно не схотіло відпускати, жінка поступилася і прийняла його.

Вона могла застрелитися, роздряпати себе нігтями чи обрати якийсь інший спосіб самокатування, але схилилася до того, що, мабуть так вона думала, було найслабшим, — терпіти примхи погоди. Лізель чомусь думала, що жінка просить Бога, аби літні дні були холодними й мокрими. І мешкала вона у вельми підходящому місці.

Того дня, перед тим як піти додому, дівчинка зніяковіло звернулася до жінки. Це можна витлумачити якимось так: Лізель боролася з двома велетенськими словами, що сиділи у неї на плечах, а тоді скинула цю громіздку ношу під ноги Ільзи Германн. Слова хилилися в обидва боки, доки дівчинка хиталася, намагаючись їх втримати, та, зрештою, впустила. Слова разом лежали на підлозі — великі, незграбні і гучні.

ДВА ВЕЛЕТЕНСЬКІ СЛОВА

ПРОБАЧТЕ МЕНІ

Мерова дружина, як завжди, дивилася перед собою. Обличчя — чистий аркуш.

— За що? — запитала вона, але час вже минув. Дівчинка уже вийшла з кімнати. Майже дійшла до входних дверей. Почувши запитання, Лізель зупинилась, але вирішила не повертатись, намірившись якомога тихіше вийти з будинку і безшумно спуститися східцями. Дівчинка глянула на Молькінг перед тим, як пірнути в нього, і ще довго жаліла мерову дружину.

Інколи Лізель вагалася, чи бува не дати жінці спокій, та Ільза Германн була надто цікавою, а книжковий магніт — надто сильним. Раніше слова збивали її з пантелику, але зараз, коли вона сиділа на підлозі поряд з меровою дружиною, яка примостилася за письмовим столом, дівчинка відчувала, що має над ними заслужену владу. Це відчуття

охоплювало Лізель щоразу, коли вона розгадувала нове слово чи складала до купи речення.

Дівчинка.

У нацистській Німеччині.

Як доречно — вона відкривала силу слів.

І як жахливо (та все ж радісно!) вона почуватиметься багато місяців по тому, випустивши на волю усю силу свого нового відкриття, коли мерова дружина зрадить її. Як швидко у неї пропаде весь жаль до цієї жінки і так само швидко виліється у щось зовсім інше...

Однак зараз, влітку 1940 року, дівчинка не підозрювала, що чекає на неї в майбутньому, а бачила лише одну картину. Нещасну жінку у заповненій книжками кімнаті, яку вона залюбки відвідувала. І все. Такою була друга частина її літнього життя.

Третя частина, слава Богу, була трохи веселішою — футбол на Небесній вулиці.

Дозвольте змалювати вам, як це було:

По землі шаркотять ноги.

Уривчасте дихання хлопчаків.

Вигуки: «Я тут! Сюди! Scheisse!»

М'яч лунко гупає об землю.

Усе це можна було почути на Небесній вулиці, а ще там лунали вибачення. А літо крокувало далі.

Вибачення належали Лізель Мемінгер.

Стосувалися вони Томмі Мюллера.

Наприкінці червня їй таки вдалося переконати хлопця, що вона не мала наміру його вбивати. Після прочуханки, яку Лізель влаштувала йому у листопаді минулого року, Томмі досі її боявся. Під час футбольних матчів на Небесній вулиці він старався триматися якнайдалі.

— Хто знає, коли вона може на тебе накинутись, — поділився він з Руді, наполовину смикаючись, наполовину говорячи.

На її виправдання слід сказати, що Лізель ніколи не полишала спроб заспокоїти Томмі. Її розчарувало те, що вона легко помирилася з Людвігом Шмайклем, та ніяк не могла дати собі раду з простодушним Томмі Мюллером. Він досі трохи сахався, коли бачив її.

— Звідки я мала знати, що ти *мені* усміхався? — постійно запитувала Лізель.

Вона навіть декілька разів постояла замість хлопця на воротах, доки вже вся команда не благала його знову стати воротарем.

— Повертайся туди! — нарешті скомандував хлопець на ім'я Гаральд Молленхауер. — Тут з тебе ніякого толку! — Це сталося після того, як Томмі поставив йому підніжку і хлопець не зміг забити гол. Харальд нагородив би його пенальті, от тільки обоє грали за ту саму команду.

Лізель поверталася на поле і незабаром, чомусь завжди так було, протистояла Руді. Обоє намагалися збити одне одного з ніг, ставили підніжки і обзивалися. Руді коментував:

- *Цього* разу вона не зможе його обійти, ця *Saumensch Arschgrobber*. Куди їй там. — Мабуть, йому дуже подобалось обзивати Лізель дупошкрябкою. Ще одна радість дитинства.

Іншою радістю, звичайно ж, було крадійство. Четверта частина, літо 1940 року.

Направду Лізель і Руді поєднувало багато речей, проте саме крадійство остаточно зміцнило їхню дружбу. Причиною став випадок, а стимулом була невідворотна сила — голод Руді. Хлопець постійно помирав з голоду.

Окрім того, що продукти видавали за картками, татова кравецька крамниця теж переживала не найкращі дні (загрозу євреїв-конкурентів усунули, а разом з нею і євреїв-покупців). Штайнери ледь-ледь зводили кінці з кінцями. Як і більшості мешканців Небесної вулиці і тієї частини міста, їм доводилося вимінювати їжу. Лізель приносила б Руді щось із дому, але її сім'я теж не розкошувала. Мама зазвичай готувала гороховий суп. Вона варила його ввечері в неділю — не лише на два-три рази. Вона варила стільки супу, щоб його вистачило до наступної суботи. А в неділю знову варила суп. Гороховий суп, хліб, інколи

трохи картоплі чи м'яса. Їсти, не просити добавки і ні на що не скаржитися.

Спершу, щоб забути про їжу, обоє намагалися чимось себе зайняти.

Руді не помирав з голоду, коли грав у футбол. Або тоді, коли вони брали велосипеди його брата і сестри і їхали до крамниці Алекса Штайнера чи відвідували тата Лізель, якщо він того дня десь працював. Ганс Губерманн сидів під останніми променями світла і розповідав їм жарти.

Коли випадали спекотні дні, діти розважалися на річці Ампер — вчилися плавати. Вода ще досі була занадто холодною, та вони все одно купалися.

— Ну ж бо, — вмовляв її Руді. — Ходи сюди. Тут не дуже глибоко. — Лізель не бачила величезної западини, до якої наближалася, і провалилася на саме її дно. Плавання по-собачому врятувало їй життя, хоча вона й наковталася води і ледь не захлинулась.

- *Saukerl*, — обізвала його Лізель, щойно обоє гепнулися на берег.

Руді поквапився відсунутись. Він бачив, що вона зробила з Людвігом Шмайклем.

— Але тепер ти вмієш плавати, хіба ні?

Та його слова чомусь не надто її підбадьорювали, і вона пішла геть. Мокре волосся з одного боку прилипло їй до обличчя, а з носа текли шмарклі.

Руді кинув їй у спину:

— Хіба я не заслужив на поцілунок за те, що навчив тебе?

- *Saukerl* !

Як же він її дратував!

Цього було не уникнути.

Осоружний гороховий суп і постійний голод Руді спонукали їх до крадійства. Саме тому вони приєдналися до групки старших дітей, які цупили їжу у фермерів. До крадіїв фруктів. Завдяки футболу Руді і Лізель добре засвоїли, що треба мати гострий зір і довгі вуха. Обоє сиділи на східцях до будинку хлопця і помітили, що Фріц Гаммер — один з їхніх старших приятелів — їсть яблуко. Воно було сорту *Klar* , що досягає в липні і серпні, і в його руці здавалося просто неперевершеним. Три або й чотири такі самі яблука випиналися з кишені його куртки. Вони підійшли ближче.

— Де ти їх взяв? — запитав Руді.

Спершу хлопець тільки усміхнувся.

— Тссс, — він перестав жувати. Тоді вийняв з кишені яблуко і кинув його Руді. — Тільки подивитися, — попередив він. — Не їсти.

Наступного разу того хлопця у тій самій куртці вони побачили того дня, коли для куртки було занадто спекотно, і пішли за ним. Він привів їх на берег річки трохи вище за течією. Недалеко від того місця, де тато вчив Лізель читати.

Групки з п'яти хлопців — довготелесі, низькі і худі — усі стояли там і чекали.

На той час у Молькінгу було декілька таких групок, і до деяких з них входили навіть шестилітки. Лідером цієї банди був досить приємний п'ятнадцятирічний крадій на ім'я Артур Берг. Він озирнувся і побачив двох одинадцятилітніх шмаркачів, що вешталися позаду.

- *Und?* — запитав він. — Ну, і?

— Я помираю з голоду, — відповів Руді.

— А ще він швидко бігає, - докинула Лізель.

Берг зиркнув на неї.

— Не пригадую, щоб я тебе про щось питав. — Артур був високим підлітком з довгою шиєю. На його обличчі зграйками розкинулися прищі. — Але ти мені подобаєшся. — Він був приязним, як і всі самовпевнені балакливі підлітки. — То хіба не та, що тоді так відколошматила твого брата, Андерлю? — Звісно, чутки доповзли і до них. Гарна прочуханка долає навіть вікові перепони.

Інший хлопець — один з низьких і худих — із розпатланим білявим волоссям і шкірою кольору льоду, кинув погляд на Лізель.

— Здається, вона.

Руді підтвердив:

— Так, вона.

Анді Шмайкль наблизився до дівчинки, оглянув її з голови до п'ят, а тоді його замислене обличчя розплилося в широкій усмішці.

— Гарно ти його, мала. — Він навіть ляснув її по спині, врившись рукою в її гостру лопатку. — Якби я його віддубасив, мене б теж відшмагали.

Артур підійшов до Руді.

— А ти у нас Джессі Овенс, правильно?

Руді кивнув.

— Зрозуміло, — підсумував Артур. — Недоумок, але такий, як треба. Ходить.

Їх прийняли.

Вони дійшли до ферми, і їм кинули мішок. Артур Берг тримав свій, з мішковини. Він провів рукою по м'яких пасмах волосся.

— Хтось із вас коли-небудь крав?

— Аякже, — запевнив Руді. — Ми весь час крадемо. — Але звучало це не дуже переконливо.

Лізель була конкретнішою:

— Я вкрала дві книжки, — на що Артур Берг розсміявся і тричі коротко пирхнув. Зграйки прищів перекинулися на інше місце.

— Сонечко, але ж книжки не їдять.

Звідти вони оглядали яблуні, що вишикувалися довгими заплутаними рядами. Артур Берг роздавав команди.

— По-перше, — сказав він, — пильуйте, щоб не заплутались в огорожі. Якщо заплутаетесь, ніхто вас чекати не буде. Ясно? — Кожен кивнув або промовив «так». — По-друге, один на дереві, один під ним. Хтось мусить збирати. — Він потер руки. Йому це дуже подобалось. — По-третє, коли побачите, що хтось наближається, кричіть так голосно, щоб і мертвий почув, і всі тікайте. *Richtig?*

- *Richtig* ³², - відповів йому хор голосів.

ДВОЄ НОВЕНЬКИХ КРАДІВ ЯБЛУК ПЕРЕШПТУЮТЬСЯ

— Лізель... ти впевнена? Ти все ще хочеш іти туди?

— Подивись, Руді, колючий дріт. Який високий.

— Ні, ні, мішок треба перекинути. Бачиш? Як вони.

— Добре. — Давай, рухайся.

— Не можу! — Вагання. — Руді, я...

— Рухайся, *Saumensch!*

Він підштовхнув її до огорожі, згори кинув мішок, обоє перелізли і побігли за іншими. Руді вибрався на найближче дерево і взявся кидати донизу яблука. Лізель стояла під яблунею і збирала їх у мішок. Коли мішок наповнився, у них виникла інша проблема.

— А як ми переліземо назад?

Відповідь вони отримали, побачивши, що Артур Берг підкрадається до стовпця огорожі.

— У тому місці дріт товстіший. — зауважив Руді. Він перекинув мішок, пропустив поперед себе Лізель і приземлився поряд з нею по той бік дроту, поміж розсипаних яблук.

Поряд, із подивом їх вивчаючи, стояли довгі ноги Артура Берга.

— Непогано, — приземлився його голос. — Дуже непогано.

Коли вони дісталися до берега річки, прихованого деревами, хлопець забрав їхнього мішка і виділив Лізель з Руді дюжину яблук на двох.

³² Зрозуміло (нім.).

— Гарна робота, — таким був його останній коментар.

Того дня, перед тим як піти додому, обоє за півгодини з'їли по шість яблук. Спершу вони мали намір поділитися ними зі своїми сім'ями, але така ідея була досить небезпечною. Їм не надто подобалась перспектива пояснювати, звідки у них взялися ті яблука. Лізель гадала, що змогла б, без жодних наслідків для себе, розповісти татові, але не хотіла, щоб він думав, що пригрів нестримну крадійку. Тож вона їла.

На березі, де вона вчилася плавати, вони й прикінчили свої яблука. Обоє не звикли до такої розкоші, тому не сумнівалися, що потім їх знудить.

Але все одно їли.

- *Saumensch!* — сварилась мама того вечора. — Від чого це тебе так нудить?

— Може, від горохового супу? — припустила Лізель.

— Точно, — піддакнув тато. Він знову стояв біля вікна. — Від супу. Мене й самого трохи нудить.

— Тебе хтось питав, *Saukerl!*? — А тоді швиденько обернулася до малої *Saumensch*, яку знову вирвало. — Ну? Що таке? Що таке, брудна свинючко?

А Лізель?

Вона нічого не відповіла.

Яблука, задоволено думала вона. Яблука — і її знову вирвало, на удачу.

Арійська крамарка

Вони стояли біля крамниці пані Діллер, прихилившись до вибіленої стіни.

У роті Лізель тримала шматок льодяника.

Її очі засліплювало сонце.

Незважаючи на усі ці перепони, вона таки спромоглася говорити.

ЩЕ ОДНА РОЗМОВА РУДІ ТА ЛІЗЕЛЬ

— Швидше, *Saumensch*, уже десятий.

— Ні, тільки восьмий — у мене ще два.

— То давай, рухайся. Я ж казав, треба було взяти ножа і розрізати навпіл... Усе, вже два.

— Добре. Тримай. І не ковтай.

— Я схожий на дурного?

(Коротка пауза.)

— Смачнуче, правда?

— Ти ще питаєш, *Saumensch*.

Наприкінці серпня і літа вони знайшли на землі один пфеніг³³. Скільки було радості.

Він лежав на маршруті прання, наполовину заглибившись у багнюку. Одинока поржавіла монетка.

— Подивись!

Руді жадібно згріб її у долоню. Вони майже згорали від хвилювання, поки бігли назад до крамниці пані Діллер, навіть не замислившись про те, що одного пфеніга може бути *недостатньо*. Вони влетіли у двері і зупинилися перед арійською крамаркою, що презирливо їх оглядала.

— Я чекаю, — сказала вона. Її волосся було зібрано на потилиці, а чорне плаття здавлювало її тіло. Зі стіни за ними незмигтно спостерігала обрамлена фотографія *фюрера*.

³³ Пфеніг — розмінна монета, що перебувала в обігу у Федеративній Республіці Німеччині та Німецькій Демократичній Республіці. Становила одну соту німецької марки.

- *Heil Hitler*, — почав Руді.

- *Heil Hitler*, — відповіла пані Діллер, випрямляючись за прилавком. — А ти? — Вона прошила дівчинку поглядом, і Лізель швиденько показала їй «*heil Hitler*».

Руді не забарився витягти з кишені монету і рішуче поклав її на прилавок. Він подивився просто у заокулярені очі крамарки і промовив:

— Суміш льодяників, будь ласка.

Пані Діллер усміхнулася. Її зуби штовхалися ліктями, їм бракувало місця у роті, а від її несподіваної люб'язності Руді і Лізель теж посміхнулися. Та ненадовго.

Крамарка зігнулася, покопирсалася під прилавком і знову з'явилася перед ними.

— Тримайте, — сказала вона, кинувши на прилавок однісінького льодяника. — Самі помішайте.

На вулиці вони зняли обгортку і намагалися розкусити його навпіл, але цукор був як скло. Занадто твердий, навіть для звіриних різців Руді. Тож вони вирішили смоктати його по черзі. Десять разів Руді. Десять — Лізель. І так мінятися.

— Ось це, — заявив Руді із льодяниковою усмішкою, — і є гарне життя, — а Лізель і не сперечалася. Коли льодяник уже висмоктався, у обох були неприродно червоні губи, а по дорозі додому вони нагадували одне одному уважно дивитися на дорогу — раптом їм трапиться ще одна монетка.

Монетки вони, звісно ж, не знайшли. Нікому не може так пощастити двічі за один рік, то що тут казати про один день.

Проте, з червоними зубами і язиками, вони простували Небесною вулицею, дивляючись по дорозі монетку.

То був чудовий день, а нацистська Німеччина — неймовірна країна.

Борець. Продовження

А зараз перенесемося трохи вперед, до холодної ночі боротьби. Крадійка книжок наздожене нас пізніше.

Було третє листопада, і його ноги причепилися до підлоги вагона. Виставивши перед собою, він читав книжку — «*Mein Kampf*». Його рятівницю. Піт стікав з його рук. Пальці вп'ялися в сторінки.

ВИДАВНИЦТВО «КРАДІЙКА КНИЖОК»

ОФІЦІЙНО ПРЕДСТАВЛЯЄ

«*Mein Kampf*» («Моя боротьба»),

автор — Адольф Гітлер

За спиною Макса Ванденбурга презирливо розкинув свої руки Штутгарт.

Йому тут були не раді, і він намагався не озиратися, доки його шлунок перетравлював рештки черствого хліба. Декілька разів він підсувався, щоб поглянути, як світло перетворилося у пригоршню вогнів, а потім і зовсім зникло.

Тримайся гордо, наставляв він себе. Не можна показувати страху. Читай книжку. Посміхайся їй. Це велична книжка — найвеличніша з усіх, які тобі доводилося читати. Не зважай на ту жінку, що сидить навпроти. Вона і так уже спить. Ну ж бо, Максе, тобі залишилося їхати якихось пару годин.

Як виявилось, обіцяне повернення до темної кімнати відбулося не за декілька днів, а за півтора тижня. До наступного візиту минув іще тиждень, тоді ще один, і Макс втратив лік часу, він уже не знав, скільки днів і годин минуло. Його знову перемістили в інше місце, до іншого крихітного таємного сховку — там було світліше, та й візити почастишали, а з ними додалось і їжі. Час, однак, спливав.

— Незабаром я їду, — розповів його друг, Вальтер Куглер. — Знаєш, як воно... до армії.

— Мені шкода, Вальтере.

Вальтер Куглер, друг його дитинства, поклав руку Максу на плече.

— Могло бути й гірше. — Він подивився в єврейські очі свого друга. — Я міг бути тобою.

Це була їхня остання зустріч. Останнього пакунка він залишив у кутку — цього разу там був квиток. Вальтер розгорнув *«Mein Kampf»* і поклав його всередину, до карти, яку приніс разом з книжкою.

— Тринадцята сторінка, — усміхнувся він. — На удачу, еге ж?

— На удачу, — і вони обійнялися.

Коли двері за Вальтером зачинилися, Макс розгорнув книжку і глянув на квиток. *«Штутгарт-Мюнхен-Пазінг»*. Потяг вирушав за два дні, вночі, якраз вчасно, щоб встигнути на останню пересадку. Звідти він піде пішки.

Карта уже була у нього в голові, складена вчетверо. Ключ досі був за обкладинкою.

Десь із півгодини він сидів, а тоді підвівся, підійшов до пакунка і розгорнув його. Окрім їжі там було ще декілька речей.

ДОДАТКОВИЙ ВМІСТ ПОДАРУНКА ВАЛЬТЕРА КУГЛЕРА

Невеличка бритва.

Ложка — дуже схожа на дзеркало.

Крем для гоління.

Ножиці.

Коли він виходив, кімната спорожняла, окрім підлоги.

— Прощавай, — прошепотів Макс.

Останнім, що він побачив, була купка волосся, що безтурботно згромадилася біля стіни.

Прощавай.

З чисто виголеним обличчям і криво підрізаним, зате ретельно розчесаним волоссям, він вийшов звідти новою людиною. Він, фактично, вийшов звідти німцем. Заждіть-но, він і був німцем. Чи, вірніше, *колись* був.

У його шлунку електризувались переплетені відчуття ситості і голоду.

Він ішов на вокзал.

Він показав квитка і посвідчення особи і тепер сидів у маленькій коробочці купе, якраз у загрозливому світлі прожектора.

— Документи.

Саме це він і боявся почути.

Це було нестерпно, коли його зупинили на пероні. Він знав, що не витримає цього вдруге.

Тремтячі руки.

Запах, ні, сморід — вини.

Він просто не міг витримати цього вдруге.

На щастя, вони перевіряли документи раніше, а зараз тільки глянули на квиток, тож тепер залишилося тільки віконце з маленькими містами, згустки вогнів і жінка, яка хропіла з протилежного боку купе.

Більшість мандрівки Макс читав, намагаючись не підводити очі.

Слова розсипалися у нього в роті.

Дивно, але, перегортаючи сторінки, читаючи розділ за розділом, він розсмакував лише два слова.

Mein Kampf . Моя боротьба...

Назва, раз за разом, а потяг торохтів далі, від одного німецького міста до іншого.

Mein Kampf.

Єдина річ, яка його врятувала.

Спритники

Вам може здатися, що Лізель жилося доволі легко. У порівнянні з Максом Ванденбургом їй *справді* жилося легше. Так, її братик помер практично у неї на руках. Мама покинула її.

Але не було нічого гіршого, ніж бути євреєм.

За деякий час до Максого прибуття вони втратили ще одного клієнта, що замовляв прання, — цього разу Вайнгартнерів. На кухні знову лунала звична *Schimpferei* ³⁴, а Лізель заспокоювала себе тим, що у них є ще двоє клієнтів, а головне, що один з них — мер, його дружина і книжки.

Щодо інших її занять, то вони з Руді Штайнером досі обчищали фермерів. Я б навіть сказав, що вони вдосконалювали свої крадійські навички.

Обоє зробили ще декілька вилазок з Артуром Бергом і його приятелями, щосили намагаючись довести, що вони чогось варті, і розширити власний крадійський репертуар. З однієї ферми вони цупили картоплю, з іншої — цибулю. Та свою найбільшу звिताгу вони здобули наодинці.

Як ви уже помітили раніше, однією з переваг обходу міста була можливість знайти щось на дорозі. А ще можна було придивитися до людей, вірніше, до *тих самих* людей, і того, що вони, тиждень за тижнем, незмінно роблять.

Хлопчик зі школи, Отто Штюрм, був одним з таких людей. Щоп'ятниці він брав свого велосипеда і їхав до церкви, везучи продукти для священників.

Десь місяць обоє стежили за ним, а погода все гіршала, тож Руді був цілком певен, що однієї неймовірно холодної жовтневої п'ятниці хлопець до церкви не доїде.

— Усі ті священники, — пояснював Руді, коли вони простували містом. — Вони і так дуже товсті. За тиждень без їжі не помруть.

Лізель не мала жодних заперечень. По-перше, вона не була католичкою. По-друге, вона й сама була вельми голодна. Дівчинка, як завжди, несла прання. Руді ніс два відра холодної води, або, як він їх називав, два відра майбутнього льоду.

Він приступив до роботи десь о другій.

Без жодних вагань хлопець вилив воду на дорогу саме в тому місці, де Отто завертав з-за рогу.

Лізель мала визнати.

Спершу вона відчувала краплю провини, але план був бездоганим, ну, майже бездоганим, наскільки це взагалі можливо. Щоп'ятниці декілька хвилин після другої Отто Штюрм завертав на Мюнхенську вулицю з пакунком у кошику, прикріпленому до керма. Але цієї п'ятниці заїхати далі йому не судилося.

Дорога і так була слизькою, а Руді додав їй ще льоду, ледь стримуючи східну посмішку. Вона пробігала його обличчям, ніби слід від шини.

— Ходи, — сказав він, — он до того куща.

Десь за п'ятнадцять хвилин їхній диявольський план дав, так би мовити, плоди.

Руді вказав пальцем на просвіт у кущі.

— Ось він.

Отто завертав за ріг, замріяний, як овечка.

Він не забарився втратити керування, посковзнутися на льоду і розпластатися на дорозі.

Коли хлопець не поворухнувся, Руді занепокоєно глянув на Лізель.

— Святий Боже, — промовив він, — може, ми його *вбили* ?

Він повільно виліз з-за куща, забрав кошика, і обоє втекли з місця події.

— Він дихав? — запитала Лізель, коли вони вже трохи відійшли.

³⁴ Лайка (нім.).

- *Keine Ahnung*, — відповів Руді, вхопившись за кошика. Він і гадки не мав.

Ще трохи спустившись пагорбом, вони дивилися, як Отто підводиться, чухає голову, чухає пах і оглядається у пошуках кошика.

— Дурний *Scheisskopf* ³⁵, - усміхнувся Руді, і вони взялися до огляду здобичі. Хліб, побиті яйця і головний приз — *Speck*. Руді підсунув жирний окіст собі під ніс і радісно вдихнув. — Прекрасно.

Хоч як їм кортіло залишити всю здобич собі, відчуття обов'язку перед Артуром Бергом виявилось сильнішим. Вони вирушили до вбогої кімнатки по вулиці Кемпфа³⁶ і показали свої трофеї. Артур не міг стримати задоволення.

- І кого це ви обікрали?

Йому відповів Руді:

— Отто Штюрма.

— Ну, — кивнув Артур, — ким би там він не був, але я йому дуже вдячний. — Він ввійшов до будинку і повернувся з великим ножом, сковорідкою і курткою, і троє крадіїв пішли вздовж коридору квартир. — Покличемо інших, — провадив хлопець, коли вони виходили надвір. — Може, ми й злочинці, але у нас теж є совість. — Як і в крадійки книжок, у нього була межа, за яку він не переходив.

Постукали в декілька дверей. Викрикнули декілька імен під вікнами, і невдовзі уся фруктова братія Артура Берга висипала на вулицю і понеслася до річки Ампер. Посеред просіки на іншому березі розвели багаття, і залишки яєць було врятовано, себто підсмажено. Хліб і *Speck* порізали. Руками і ножами вичистили кошика Отто Штюрма, не залишивши й крихти. Ніхто й не згадав про священиків.

Лише наприкінці банкету виникла суперечка через кошика. Більшість хлопців наполягали на тому, що його слід спалити. Фріц Гаммер та Анді Шмайкль хотіли його залишити, проте Артур Берг, демонструючи свої, геть недоречні, моральні якості, запропонував дещо інше.

— Ви двоє, - звернувся він до Руді і Лізель. — Думаю, краще віддати кошика тому Штюрму. Я кажу, що той нещасний вилупок заслуговує хоча б на це.

— Артуре, ну ти що.

— Нічого не хочу чути, Анді.

— Господи Ісусе.

- *Він* теж нічого не хоче чути.

Усі засміялися, і Руді взяв кошика.

— Я віднесу його і повішу їм на поштову скриньку.

Руді пройшов якихось двадцять метрів, коли його наздогнала Лізель. Вона дуже спізниться додому і їй за це перепаде, але вона добре знала, що повинна пройти через усе місто аж до ферми Штюрмів разом з Руді.

Тривалий час вони йшли мовчки.

— Ти не шкодуєш? — нарешті запитала Лізель.

Обоє вже поверталися додому.

— За чим?

— Ти знаєш.

— Звичайно, шкодую, але тепер я не голодний і, можу закластися, *він* теж не голодний. Не думаю, що вони б давали їжу священикам, якби самі не мали що їсти.

— Але він так сильно гепнувся об землю.

- І не кажи. — Але Руді Штайнер не міг стримати посмішку. За кілька років він

³⁵ Телепень (нім.).

³⁶ Вернер Кемпф (1886–1964) — німецький військовий діяч, генерал танкових військ вермахту. Учасник Першої та Другої світових воєн.

даруватиме хліб, а не крастиме — ось вам ще один доказ суперечливої людської природи. Трішки добра, трішки зла. Тільки розбавити водою.

За п'ять днів після їхнього гірко-солодкого тріумфу перед ними знову виник Артур Берг і покликав на наступний крадійський промисел. Вони наткнулися на нього на Мюнхенській вулиці, коли у середу поверталися зі школи. Він уже був одягнений у форму «Гітлер'югенд».

— Завтра знову йдемо. Ви з нами?

І Руді, і Лізель згорали від цікавості.

— Куди?

— На картопляне місце.

Двадцять чотири години по тому обоє сміливо перелізли через колючу огорожу і наповнили свій мішок.

Проблема виникла тоді, коли вони вже поверталися назад.

— Боже мій! — вигукнув Артур. — Фермер! — Втім, налякало їх наступне слово. Він викрикнув його так, ніби те уже нависло у нього над головою. Його рот розірвало. Слово вилетіло, а було це слово «сокира» .

І, звісно ж, коли вони оглянулися, фермер уже біг на них, високо здійнявши свою зброю.

Уся згряя побігла до огорожі і дерлася на інший бік. Руді, який добряче відставав, швидко їх наздогнав, але все ж таки підбіг останнім. Він закинув ногу на дріт і заплутався.

— Агов!

Голос приреченого.

Усі спинилися.

Інстинктивно Лізель побігла назад.

— Швидше! — вигукнув Артур. Його голос був таким далеким, ніби він спершу проковтнув його, а тоді заговорив.

Біле небо.

Інші побігли.

Лізель досягла Руді і взялася відчіпляти його штани. У Руді очі від страху викотилися на лоба.

— Швидше, — промовив він. — Фермер наближається.

Звіддалік до них долинали загрозливі кроки, коли це ще одна рука вхопилася за дріт і відірвала його від штанів Руді Штайнера. На металевому вузлику залишився шматок тканини, але хлопцеві вдалося вирватись.

— Тікайте! — кинув їм Артур якраз перед тим, як їх наздогнав фермер — він лаявся і ледь переводив подих.

— Я вас кину до в'язниці! Я вас знайду! Я дізнаюся, хто ви такі!

Раптом Артур Берг відповів:

— Мене звати Овенс! — Він пострибав навздогін Руді та Лізель. — Джессі Овенс.

Відбігши на безпечну відстань, обоє важко втягнули повітря і сіли на землю. Згодом підійшов Артур Берг. Руді не підводив на нього погляду.

— Таке бувало з кожним з нас, — сказав Артур, занюхавши розчарування хлопця. Він збрехав? Вони не були певні, але ніколи про це не дізнаються.

За декілька тижнів Артур Берг переїхав до Кельна.

Під час обходу з пранням Руді та Лізель бачили його востаннє. У коридорі Мюнхенської вулиці він передав дівчинці коричневий паперовий пакет, у якому була дюжина каштанів. І самовдоволено усміхнувся:

— Зв'язки у смажильній промисловості. — Повідомивши їх про свій від'їзд, Артур видав їм останню прищаву посмішку і легенько тріснув кожного по лобі. — Дивіться мені, щоб не з'їли все одразу. — Артура Берга вони більше ніколи не бачили.

А от я, будьте певні, ще й як його бачив.

НЕВЕЛИЧКА ДАНИНА АРТУРУ БЕРГУ, ЩЕ ЖИВОМУ

Небо над Кельном було жовтим і гнилим, воно обсіпалося по краях.

Він сидів, спершись на стіну, з дитиною на руках. Зі своєю сестричкою.

Коли вона перестала дихати, він не покинув її, і я знав, що він триматиме її годинами.

Два вкрадені яблука лежали у його кишені.

Цього разу вони вчинили мудріше. Обоє з'їли по каштану, а решту продали, обійшовши будинок за будинком.

— Якщо маєте кілька зайвих пфенігів, — щоразу повторювала Лізель, — можу продати вам каштани.

Отак вони вторгували шістнадцять монет.

— А тепер, — вишкірився Руді, — помста.

Того ж дня вони повернулися до пані Діллер, показали їй «*heil Hitler*» і стали в чергу.

— Знову суміш льодяників? — вона продемонструвала їм свій *schmunzeln*, а вони закивали у відповідь. Гроші розсипалися по прилавку, і в пані Діллер трохи відвисла щелепа.

— Так, пані Діллер, — Руді і Лізель сказали в один голос. — Суміш льодяників, будь ласка.

Обрамлений *фюрер* пишався ними.

Радість перед бурею.

Борець. Закінчення

На цьому завершується спритність рук, а от боротьба тільки починається. В одній руці я тримаю Лізель Мемінгер, в другій — Макса Ванденбурга. Незабаром я лягну в долоні і з'єднаю їх. Потерпіть ще декілька сторінок.

Борець.

Якщо його вб'ють цього вечора, він, принаймні, помре живим.

Потяг залишився далеко позаду, а хропунка, мабуть, поїхала далі, закутавшись у вагон, що став для неї ліжком. Тепер лише кроки відділяли його від порятунку. Кроки, думки і сумніви.

За картою, яку він тримав у голові, Макс дістався з Пазінга до Молькінга. Уже споночило, коли він побачив місто. Ноги нестерпно боліли, але він майже дійшов — до найнебезпечнішого місця у всьому світі. Так близько, що міг його торкнутися.

За описом він знайшов Мюнхенську вулицю і рушив тротуаром.

Усе напружалося.

Яскраві цятки вуличних ліхтарів.

Темні нерухомі будинки.

Міська ратуша скидалася на велетенського незграбного підлітка, занадто великого як на свій вік. Церква губилася в темряві, що вище він зводив погляд.

Усе за ним стежило.

Він здригнувся.

Застеріг себе:

— Пильнуй.

(Німецькі діти вишукували загублені монети, а німецькі євреї пильнували, щоб їх не спіймали.)

Дотримуючись своєї звички покладатися на щасливе число тринадцять, він рахував кроки групами по тринадцять. Лише тринадцять кроків, казав собі. Ну ж бо. Ще тринадцять кроків. Він нарахував майже дев'яносто таких підходів і нарешті дійшов до рогу Небесної вулиці.

В одній руці він тримав валізу.

В другій досі стискав «*Mein Kampf*».

Обидві ноші були важкими, обидві вкрилися краплинами поту.

Ось він повернув на бічну вулицю і прямує до будинку під номером 33, стримуючись, щоб не засміятися, стримуючись, щоб не розплакатись, боячись навіть уявити порятунк, що чекає на нього. Він нагадав собі, що зараз не час плекати надію. Так, він колись майже її торкався. Вже відчував її на дотик, майже сягав рукою. Проте, замість того щоб в цьому зізнатися, він іще раз обдумав, що робитиме, якщо його піймають або двері відчинить не та людина.

Окрім того, десь у душі шкреблася провина.

Як він може?

Як він посмів заявитися до цих людей і просити їх ризикувати власним життям заради нього? Як він може бути таким егоїстом?

Тридцять три.

Вони дивилися одне на одного.

Будинок був блідим, якогось хворобливого кольору, із залізною хвірткою і коричневими обпльованими дверима.

З кишені він вийняв ключа. Той не виблискував, а тьмяно і безвольно лежав на долоні. Макс на секунду стиснув його, сподіваючись, що він розтане і витече йому на зап'ястя. Цього не сталося. Метал був твердим і гладким, з набором здорових зубів, що врізалися в його шкіру, щойно він сильніше стиснув ключа.

А тоді борець дуже повільно подався вперед, сперся щогою на дерев'яні двері і вивільнив ключа зі свого затиснутого кулака.

Частина 4

«Навислий чоловік»

а також: акордеоніст — виконувач обіцянок — хороша дівчинка — єврейський кулачний боєць — гнів Рози — лекція — заснулий — обмін нічними кошмарами — і декілька сторінок з підвалу

Акордеоніст(Секретне життя Ганса Губерманна)

Молодий чоловік стояв посеред кухні. Йому здавалося, що ключ приржавів до його долоні. Він не сказав нічого на кшталт «здрасуйте», чи «допоможіть мені», чи ще якоїсь такої очікуваної фрази. Він поставив два запитання.

ЗАПИТАННЯ ПЕРШЕ

— Ганс Губерманн?

ЗАПИТАННЯ ДРУГЕ

— Ви досі граєте на акордеоні?

Поки він спантеличено розглядав людський силует навпроти, молодий чоловік видряпав свій голос і простягнув його у темряві так, ніби це було все, що від нього залишилося.

Тато, переляканий і стривожений, підійшов ближче.

Він прошепотів до кухні:

— Так, звичайно, граю.

Усе почалося багато років тому, під час Першої світової війни.

Дивні вони, ті війни.

Повсюди кров і насильство, а ще — історії, які теж нелегко збагнути.

— Це правда, — шепочуть люди. — Можете не вірити, але саме та лисиця врятувала мені життя. Або: — Тих, що були справа і зліва від мене, застрелили, а я залишився стояти, лише я не отримав кулі поміж очі. Чому я? Чому я, а не вони?

Історія Ганса Губерманна трохи нагадувала попередню. Коли я знайшов її серед слів крадійки книжок, то зрозумів, що ми з ним декілька разів розминулися у ті дні, але зустрічі не призначив жоден з нас. Я, приміром, мав дуже багато роботи. А от Ганс, гадаю, робив усе можливе, щоб ми з ним так і не зустрілися.

Перший раз ми пройшли дуже близько один від одного, коли Ганс був юнаком двадцяти двох років і воював у Франції. Більшість солдатів його взводу рвалися в бій. А Ганс не поспішав. Декількох з них я забрав по дорозі, але запевняю, що жодного разу навіть не наблизився до Ганса. Йому або дуже щастило, або він не заслуговував на смерть, або ж у нього була вагома причина, щоб залишитись живим.

В армії він не висовувався з жодного краю. Біг посередині, повз посередині і стріляв досить влучно, щоб не було соромно перед командирами. Він особливо нічим не відзначався, тож і не заслужив честі бути в перших рядах тих, що йшли в атаку простісінько на мене.

НЕВЕЛИЧКЕ, АЛЕ ВАЖЛИВЕ ЗАУВАЖЕННЯ

За усі ці роки я бачив безліч молодих людей, які думають, що йдуть в атаку одні на одних.

Насправді ж вони помиляються.

Вони йдуть в атаку на мене.

Він воював уже майже півроку, коли опинився у Франції, де, хоч як би неймовірно це було, його життя врятував дивний випадок. Проте в усій абсурдності війни воно звучить не так уже й неймовірно.

Загалом ця Велика Війна не припиняла дивувати його уже з першого дня, відколи його мобілізували до армії. Це було схоже на епопею. День за днем, день за днем, день за днем.

Розмова куль.

Полеглі солдати.

Найкращі в світі сороміцькі жарти.

Холодний піт — маленький злісний друг, — що вже засидівся під пахами і в штаних.

Найбільше йому подобалося грати в карти, потім — поодинокі партії в шахи, хоча і те, й інше давалося йому не дуже успішно. А ще — музика. Йому завжди подобалась музика.

Разом з ним служив на рік старший юнак — німецький єврей на ім'я Ерік Ванденбург, - який навчив його грати на акордеоні. З часом вони затоваришували, а поєднало їх те, що обоє не надто вже цікавилися війною. Їм більше подобалось крутити цигарки, аніж самим крутитися в снігу і багнюці. Їм більше подобалося кидати карти, аніж кулі. Їхня дружба зміцніла на азартних іграх, курінні і музиці, не кажучи вже про спільне для обох бажання вижити. Але була одна проблема — пізніше Еріка Ванденбурга знайшли на порослому травою пагорбі, він був розірваний на шматки. Його очі були розплющені, а обручку хтось поцупив. Я згріб його душу разом з душами інших солдатів, і ми полинули в небо. Горизонт забарвився у колір молока. Холодного і свіжого. Розлитого поміж тілами.

Усе, що насправді залишилось від Еріка Ванденбурга, — це декілька особистих речей і обмацаний пальцями акордеон. Усе, крім інструменту, відправили його дружині. Акордеон був занадто великим. Він, ніби картаючи себе, примостився на похідному ліжку Еріка у військовому таборі, і його віддали Гансу Губерманну, другові Еріка і єдиному, хто тоді вижив.

ОСЬ ЯК ВІН ВИЖИВ

Того дня він не пішов у бій.

Цим він завдячував Еріку Ванденбургу. Чи, вірніше, Еріку Ванденбургу і зубній щітці сержанта.

Того ранку, незадовго до відбуття, сержант Штефан Шнайдер ввійшов до розташування, де все ще спали солдати, і закликав усіх послухати його. Солдати любили

сержанта за його почуття гумору і різноманітні витівки, але найбільше вони поважали його за те, що він не біг за солдатами. В атаку він завжди біг першим.

Бувало, що у нього була потреба зайти до солдатів, які відпочивали, і запитати щось на кшталт: «Є хто з Пазінга?» або «Хто знається на математиці?», чи, у доленосному випадку Ганса Губерманна, «У кого гарний почерк?»

Ніхто не зголосився, коли він вперше поставив таке запитання. А тоді завзятий юнак на ім'я Філіпп Шлінк гордо випрямився і заявив:

— Так, сер, я з Пазінга.

Йому одразу ж вручили зубну щітку і наказали драїти туалети.

Коли сержант запитав, у кого з них найгарніший почерк, ви, напевне, здогадалися, що ніхто не хотів висовуватися. Солдати думали, що тоді їм перепаде повна перевірка гігієни або велика честь відшкрябувати багно від чобіт дивакуватого лейтенанта.

— Не вірю, — дражнив їх Шнайдер. Намазане олією, його волосся вилискувало, але одне пасмо завжди вибивалося і, виструнчившись, пильно стежило за ними із сержантової маківки. — Ну хоч *хтось* із вас, нікчемних байстрюків, мусить вміти нормально писати.

Здалеку долинали залпи.

Цей звук підштовхував до дій.

— Послухайте, — сказав Шнайдер, — це не так, як завжди. Ця справа займе весь ранок, а може, й довше. — Він не міг стримати посмішки. — Шлінк драїв той туалет, доки ви всі грали в карти, але цього разу ви всі *туди* підете.

Життя або гордість.

Безперечно, сержант сподівався, що бодай одному його солдатів вистачить розуму обрати життя.

Ерік Ванденбург і Ганс Губерманн презирнулися. Якщо зараз хтось вийде вперед, інші солдати, аж до закінчення війни, перетворюватимуть його життя на справжнісіньке пекло. Ніхто не любить боягузів. З іншого боку, якщо б когось обрали...

Досі ніхто не виступив зі строю, але голос, зіщулившись, подріботів до сержанта. Він опустився перед носачами його черевиків, очікуючи гарного копняка. Він сказав:

— Губерманн, сер. — Голос належав Еріку Ванденбургу. Мабуть, він подумав, що його другові ще не час помирати.

Сержант проходжав туди-сюди вздовж коридору солдат.

— Хто це сказав?

Він умів крокувати як ніхто інший, цей сержант Шнайдер — невисокий чоловік, який розмовляв, ходив і робив усе поспіхом. Він марширував поміж двома шеренгами солдатів, а Ганс дивився на нього, очікуючи новин. Може, одна з медсестер захворіла і хтось мусив перев'язувати загноєні кінцівки поранених замість неї. А може, треба було облизати тисячу конвертів, які несли додому звістки про смерть.

Зненацька з шеренги знову висунувся голос, а йому вторували ще декілька.

— Губерманн, — озвалися вони, а Ерік навіть додав: — Бездоганий почерк, сер, *бездоганий*.

— Ну, тоді вирішено. — Округла насмішувата посмішка маленького рота. — Губерманн. Ти.

Молодий довготелесий солдат вийшов зі строю і запитав, що він має робити.

Сержант зітхнув.

— Капітанові треба написати декілька десятків листів. А в нього страшний ревматизм пальців. І артрит. Будеш писати замість нього.

Сперечатися не було сенсу, особливо після того, як Шлінка відправили драїти туалети, а інший солдат, Пфлегтер, мало не сконав, облизуючи конверти. Його язик набув такого синього кольору, ніби він підчепив якусь заразу.

— Так, сер. — кивнув Ганс, і на тому все й скінчилося. Його писанина була досить сумнівною, щоб не сказати більше, але він був певен, що йому вельми пощастило. Він старався писати, як міг, а інші хлопці йшли в бій.

Жоден з них не повернувся.

Тоді Ганс вперше зі мною розминувся.

Вдруге ми розминемося набагато пізніше, у 1943 році, в Ессені.

Дві війни для двох щасливців.

Одного молодого й одного літнього.

Не всім щастить оминати мене двічі.

Акордеон пройшов з ним всю війну.

Повернувшись, він відшукав у Штутгарті сім'ю Еріка Ванденбурга, і його дружина дозволила Гансу залишити його собі. Її квартира була заставлена акордеонами, а єдиний погляд на цей завдавав їй багато болю. Досить було інших, які теж нагадували їй про чоловіка, як і їхня, колись спільна, професія вчителів музики.

— Він навчив мене грати, — повідомив Ганс, ніби це могло її втішити.

А може, і втішило, бо вимучена жінка попросила його зіграти для неї і тихенько плакала, поки Ганс перебирав кнопки і клавіші в незграбному вальсі «Блакитний Дунай»³⁷. Це була улюблена мелодія її чоловіка.

— Знаєте, — пояснив їй Ганс. — Він урятував мені життя. — У кімнаті було мало світла і ще менше повітря. — Він... Якщо вам щось буде потрібно. — Він поклав на стіл і підсунув до неї клаптик паперу зі своїм іменем і адресою. — За професією я маляр. Вашу квартиру пофарбую безкоштовно, тільки скажіть. — Він знав, що це нікчемна компенсація, та все одно запропонував.

Жінка взяла папір, а незабаром до кімнати зайшло хлопча і всілося їй на коліна.

— Це Макс, — промовила жінка, а хлопчик був ще надто маленьким і дуже сором'язливим, щоб вимовити хоч слово. Він був худорлявим, мав м'яке волосся, а його глибокі темні очі спостерігали за незнайомцем, що наповнював задушливу кімнату ще однією мелодією. Він переводив погляд з одного обличчя на інше, поки чоловік грав, а жінка плакала. З її очей текли інші ноти. Стільки смутку.

Ганс пішов.

— Ти ніколи мені не казав, — звернувся він до Еріка Ванденбурга й обрію Штутгарта. — Ти ніколи мені не казав, що маєш сина.

На мить він зупинився, похитав головою і вирушив назад до Мюнхена, сподіваючись більше ніколи не бачитися з цими людьми. Ганс навіть не підозрював, що його допомога ще неабияк їм знадобиться, та не для фарбування, і не в найближчі двадцять з лишком років.

Минуло декілька місяців, перш ніж він знову взявся за пензля. Коли випадала хороша погода, він натхненно брався за роботу, але навіть взимку, казав він Розі, нехай робота і не литиме на нього дощем, але буде час від часу накрапати.

Майже десяток років його схема працювала.

Народилися Ганс-молодший і Труді. Вони зростали, відвідуючи тата на роботі, ляпаючи фарбою на стіни і миючи пензлики.

Коли у 1933 році до влади прийшов Гітлер, малярська робота Ганса чомусь трохи занепадала. На відміну від більшості німців він не вступив до НСРПН. Таке своє рішення він дуже довго обдумував.

РОЗДУМИ ГАНСА ГУБЕРМАННА

Він не був надто освіченим, не дуже цікавився політикою, але добре знався на справедливості.

Колись євреї урятував йому життя, і він не міг цього забути. Він не міг вступити до партії, яка боролася з людьми такими методами.

До того ж, як і у випадку Алекса Штайнера, деякі з його постійних клієнтів були

³⁷ Вальс «Блакитний Дунай» (або «На прекрасному блакитному Дунаї») — відомий класичний музикальний твір, написаний 1866 року Йоганном Штраусом-сином. Твір називають неофіційним гімном Австрії і традиційно виконують на біс під час новорічного концерту у Відні.

євреями.

Як і більшість із них, він сподівався, що ненависть скоро скінчиться, і свідомо вирішив не підтримувати Гітлера.

У більшості випадків таке рішення було фатальним.

Коли почалися переслідування, його робота потроху пішла на спад. Спершу справи йшли не так уже й погано, але невдовзі його клієнти почали зникати. Жменька питань розчинилася в нацистському повітрі, що уже перетворювалося на бурю.

Якось на Мюнхенській вулиці він запримітив Герберта Боллінгера, одного зі своїх найдавніших клієнтів, — чоловіка з великим кулястим животом, що розмовляв на *Hochdeutsch* ³⁸ (він був родом з Гамбурга). Спершу він не дивився на Ганса, втупивши погляд у землю під своїм чималим пузом, проте, коли його очі таки підвелися на маляра, було помітно, що запитання йому дуже неприємне. Хтозна, навіщо Ганс узагалі про щось його питав.

— Герберте, що відбувається? Я втрачаю клієнтів швидше, ніж встигаю їх рахувати.

Боллінгер більше не церемонився. Випроставшись, він виклав усю справу у формі зустрічного запитання.

— Отже, Гансе. Ти вступив?

— Куди? — Хоч Ганс добре знав, про що говорив Герберт.

— Гансі, не прикидайся. — наполягав Боллінгер. — Не примушуй мене вимовляти це вголос.

Високий маляр лише відмахнувся і пішов.

Йшли роки, євреїв утискали уже по всій країні, і весною 1937 року, майже соромлячись свого рішення, Ганс таки здався. Він трохи порозпитував і подав заявку на вступ до партії.

Заповнивши анкету у місцевому відділенні Нацистської партії на Мюнхенській вулиці, він вийшов і побачив, як четверо чоловіків кидають цеглою у вітрину продавця одягу Кляйнманна. Це була одна з небагатьох єврейських крамниць, які досі працювали у Молькінгу. В середині затинався невеличкий чоловік, під його ногами кришилося скло, він намагався його прибрати. На дверях намалювали зірку гірчичного кольору. Недбалий напис «ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОКИДЬОК» обтікав по краях. Метушня всередині поступово стихала, а тоді зовсім припинилась.

Ганс наблизився до крамниці і заглянув крізь розбите скло.

— Може, вам допомогти?

Пан Кляйнманн подивився на нього. Швабра безсило повисла у його руці.

— Не треба, Гансе. Прошу. Йди звідси.

Минулого року Ганс фарбував будинок Джоеля Кляйнманна. Він пам'ятав трьох його дітей. Він досі бачив обличчя, але забув їхні імена.

— Я прийду завтра, — сказав він, — і перефарбую ваші двері.

Так він і зробив.

Тоді він припустився двох помилок. Ця була другою.

Першої він припустився одразу після того випадку.

Він повернувся туди, звідки щойно вийшов, і стукнув кулаком по дверях, а тоді по вікні осередку НСРПН. Скло здригнулося, але ніхто не відповів. Усі вже зібралися і розійшлися по домівках. Останній з членів партії уже прямував у протилежному напрямку. Він почув бряжчання скла і помітив маляра.

Він повернувся і запитав, чого він той хоче.

— Я передумав вступати, — заявив Ганс.

Чоловік був ошелешений.

— А чому?

³⁸ Hochdeutsch — висока (літературна) німецька мова.

Ганс подивився на кісточки правої руки і важко ковтнув. Він уже відчував присмак цієї помилки — ніби хтось запхав йому до рота залізну таблетку.

— А, та нічого. — Він розвернувся і пішов додому.

Його наздогнали слова.

— Ви подумайте, пане Губерманн. Повідомте нас, коли щось вирішите.

Ганс зробив вигляд, що нічого не чув.

Наступного ранку, як і обіцяв, він прокинувся раніше, ніж завжди, але таки запізно. На дверях крамниці Кляйнманна ще не висохла роса. Ганс її стер. Він постарався, наскільки це було можливо, дібрати схожий колір і вкрив двері густим шаром фарби.

Геть непримітний чоловік саме проходив повз.

- *Heil Hitler*, — сказав він.

- *Heil Hitler*, — відповів йому Ганс.

ТРИ НЕВЕЛИЧКІ, АЛЕ ВАЖЛИВІ ФАКТИ

1. Чоловік, який проходив повз, — Рольф Фішер — був одним із найревніших молькинських нацистів.

2. Минуло якихось шістнадцять годин, і на дверях з'явилася нова зірка.

3. Ганса Губерманна не прийняли до Нацистської партії. Принаймні поки що.

Наступного року Ганс усвідомив, як йому пощастило, що він не відкликав своєї заявки офіційно. Поки багатьох кандидатів приймали негайно, його внесли до переліку тих, кого ще розглядають, і ставились до нього з підозрою. Під кінець 1938 року, коли під час Кришталевої ночі³⁹ з міста витурили усіх євреїв, до Молькінга завітало гестапо. Вони обшукали будинок, але не знайшли нічого підозрілого, і Ганс опинився серед щасливців:

Його не забрали.

Мабуть, його врятувало те, що він *чекав*, поки розглянуть його заявку, і всі про це знали. Саме тому його й терпіли, а хтось навіть цінував його малярський хист.

Окрім того, у нього був ще один рятівник.

Швидше за все, від гонінь його врятував акордеон. Малярів і в Мюнхені було чимало, а після недовгого навчання в Еріка Ванденбурга і майже двадцяти років власної практики ніхто у Молькінгу не вмів грати на акордеоні так, як Ганс. Його манера не була бездоганною, але він грав від душі. І навіть помилки у нього були якимись милими.

Він показував «*heil Hitler*», якщо в цьому була необхідність, і вивішував прапора у потрібні дні. Тому і не мав якихось особливих проблем.

А тоді, 16 червня 1939 року (дата, що вже закарбувалася), трохи більше як за півроку після прибуття Лізелі на Небесну вулицю, трапилося те, що безповоротно змінило життя Ганса Губерманна.

Того дня у нього було трохи роботи.

Він вийшов з дому рівно о сьомій ранку.

За собою він тягнув возика з фарбою, геть не підозрюючи, що за ним хтось стежить.

Коли він прибув на місце, до нього наблизився молодий незнайомець. Білявий, високий і серйозний.

Вони міряли одне одного поглядами.

— Ви Ганс Губерманн?

Ганс коротко кивнув. Він потягнувся за пензликом.

³⁹ Кришталева ніч — перша цілеспрямована та керована нацистською державною владою масова акція прямого фізичного насильства та терору щодо євреїв на території Німеччини. Приводом до початку єврейських погромів стало вбивство в Парижі 17-річним польським євреєм Гершелем Грюншпаном 7 листопада 1938 року радника німецького посольства Ернста фон Рата. У відповідь на цей акт, за підтримки нацистської влади, у ніч проти 10 листопада в десятках міст Німеччини (включаючи територію Австрії та Судетської області) був організований єврейський погром.

— Так, це я.

— Ви часом не граєте на акордеоні?

Ганс застиг на місці, так і не діставшись до пензлика. Він знову кивнув.

Незнайомець потер підборіддя, озирнувся навколо і дуже тихо, але досить виразно, запитав:

— Ви той чоловік, який любить зберігати таємниці?

Ганс зняв з возика дві банки фарби і запросив його присісти. Перед тим як прийняти запрошення, юнак простягнув руку і відрекомендувався.

— Моє прізвище Куглер. Вальтер. Я приїхав зі Штутгарта.

Обоє сіли і тихенько розмовляли, десь п'ятнадцять хвилин, і домовились зустрітись пізніше, ввечері.

Хороша дівчинка

У листопаді 1940 року, коли Макс Ванденбург опинився на кухні будинку під номером 33 на Небесній вулиці, йому було двадцять чотири. Здавалося, його одяг такий важкий, що тягне хлопця донизу, а його втома така страшна, що нехай-но тільки щось у нього засвербить, як він уже розламається навпіл. Стривожений, він трусився на порозі.

— Ви досі граєте на акордеоні?

Звісно ж, насправді це запитання означало: «Чи ви досі хочете мені допомогти?»

Тато підійшов до входних дверей і відчинив їх. Обережно він виглянув надвір, роззірнувся на всі боки і повернувся всередину. Вирок був: «Нікого».

Макс Ванденбург, єврей, заплющив очі і ще трохи наблизився до порятунку. Сама думка про це була сміховинною, але він прийняв її, хоч що б там було.

Ганс перевірів, чи зашторені усі вікна. Не можна залишати навіть щілинки.

Поки Ганс перевіряв, Макс не витримав. Він присів і склав долоні докупи.

Темрява його приголубила.

Його пальці пахнули валізою, «*Mein Kampf*ом» і виживанням.

Тьмяне світло з коридору він розгледів лише тоді, коли підняв голову. В ту мить він помітив дівчинку в піжамі — вона стояла.

— Тату?

Макс підскочив, як запалений сірник. Темрява роздулася, поглинула його.

— Все добре, Лізель, — сказав тато. — Йди спати.

Вона ще хвилинку постояла, а тоді ноги потягли її назад. Коли дівчинка зупинилася, щоб кинути на незнайомця в кухні останній погляд, вона роздивилася обриси книжки на столі.

— Не бійся, — почула вона татів шепіт. — Вона хороша дівчинка.

Наступну годину хороша дівчинка ніяк не могла заснути, вона лежала в ліжку і прислухалася до тихого бурмотіння на кухні.

Туза ще не витягли з рукава.

Коротка історія єврейського кулачного бійця

Макс Ванденбург народився 1916 року.

Він виріс у Штутгарті.

У дитинстві він понад усе любив гарну кулачну бійку.

Свій перший поєдинок Макс провів у одинадцять років, коли він був таким худим, як сточений ніжом держак від швабри.

Вензель Грубер.

Ось з ким він бився.

Він був гострий на язик, той Грубер, і мав дротяне кучеряве волосся. Місцеві дітлахи підбурювали їх до бійки, а хлопці і самі були не проти.

Вони билися, як чемпіони.

Десь хвилину.

Якраз на найцікавішому місці їх відтягли одне від одного за коміри. Пильні батьки.

Цівка крові звивалася з кутика Максого рота.

Він облизав її, і смак йому сподобався.

У його квартирі було небагато забіяк, а ті, що були, не билися кулаками. Кажуть, що в ті дні євреї радше терпіли усі кривди. Краще тихенько стерпіти образу і своїми силами знову здобувати собі краще життя. Очевидно, не всі євреї однакові.

Максові було близько двох років, коли загинув його батько, коли на порослому травною пагорбі його розірвало на шматки.

Коли хлопчикові було дев'ять, у його мами зовсім не залишилося грошей. Вона продала музичну студію, що була їм також за помешкання, і вони переїхали жити до його дядька. Там він зростав з шістьма двоюрідними братами і сестрами, які лупцювали, дратували і любили його. Бійки зі старшим, Ісааком, підготували його до кулачних боїв. Ісаак тлумив його майже щовечора.

У тринадцять удару завдала нова трагедія — помер його дядько.

Як свідчить статистика, його дядько не був таким шибайголовою, як Макс. Він належав до тих людей, які сумирно працюють за копійки. Він був замкнутим і усім жертвував заради своєї сім'ї — він помер від якогось наросту у животі. Чогось схожого на отруйну кулю для боулінгу.

Як це часто буває, сім'я зібралася навколо його смертного ложа і дивилася, як він капітулює.

Чомусь, поміж горем і смутком від втрати, Макс Ванденбург — уже підліток, з міцними руками, підбитим оком і хворим зубом — був трохи розчарованим. Навіть роздратованим. Він бачив, як його дядько повільно згасає на ліжку, і вирішив, що ніколи не дозволить собі померти так, як він.

Обличчя чоловіка не мало жодних заперечень, воно з усім погоджувалося.

Воно було жовтим і спокійним, незважаючи на сильну будову його черепа — нескінченну лінію підборіддя, що тягнеться на милі, гострі випнуті вилиці і провали очей. Таким спокійним, аж хлопцеві закортіло спитати.

А де ж бійка? — ніяк не міг збагнути Макс.

Де воля до життя?

У тринадцять років його осуд, звісно ж, був надто суворим. Він ще не дивився в обличчя комусь на кшталт *мене*. Поки що.

Разом з іншими він стояв біля ліжка і дивився, як дядько помирає — безпечний сплав, від життя до смерті. Світло за вікном було сірим і помаранчевим, кольору літньої шкіри, і здавалося, що дядькові полегшало, коли він видихнув востаннє.

Коли смерть прийде по мене, запрягнувся хлопець, її пика відчує мій кулак.

Знаєте, а мені це подобається. Така марнослава хоробрість.

Так.

Дуже подобається.

З того дня Макс бився набагато частіше. Зграя сміливців, друзів і ворогів, збиралася в невеликому закутку в самому кінці вулиці Штебера і билася в останніх променях дня. Чистокровний німець, дивакуватий єврей, хлопці зі сходу. Усе це не мало значення. Коли треба вихлюпнути підліткову енергію, немає нічого кращого за гарну бійку. Навіть вороги були за крок від дружби.

Йому подобалися щільне коло і невідомість.

Солодкаво-гіркий присмак непевності:

Поразка або перемога.

Це відчуття, що весь час бовталосся в животі, доки Макс більше не міг його терпіти. Від нього були одні ліки — вийти і комусь врізати. А він не належав до тих, хто до самої смерті задовольнятиметься лише думками.

Тепер, коли він пригадує своє минуле, його улюбленою була п'ята за рахунком бійка з високим, міцним і спритним п'ятнадцятилітнім хлопчаком на ім'я Вальтер Куглер. Він поклав Макса на лопатки у всіх чотирьох попередніх поєдинках, але цього разу Макс відчував, що все буде по-іншому. У його жилах пульсувала нова кров — кров переможця, — що водночас бентежила і лякала.

Їх, як завжди, оточувало щільне коло глядачів. Грязюка під ногами. Обличчя присутніх ніби обмотані посмішками. Брудні пальці стискають гроші, а заклики і вигуки сповнені такої бадьорості, що, окрім них, більше нічого не чути.

Боже, скільки було втіхи і страху, яка то була видатна метушня.

Обох бійців скувала напруга цієї миті, їхні обличчя насуплені, підкреслені стресом. Очі втупилися одне в одного.

Хвилину- дві випробовуючи одне одного, вони почали наближатися і йти на ризик. Зрештою, це ж вулична бійка, а не годинний бій за чемпіонський титул. Нема чого тягнути довше.

— Ану, Максе! — вигукував один з його друзів. Жодного вдиху між словами. — Давай, Макс-Таксі, врж йому, єврейчику, врж йому, врж йому!

Малий, з м'яким дереноподібним волоссям, розбитим носом і трясковинними очима, Макс був на добру голову нижчим за свого супротивника. Його стиль ведення бою був геть незграбним: він весь час згинався, кидався вперед і швидко замахувався Куглеру в обличчя. А той, без сумніву сильніший і досвідченіший, тримався рівно і відповідав ударами, що досягали Максових вилиць і підборіддя.

Та Макс не відступав.

Навіть після того, як прийняв важкі удари і покарання, він наступав. Кров знебарвила його губи. Скоро вона засохне йому на зубах.

Глядачі заревли, коли його збили з ніг. Гроші передавали з рук у руки.

Макс підвівся.

Його ще раз повалили на землю, а тоді він вирішив змінити тактику, заманюючи Вальтера Куглера ще ближче, ніж той мав намір підійти. Коли він наблизився, Макс зміг завдати йому короткого різкого удару в обличчя. І поціливі. Прямісінько в ніс.

Куглер, якого миттєво засліпило, подався назад, і Макс використав можливість. Він підскочив до хлопця справа, ще раз йому врзав, а ударом у ребра примусив його відкритися. Правий кулак, що добив Куглера, відбив йому в підборіддя. Вальтер опинився на землі, його біляве волосся присипало пилюкою. Він широко розкинув ноги. Сльози, схожі на кристалики, бігли його обличчям, хоча він і не плакав. Ці сльози з нього вибили.

Коло глядачів почало рахувати.

Вони завжди рахували, про всяк випадок. Голоси і цифри.

У них був звичай — після поразки переможений має підняти руку переможця. Нарешті Вальтер Куглер підвівся, похмуро поплентався до Макса і підняв у повітря його руку.

— Дякую, — сказав йому Макс.

Куглер відповів погрозою:

— Наступного разу я тебе прикінчу.

Протягом наступних років вони билися ще тринадцять разів. Вальтер намагався помститися за ту Максову перемогу, а Макс хотів перевершити свій попередній триумф. У підсумку рахунок був 10:3 на користь Вальтера.

Вони билися до 1933 року, коли обом виповнилося по сімнадцять. Скупа повага перетворилася на щире дружбу, і бажання битися зникло. Обоє працювали, доки Макса з іншими євреями у 1935 році не звільнили з механічного заводу Єдермана. Це сталося незадовго після виходу Нюрнберзьких законів⁴⁰, що забороняли євреям мати німецьке

⁴⁰ Нюрнберзькі закони — гітлерівські расистські закони про так зване «громадянство Рейху» та «охорону німецької крові та німецької честі», ухвалені рейхстагом 15 вересня 1935 року. Забороняли шлюби з неарійцями і визнавали громадянські права лише за особами, які документально довели арійське походження.

громадянство і одружуватися з німцями.

— Господи, — сказав Вальтер одного вечора, коли вони зустрілися у тому крихітному закутку, де колись билися. — Ото були часи, еге ж? Ніхто й не думав про такі дурниці. — Тильною стороною долоні він лягнув зірку на Максовому плечі. — Ми більше не зможемо битися так, як тоді.

Макс заперечив.

— Чому це? Зможемо. Ти не можеш одружитися з єврейкою, але битися з євреєм закон не забороняє.

Вальтер усміхнувся.

— Мабуть є закон, який до цього *заохочує*, - в разі твоєї перемоги.

У наступні роки вони бачилися лише зрідка. Макса разом з іншими євреями постійно утискали, усі витирали об них ноги, а Вальтер поринув у роботу. У друкарській фірмі.

Якщо вам цікаво, то скажу — так, у той час в Макса було декілька дівчат. Одну звали Марта, іншу — Хільді. Але жодна з них не затрималась надовго. У Макса не було на них часу — здебільшого через непевність його ситуації і посилення тиску. Він був у постійних пошуках роботи. Що він міг запропонувати тим дівчатам? До 1938 року важко було уявити, що життя може бути ще гіршим.

А тоді — 9 листопада. Кришталева ніч. Ніч розбитого скла.

Та подія, яка знищила багатьох представників його народу, для Макса стала можливістю втекти. Йому було двадцять два.

Багато єврейських будинків уже майстерно розтропили і пограбували, коли це кісточки пальців постукали і в його двері. Його тітка, мама, брати і сестри з дітьми і сам Макс втиснулися у вітальню.

— Aufmachen!

Вони перезирнулися. Великою була спокуса розбігтися по різних кімнатах, але передчуття — дивовижна штука. Жоден з них не міг зрушити з місця.

І знову:

— Відчиняйте!

Ісаак підвівся і підійшов до дверей. Дерево було живим, воно досі вібривало від ударів, яких йому щойно завдали. Він озирнувся на обличчя, оголені страхом, повернув замок і відчинив двері.

Як вони й очікували, перед ними був нацист. У формі.

— Нізащо.

Це була перша реакція Макса.

Він вчепився в мамину руку і руку найближчої до нього сестри Сарі.

— Я не піду. Якщо всі не можуть піти, то я теж не піду.

Він злукавив.

Коли сім'я виштовхала його, всередині, ніби щось непристойне, заворушилося полегшення. Він не хотів його відчувати, але таки відчував, і так сильно, що його від цього нудило. Як він міг? Як він міг?

Проте він зміг.

— Нічого не бери, — сказав Вальтер. — Іди так, як є. Решту я тобі принесу.

— Максе. — Це озвалася його мама.

З шухляди вона витягла старий клаптик паперу і запхала в кишеню його куртки.

— Якщо коли-небудь... — Вона востаннє його обійняла, обхопивши за лікті. — Може, це твоя остання надія.

Макс зазирнув у мамине постаріле обличчя і поцілував її, міцно, в губи.

— Ходімо, — потягнув його Вальтер, доки інші члени його сім'ї прощалися, пхали йому гроші і якісь коштовності. — На вулиці хаос, і це нам на руку.

Вони вийшли не озираючись.

Макс картав себе.

Якби ж він востаннє глянув на свою сім'ю, коли виходив за двері. Може б, тоді його

совість трохи заспокоїлась. Бодай останнє «прощавайте».

Бодай остання зустріч очима.

Нічого, він просто пішов.

Протягом наступних двох років він переховувався у порожній комірчині. У тій будівлі, де Вальтер раніше працював. Їжі було дуже мало. Зате було багато побоювань. Тутешні заможні євреї емігрували. Бідні євреї теж намагалися, але марно. Родина Макса належала до другої категорії. Час від часу Вальтер провідував їх, намагаючись не потрапляти нікому на очі. Одного дня двері відчинив незнайомець.

Коли Макс про це дізнався, його тіло ніби стисли в клубок, як закалякану помилками сторінку. Як сміття.

Втім, йому щодня вдавалося розгортатись і випрямлятись, з огидою і вдячністю. Пожмаканий, та чомусь не роздертий на шматки.

Минула майже половина 1939 року, а разом і півроку його переховувань, і вони вирішили діяти іншим чином. Вони прочитали клаптик паперу, який Макс отримав перед своїм дезертирством. Саме так — він був дезертиром, а не втікачем. Так він це сприймав, крізь призму абсурдності свого полегшення. Ви уже знаєте, що було написано на тому клаптику:

ОДНЕ ІМ'Я, ОДНА АДРЕСА

Ганс Губерманн

Небесна вулиця 33,

Молькінг

— Стає тільки гірше. — розповів Максові Вальтер. — Нас можуть викрити будь-якої миті. — У темряві заворушилися погані передчуття. — Не знаю, що може статися. Мене можуть спіймати. Тобі доведеться знайти це місце... Я боюся звертатися до когось по допомогу. Мене можуть виказати. — Вихід був лише один. — Я поїду туди і розшукаю того чоловіка. Якщо він теж приєднався до нацистів — що дуже ймовірно, — я просто розвернуся і піду геть. Принаймні будемо знати, *richtig*?

Макс віддав йому на поїздку останні гроші і декілька днів по тому, коли Вальтер повернувся, обоє обійнялися, а тоді Макс затамував подих.

— Ну?

Вальтер кивнув.

— Добрий чоловік. Він досі грає на акордеоні, про який тобі казала мама, — на тому, що належав твоєму батькові. Він не є членом партії. Він дав мені трохи грошей. — Поки що Ганс Губерманн був лише переліком якостей. — Він досить бідний, одружений і має дитину.

Макс спалахнув іще більшою цікавістю.

— Скільки років?

— Десять. Не може ж усе бути бездоганно.

— Ага. У дітей довгі язики.

— Нам і так дуже пощастило.

Якийсь час вони сиділи в тиші. Макс порушив її.

— Він уже мене ненавидить, еге ж?

— Не думаю. Він дав мені гроші, забув? Він сказав, що обіцянка є обіцянка.

За тиждень прийшов лист. Ганс повідомив Вальтера: щойно зможе, постарается надіслати усе необхідне. У листі також був аркуш із картою Молькінга і Великого Мюнхена і пряма дорога з Пазінга (надійніша станція) до його будинку. Останні слова листа були очевидними:

Будьте обережні.

Десь у середині червня 1940 року прибула «*Mein Kampf*» з ключем під палітуркою.

Цей чоловік — геній, подумав Макс, але він досі тремтів, коли думав про поїздку до Мюнхена. Зрозуміло, що він, як і інші сторони, вплетані у цю справу, хотів би, щоб цієї

мандрівки ніколи не було.

Але ми не завжди отримуємо те, чого хочемо.

Особливо у нацистській Німеччині.

Час і далі спливав.

Війна йшла повним ходом.

Макс ховався від світу в іншій порожній комірчині.

Доки не сталося неминуче.

Вальтера повідомили, що його відсилають до Польщі — утверджувати німецьку владу над поляками і євреями. А чим вони кращі за інших? Час настав.

Макс дістався Мюнхена, а звідти — Молькінга, а тепер сидів на кухні незнайомого чоловіка, благаючи про допомогу, якої він так прагнув, страждаючи від докорів сумління, на які він, без сумніву, заслужив.

Ганс Губерманн потис йому руку і відрекомендувався.

У темряві він заварив Максові кави.

Дівчинка уже давно пішла, та до його прибуття наблизились іще чийсь кроки. З рукава витягли туза.

У темряві всі троє були відірвані одне від одного. Вони вдивлялися. І тільки жінка говорила.

Гнів Рози

Лізель якраз знову поринала в сон, коли це до кухні ввірвався беззаперечний голос Рози Губерманн. Він розтермосив дівчинку від сну.

- *Was ist los?*

Дівчинку охопила цікавість, і вона навіть уявила, якими потоками лайки може пролитися мамин гнів. Унизу було чутно якісь рухи, а потім хтось відсунув стільця.

Після десяти хвилин, коли Лізель намагалася вгамувати свою цікавість, вона таки вийшла в коридор, і те, що побачила на кухні, неабияк її здивувало: Роза Губерманн стояла за плечима Макса Ванденбурга і дивилася, як він жадібно ковтає її сумнозвісний гороховий суп. На столі примостилося полум'я від свічки. Воно не колихалося.

Мама насупилася.

Її пухкенька постать випромінювала тривогу.

Однак у той же час її обличчя чомусь мало тріумфальний вираз — і не тому, що вона врятувала іншу людину від переслідувань. Це більше нагадувало щось на кшталт: «Бачите? Принаймні, *він* не перебирає харчами». Вона переводила погляд з супу на єврея і знову на суп.

Вона знову заговорила лише для того, щоб запитати, чи не хоче він добавки.

Макс відмовився, а натомість підскочив до умивальника і виблював. Його спина здригалася, він широко розкинув руки. Пальці вхопилися за метал.

- Ісус, Марія і Йосип, — пробурчала Роза. — Ще один.

Макс обернувся і перепросив. Його слова були маленькі і слизькі, приглушені кислотою.

— Вибачте. Здається, я забагато з'їв. Мій шлунок, знаєте, минуло так багато часу відколи... Мабуть, не зміг перетравити стільки...

— Посунься, — скомандувала Роза. І взялася прибирати.

Закінчивши, вона побачила, що молодий чоловік сидів за столом, похмуріший за ніч. Навпроти сидів Ганс — його складені човником руки лежали на поверхні дерева.

З коридору Лізель бачила виснажене обличчя незнайомця, а позаду нього — занепокоєний вираз, безладно намазюканий на маминому обличчі.

Вона глянула на обох своїх прийомних батьків.

Хто вони, ці люди?

Лекція для Лізель

Те, якими насправді були Ганс і Роза Губерманни, — питання не з легких. Добрими? Сміховинно необізнаними? А може, божевільними?

Легше буде визначити їхнє скрутне становище.

СТАНОВИЩЕ ГАНСА І РОЗИ ГУБЕРМАННІВ

Дуже хистке, таки так.

Вірніше, страшенно хистке.

Коли до вашого помешкання раннього ранку, та ще й у самому серці нацизму, заявиться єврей, ви, швидше за все, будете неабияк спантеличені. Тривога, недовіра, параноя. Кожен компонент грає свою роль, і кожен тягне за собою бридкі підозри, що незабаром на вас чекають далеко не найприємніші наслідки. Страх вилискує. Нещадно дивиться в очі.

Проте слід згадати й про одну дивну річ — всупереч веселковому полиску страху, що світився у темряві, їм якось вдалось побороти приступ істерики.

Мама прогнала Лізель.

- *Bett, Saumensch* ⁴¹. — Голос спокійний, але твердий. Розі таке не притаманно.

Тато прийшов за кілька хвилин і відкинув простирадло на сусідньому незайнятому ліжку.

- *Alles gut*, Лізель? Все добре?

— Так, тату.

— Як бачиш, у нас гість. — У темряві вона змогла роздивитися лише високий силует Ганса Губерманна. — Сьогодні він спатиме тут.

— Так, тату.

Минуло ще декілька хвилин, і до кімнати ввійшов Макс Ванденбург, нечутний і непримітний. Він не дихав. Він не рухався. Втім, він якось дістався від дверей до ліжка й опинився під простирадлами.

— Все добре? — Це знову тато, але тепер він звертався до Макса.

Відповідь злетіла йому з губ і плямою розтеклася по стелі. Так йому було соромно.

— Так. Дякую. — Він повторив ще раз, коли тато посів своє звичне місце на стільці біля ліжка Лізель. — Дякую.

Минула ще година, доки дівчинка нарешті заснула.

Вона спала міцно і довго.

Десь о пів на дев'яту її розбудила рука.

Голос, який тягнувся за нею, повідомив, що сьогодні Лізель не піде до школи. Скажімо, вона захворіла.

Остаточо прокинувшись, дівчинка вивчала незнайомця на сусідньому ліжку. З-під простирадла визирало тільки кубло скуповдженого волосся на маківці, і він не видавав жодного звуку (ніби навчився навіть спати тихіше за інших). Дуже обережно Лізель пройшла вздовж його ліжка і попрямувала за татом у коридор.

Уперше за увесь час і кухня і мама були спокійними. Це була якась приголомшлива тиша-передвісниця. На полегшення Лізель, вона тривала не більше кількох хвилин.

З'явилася їжа і звук її поглинання.

Мама оголосила порядок денний. Вона сіла за стіл і сказала:

— Послухай, Лізель, тато хоче щось тобі розказати. — Справа серйозна — вона навіть не сказала *Saumensch*. Її особистий подвиг самоконтролю. — Він буде розказувати тобі, а ти уважно слухай. Зрозуміла?

Дівчинка ще не встигла проковтнути сніданок.

⁴¹ В ліжко, свинючко (нім.).

— Зрозуміла, *Saumensch*?

Оце вже краще.

Лізель кивнула.

Коли вона повернулася до кімнати, щоб забрати одяг, тіло на сусідньому ліжку обернулося на інший бік і скрутилося калачиком. Воно більше не скидалося на пряму колоду, тепер воно нагадувало літеру Z і діагонально простягнулося з одного кінця в інший. Зигзагом через усе ліжко.

Тепер у втомленому світлі вона змогла роздивитися його обличчя. Він спав з відкритим ротом, а його шкіра була кольору яєчних шкаралуп. Щетина вкривала його щелепу і підборіддя, вуха були тверді і плоскі. Маленький, але скривлений ніс.

— Лізель!

Вона обернулася.

— Рухайся!

Вона рухнулася — до умивальні.

Дівчинка переодягнулася, вийшла в коридор і зрозуміла, що далеко вона сьогодні не зайде. Тато стояв біля дверей у підвал. Він легенько посміхнувся, засвітив лампу і пропустив її вперед.

Посеред пагорбів, накиданих з полотен, і запаху фарби, тато сказав їй примоститися якомога зручніше. На стіні горіли слова, які вони колись вчили.

— Мені треба дещо тобі розказати.

Лізель сиділа на купі полотен метрової висоти, тато — на п'ятнадцятилітровій банці фарби. Декілька хвилин він намагався дібрати слова. Коли вони таки знайшлися, він підвівся, щоб їх виголосити. Потер очі.

— Лізель, — тихенько промовив він. — Я ніколи не був певен, що це станеться, тому й нічого не розповідав. Про себе. Про чоловіка нагорі. — Він зміряв кроками підвал — з кінця в кінець, а світло від лампи підживлювало його тінь. Здавалося, що то якийсь велет снує туди-сюди по стіні.

Коли він нарешті зупинився, тінь повисла за ним, спостерігаючи. Хтось завжди спостерігав.

— Знаєш мій акордеон? — спитав тато і почав свою оповідь.

Він розповів про Першу світову війну, Еріка Ванденбурга і відвідини його дружини.

— Хлопчик, який тоді зайшов до кімнати, зараз спить нагорі. *Verstehst?* Розумієш?

Крадійка книжок сиділа і слухала історію Ганса Губерманна. Він присвятив їй добру годину, а тоді настав момент істини, який потребував такої очевидної і необхідної вступної лекції.

— Лізель, уважно мене послухай. — Тато поставив її на ноги і взяв за руку.

Обоє стояли обличчям до стіни.

Темні обриси і практика словописання.

Тато міцно стискав її пальці.

— Пам'ятаєш день народження *фюрера* — коли ми поверталися додому після багаття? Пам'ятаєш, що ти мені пообіцяла?

Дівчинка підтвердила. Стіні вона сказала:

— Що я збережу таємницю.

— Саме так. — Між тінями, що трималися за руки, розсипалися виведені фарбою слова — вони сиділи у них на плечах, примостилися на головах, звисали з рук. — Лізель, якщо ти кому-небудь розкажеш про чоловіка нагорі, ми всі вскочимо у велику халепу. — Він ішов по лезу ножа: йому треба було налякати дівчинку, щоб вона нікому не проговорилася, і водночас заспокоїти, щоб вона не дуже хвилювалась. Тато частував її реченнями і спостерігав за реакцією своїми металевими очима. Відчай і безтурботність. — Щонайгірше — нас із мамою заберуть. — Ганс справді переживав, що переступить межу і налякає її до смерті, але він розрахував ризик, і краще трохи переборщити з дозою страху, ніж трохи не додати. Згода дівчинки має бути цілковитою і непорушною.

Наприкінці Ганс Губерманн глянув на Лізель Мемінгер і переконався, що вона уважно його слухає.

Він навів їй перелік наслідків.

— Якщо ти кому-небудь розкажеш про того чоловіка...

Вчительці.

Руді.

Немає значення кому.

Головне, що за будь-кого з них тебе буде покарано.

— Для початку, — сказав він, — я заберу усі твої книжки, одну за одною, і спалю їх. — Це було безсердечно. — Я вкину їх у пічку або в камін. — Він, звісно ж, поводився як тиран, але це було необхідно. — Зрозуміла?

Потрясіння було таким сильним, що пробило в ній дірку — дуже охайну, дуже чітку.

Навернулися сльози.

— Так, тату.

— Далі. — Він мусив бути суворим, хоча це й вимагало неабияких зусиль. — Вони заберуть тебе від мене. Ти цього хочеш?

Тепер вона плакала, по-справжньому.

- *Nein.*

— Добре. — Він ще сильніше стиснув її руку. — Вони заберуть того чоловіка, що нагорі, а може, й маму і мене... і ми більше ніколи, ніколи не повернемося.

І це подіяло.

Дівчинка почала нестримно схлипувати, і Гансу до смерті закортіло притягнути її до себе і міцно обійняти. Але він стримався. Натомість він присів навпочіпки і подивився їй просто у вічі. І вивільнив свої найтихіші слова.

- *Verstehst du mich?* Ти мене зрозуміла?

Лізель кивнула. Вона не припиняла плакати і зараз, переможений, зламаний, тато обійняв її, у розфарбованому повітрі і керосиновому світлі.

— Я зрозуміла, тату. Справді.

Її голос зарився в його одяг, і вони декілька хвилин так простояли — Лізель зі здушеним диханням і тато, що гладив її по спині.

Коли вони піднялися нагору, то побачили на кухні маму — вона сиділа, самотня і замислена. Вона помітила їх, підвелася і кивнула Лізель, щоб та підійшла, — Роза розгледіла уже підсохлі струмочки сліз. Вона притягнула дівчинку до себе і здушила її у своїх звичних незграбних обіймах.

- *Alles gut, Saumensch?*

Вона не потребувала відповіді.

Усе було добре.

Втім, усе було жахливо.

Заснулий

Макс Ванденбург проспав три дні.

У деяких уривках цього сну Лізель спостерігала за ним. Можна сказати, що на третій день це стало її нав'язливою ідеєю — перевіряти, дивитися, чи він ще дихає. Тепер вона вже вміла визначати ознаки життя за порухом його губ, густінням бороди, легеньким коливанням гілочок його волосся, коли він смикався уві сні.

Лізель частенько стояла над ним, і в неї виникала страшна підозра — а що, як він прокинувся і ледь-ледь розплющив очі, щоб спостерігати, як вона спостерігає. Сама можливість бути спійманою на гарячому лякала і захоплювала її. Вона боялася цього. Вона цього хотіла. Тільки мамин голос, що кликав її, примусив Лізель відірватися від ліжка, одночасно заспокоюючи і розчаровуючи, що вона не зможе побачити, як він прокинеться.

Інколи, незадовго до завершення сонного марафону, Макс говорив.

Бурмотіння перелічуваних імен. Список.
Ісаак. Тітка Рут. Сара. Мама. Вальтер. Гітлер.
Сім'я, друг, ворог.

Усі вони були разом з ним під простирадлами, і якоїсь миті він ніби боровся сам з собою.

- *Nein*, — шепотів Макс. Він повторював це сім разів. — Ні.

Лізель, поки спостерігала за ним, помічала схожість між собою і незнайомцем. Обое прибули на Небесну вулицю в сум'ятті. Обом снилися кошмари.

Коли час настав, Макс прокинувся з неприємним відчуттям нерозуміння. Його рот відкрився, щойно він розплющив очі, і він сів, під прямим кутом.

— Ой!

Клаптик голосу зірвався з його губ.

Він побачив над собою перевернуте догори дригом обличчя дівчинки — мить роздратування від незнайомого місця, — і він ухопився за спогади, намагаючись пригадати, де він зараз сидить і чому. За кілька секунд він почухав голову (шурхіт займання) і звів погляд на Лізель. Він рухався уривками, а його очі, коли вони вже розплющились, були карими і трясковинними. Глибокими і в'язкими.

Рефлексивно Лізель відсахнулась.

Але занадто повільно.

Незнайомиць простягнув руку, і його зігріті ліжком пальці зімкнулися на її передпліччі.

— Будь ласка.

Його голос теж вчепився в неї, ніби нігтями. Він в'їдався в її шкіру.

— Тату! — Голосно.

— Будь ласка! — Ледь чути.

День котився до вечора, сірого і мерехтливого, та до кімнати могло потрапити лише брудно забарвлене світло. Це все, що пропускали крізь себе штори. Якщо ви оптиміст, уявіть, що воно було бронзовим.

Тато піднявся нагору і трохи затримався в дверях, споглядаючи стиснуті пальці Макс Ванденбурга і безутішний вираз його обличчя. Обое вчепилися за руку Лізель.

— Бачу, ви вже познайомилися, — сказав Ганс.

Пальці Макса почали холонути.

Обмін нічними кошмарами

Макс Ванденбург запрягся, що більше ніколи не спатиме в кімнаті Лізель. Та про що він взагалі думав тієї ночі? Сама згадка про це жахала його.

Він поміркував і припустив, що після прибуття був занадто спантеличений, тому так і сталося. Підвал — ось найкраще місце для нього. Холодно і самотньо — ну й нехай. Він єврей, і якщо йому десь і судилося жити, то тільки в підвалі або ще якомусь такому таємному сховку для виживання.

— Вибачте, — покаявся він перед Гансом і Розою на східцях до підвалу. — Віднині я буду тут. Ви мене навіть не почувєте. Жодного звуку.

Ганс і Роза, охоплені відчаєм через своє скрутне становище, не сперечалися, навіть стосовно холоду. Вони постягували донизу простирадла і наповнили газову лампу. Роза попередила, що їжі в них небагато, на що Макс із запалом попросив її приносити йому хіба недоїдки — та й то тільки ті, які не потрібні іншим.

— Нє, нє, - запевнила його Роза. — Ти в мене будеш добре їсти.

Вони також затягнули до підвалу матрац — той, що був на вільному ліжку у кімнаті Лізель, — а його замінили купою полотнищ (гарний обмін).

Внизу Ганс з Максом запхали матрац під сходи, а збоку спорудили стіну з полотен. Вона була досить високою, щоб цілком закрити трикутний вхід, а крім того, їх було легко відсунути, якщо б Макс конче потребував свіжого повітря.

Тато перепросив:

— Жалюгідно. Я розумію.

— Краще, ніж нічого, — заспокоїв його Макс. — Краще, ніж я заслуговую... дякую.

Вдало розмістивши ще декілька банок фарби, Ганс пересвідчився — сховок має вигляд купи мотлоху, неохайно зваленої в кутку, щоб не плуталася під ногами. Одна біда — варто лише відсунути кілька банок і зняти полотнища, і ви одразу зачуєте єврея.

— Сподіваюся, цього буде достатньо, — сказав Ганс.

— Мусить бути — Макс заповз досередини. І знову: — Дякую.

Дякую.

Для Макса Ванденбурга це слово було найнікчемнішим з усіх, які він вимовляв, — з ним конкурувало хіба що «вибачте». Якась сила постійно спонукала його повторяти ці слова — мабуть, уколи хворобливого відчуття провини.

Скільки разів за ті кілька годин, відколи він прокинувся, Макс поривався вийти з підвалу і покинути цей дім? Напевне сотні.

Щоразу, однак, він обмежувався лише поривами.

А від цього ставало тільки гірше.

Він хотів піти — Боже, як сильно він хотів (чи, принаймні, *хотів* хотіти), — але знав, що це йому не до снаги. Це чимось нагадувало ту ніч у Штутгарті, коли він покинув свою сім'ю, прикриваючись вигаданою вірністю.

Жити.

Життя — це життя.

А розплата за нього — провина і сором.

Перші дні його життя в підвалі Лізелі унікала Макса. Вона заперечувала його існування. Його шурхітливе волосся, його холодні і слизькі пальці.

Його вимучену присутність.

Мама і тато.

Поміж ними пролягло стільки тривоги, стільки неправильних рішень.

Вони обдумували можливість кудись його перевезти.

— Але куди?

Запитання без відповіді.

У такій ситуації у них не було друзів, у них були зв'язані руки. Макс Ванденбургу не було куди податися. У нього залишилися тільки вони. Ганс і Роза Губерманни. Ніколи раніше Лізелі не бачила, щоб вони так часто дивилися одне на одного такими серйозними поглядами.

Саме вони носили до підвалу їжу і поставили порожню банку з-під фарби для Максових відходів. Вмісту банки дуже обережно мав позбаватися Ганс. А Роза носила йому відра гарячої води, щоб він міг помитися. Єврей був брудним.

Надворі, щойно дівчинка виходила за поріг, її зустрічала гора холодного листопадового повітря.

Лило як з відра.

Мертве листя важко осіло на землі.

Незабаром прийшла черга крадійки книжок навідатися до підвалу. Вони примусили її.

Вона нерішуче спускалася східцями, розуміючи, що не треба нічого говорити. Щоб його розбудити, було достатньо і човгання її ніг.

Вона стояла посеред підвалу і чекала. Дівчинці здавалося, що вона стоїть у центрі величезного тінистого поля. Сонце сідало за скирти полотен.

Коли Макс вийшов зі свого сховку, у руках він тримав «*Mein Kampf*». Після прибуття він хотів повернути її Гансу Губерманну, але той сказав, щоб Макс залишив її собі.

Зрозуміло, що Лізелі, тримаючи його обід, не могла відірвати погляду від книжки. Саме цю книжку вона декілька разів бачила на зборах БДМ, але вони її не читали, та й узагалі ніяк не використовували. Лише іноді згадували про її велич, а також обіцяли, що через кілька років діти отримають можливість познайомитися з цією великою книжкою —

коли перейдуть до старших підрозділів «Гітлер'югенд».

Макс простежив за її поглядом і теж подивився на книжку.

— Чи? — прошепотіла Лізель.

У її голосі було якесь дивне пасмо, зістругане і закручене на язиці.

Єврей трохи схилив до неї голову.

- *Bitte?* Перепрошую?

Лізель дала йому суп і повернулася нагору — червона і захекана ідіотка.

— Чи це хороша книжка?

Свою промову вона повторяла в умивальні перед невеличким дзеркалом. На ній досі тримався запах сечі — перед її приходом Макс якраз ходив до банки. *So ein Gschtank*, подумала Лізель. От смердючка.

Гарно пахне тільки своя сеча.

День шкандибав далі.

Щоночі, перед тим як поринути в сон, Лізель чула, як на кухні мама і тато обговорюють те, що вони зробили, розмірковують, що робити далі, загадують, що має статися. Весь цей час над дівчинкою кружляв образ Макса. У нього завжди було болісне вдячне обличчя і трясовинні очі.

Лише одного разу на кухні виникла сварка.

Тато:

— Я знаю!

Його голос був як наждачка, але він поспіхом змінив його на приглушений шепіт.

— Я мушу ходити, хоча б декілька разів на тиждень. Я не можу весь час сидіти вдома. Нам потрібні гроші, а якщо я припиню грати, вони насторожаться. Вони можуть розпитувати, чому я більше не граю. Минулого тижня я сказав, що ти захворіла, але тепер треба робити все так, як було раніше.

Ось тут і була проблема.

Їхнє життя немислимо змінилося, але вони мусили поводитись так, ніби нічого не сталося.

Уявіть, як це — усміхатись після ляпасу. А тоді спробуйте уявити, що це двадцять чотири години на добу.

Отак воно — ховати єврея.

Дні переходили в тижні, і вони, щонайменше, змирилися з тим, що трапилось, — а що ще їм залишалося? Адже причини їхньої скрути — це війна, дотримана обіцянка і такий собі акордеон. До того ж не минуло й року, відколи Губерманни втратили сина, а натомість отримали вельми небезпечну заміну.

Та найбільше Лізель шокувало те, як перемінилася мама. Може, через те, як вона вміло ділила їжу чи вправно приборкувала свого сумнозвісного язика, а може, й через лагідніший вираз її картонного обличчя, незаперечним було одне.

ОЗНАКА РОЗИ ГУБЕРМАНН

Вона майстерно давала собі раду у скрутних ситуаціях.

Навіть коли від її послуг прання і прасування відмовилася покручена артритом Хелена Шмідт — а було це через місяць після Максової появи на Небесній вулиці, - вона просто сіла за стіл і підсунула до себе тарілку.

— Смачний сьогодні суп, — сказала мама.

А суп був паршивий.

Щоранку, перед тим як Лізель йшла до школи, чи у ті дні, коли вона зважувалася виходити надвір, щоб пограти у футбол або обійти з пранням решту їхніх клієнтів, Роза тихенько зверталася до неї.

— Пам'ятай, Лізель... — Вона підносила палець до рота і більше нічого не казала. Коли дівчинка кивала, Роза зазвичай додавала: — Хороша дівчинка, *Saumensch*. А тепер

іди.

Виправдовуючи татові, а тепер і мамині слова, Лізель справді була хорошою дівчинкою. Хоч куди б ішла, вона тримала язика за зубами. Таємниця ховалася глибоко всередині.

Вона звично обходила місто разом з Руді і слухала його балаканину. Якось вони порівнювали враження від своїх підрозділів «Гітлер'югенд», і Руді вперше розповів про їхнього лідера-сади́ста Франца Дойчера. Якщо він не говорив про схильності Дойчера, то заводив стару пісню про останній гол, який він забив на Небесній вулиці, переповідаючи і відтворюючи все до найменших дрібниць.

— Я знаю, — запевняла його Лізель. — Я була там.

- І що з того?

— А те, що я бачила твій гол, *Saukerl!*

— Звідки мені знати? Наскільки я знаю, ти валялася десь на землі, ковтаючи грязюку, яку я залишив за собою, коли забив гол.

Мабуть, саме Руді допомагав їй не збожеволіти — дурними теревеннями, вимоченим у лимонному соку волоссям і своїм нахабством.

Здавалося, наче від нього розбігаються хвилі впевненості у тому, що життя — не більше, ніж жарт, безкінечна послідовність забитих голів, бешкетних витівок і незмінного репертуару безглузвих балачок.

Окрім Руді у неї були ще мерова дружина і читання в бібліотеці її чоловіка. Тепер там було холодно, і з кожним візитом ставало все холодніше, проте Лізель не могла не приходити. Вона брала кілька книжок і з кожної читала маленькі уривки, доки одного дня не натрапила на ту книжку, від якої не могла відірватися. Вона називалася «Свистун» . Здебільшого ця книжка зацікавила дівчинку через випадкові зустрічі зі свистуном Небесної вулиці — Пфіффікусом. Вона пам'ятала, як він горбився у старому пальті, як він з'явився біля багаття у день народження *фюрера* .

Книжка розпочиналася з вбивства. Ножем. На вулиці Відня. Недалеко від собору Святого Стефана на головній площі міста.

НЕВЕЛИЧКИЙ УРИВОК ЗІ «СВИСТУНА»

Вона лежала, перелякана, у калюжі крові, а в її вухах лунала дивна мелодія. Вона пригадала ножа, як він ввійшов і вийшов, і посмішку. Свистун, як завжди, усміхнувся, тікаючи в темну і вбивчу ніч...

Лізель затремтіла — від слів, а може, від прочиненого вікна, — дівчинка не була певна. Щоразу, коли забирали і приносила прання меревій дружині, вона читала по три сторінки і тряслася, але так не могло тривати вічно.

Так само і Макс Ванденбург не міг довго протриматися у підвалі. Він не скаржився — як він міг, — але відчував, що повільно здається під натиском холоду. Як виявилось пізніше, своїм порятунком він завдячував урокам читання і писання, а також книжці під назвою «Знизування плечима».

— Лізель, — якось увечері сказав їй Ганс. — Ходімо.

Відколи прибув Макс, їхні з татом уроки тимчасово перервалися. Мабуть, він подумав, що зараз саме зручна нагода їх відновити.

- *Na, komm* ⁴², - покликав тато. — Не хочу, щоб ти розледащи́ла. Візьмемо одну з твоїх книжок. Може «Знизування плечима» ?

Коли дівчинка повернулася з книжкою в руках, її неабияк спантеличила пропозиція тата, що запрошував спуститися за ним до їхнього старого «класу» — до підвалу.

— Але, тату. — Лізель спробувала заперечити. — Ми не можемо...

⁴² Ну, ходімо (нім.).

— Що? Невже там сидить чудовисько?

Був початок грудня, день був дуже холодним. З кожним кроком підвал ставав усе неприязнішим.

— Тут дуже холодно, тату.

— Раніше це тебе не хвилювало.

— Так, але не було *аж так* холодно.

Коли вони спустилися, тато прошепотів до Макса:

— Можна позичити в тебе світло?

Тремтливо відсунулись полотна і банки, просунулося світло, і його передали з рук у руки. Ганс подивився на світло, похитав головою і додав декілька слів.

- *Es ist ja Wahnsinn, net?* Божевілля, правда?

Рука ще не встигла затягнути полотна, як її схопив Ганс.

— Ти теж виходь, Максе. Будь ласка.

Повільно полотнища відсунулися, і за ними з'явилося змарніле тіло і обличчя Макса Ванденбурга. Він стояв у вологому світлі, дивовижно зняковілий. Він тремтів.

Ганс доторкнувся до його руки, притягуючи його ближче.

- Ісус, Марія і Йосип. Ти не можеш залишатися тут. Ти замерзнеш до смерті. — Він обернувся. — Лізель, набери ванну. Не дуже гарячу. Нехай трохи остигне.

Дівчинка побігла нагору.

- Ісус, Марія і Йосип.

Вона почула ці імена ще раз, коли вже була в коридорі.

Поки Макс сидів у крихітній ванні, Лізель прислухалася за дверима умивальні, уявляючи, як прохолодна вода перетворюється на окріп і зігріває його заглобеле тіло. У спальні-вітальні мама з татом уже дійшли до кульмінації своєї суперечки, їхні стишені голоси билися об стіни коридору.

Тиша.

Тоді озвалася мама.

— Ну добре... Так, ти маєш рацію.

— Якщо ми ставимо на єврея, — незабаром відповів їй тато, — то краще вже на живого. — Відтоді вони зажили по-новому.

Щоночі тато з мамою розводили у своїй спальні вогонь, а тоді тихенько приходив Макс. Він сідав у кутку, зсугулений і спантеличений — напевне, добротою цих людей, болючим виживанням, і найбільше — чудотворним теплом.

За щільно стуленими шторами Макс засинав на підлозі, підібгавши під голову подушку, а полум'я вислизало і перетворювалося на попіл.

Вранці він повертався у підвал.

Беззвучна людина.

Єврейський щур, назад до своєї нори.

Прийшло Різдво, а з ним і душок нової небезпеки. Як вони і очікували, Ганс-молодший не прийхав (водночас полегшення і лиховісний знак), а Труді прийхала, як завжди, але, на щастя, все минуло добре.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОБРОСТІ

Макс залишався у підвалі.

Труді прийхала і поїхала без жодної підозри.

Було вирішено, що Труді, незважаючи на сумирну поведінку, довіряти не можна.

— Ми довіряємо тільки тим, кому треба, — підсумував тато, — а це ми троє.

Було трохи більше їжі і вибачення перед Максом за те, що це не його релігія, але все-таки свято.

Він не скаржився.

Яке він мав право?

Він пояснив, що його виховали євреєм, в його жилах текла єврейська кров, але зараз, як ніколи, єврейство — це тавро, згубна ознака найгіршого невезіння.

Макс теж скористався можливістю і сказав, що йому дуже шкода, що їхній син не приїхав додому на Різдво. Тато відповів, що це не залежить від жодного з них.

— Зрештою, — сказав Ганс, — тобі це теж знайомо: юнак — він ще хлопчисько, а хлопчисько іноді буває впертим.

Більше вони про це не говорили.

За перші тижні біля вогню Макс не промовив ні слова. Тепер, коли він раз на тиждень приймав ванну, його волосся вже не здавалося Лізель кублом гілочок, воно радше скидалося на купку пір'я, що коливалося на його голові. Дівчинка досі ще трохи його соромилася і прошепотіла татові.

— Його волосся як пір'я.

— Що? — Вогонь приглушував її слова.

— Я сказала, — знову прошепотіла Лізель, підсуваючись ближче, — його волосся як пір'я...

Ганс Губерманн глянув на Макса і кивнув, погоджуючись. Я певен, він хотів би мати такий зір, як у дівчинки. Вони не знали, що Макс їх почув.

Час від часу він приносив *«Mein Kampf»* і читав її біля каміна, заглибившись у зміст. Коли він втретє приніс книжку, Лізель таки набралася сміливості, щоб запитати:

— Вона... цікава?

Він відірвав очі від сторінок, стиснув і розтиснув кулака. Прогнавши свою лютість, Макс усміхнувся.

— Це найкраща в світі книжка. — Він глянув на тата, тоді знову на дівчинку. — Вона врятувала мені життя.

Лізель трішки підсунулася і схрестила ноги. Ледь чутно вона запитала:

— Як?

Ось так почався період історій — їх щовечора розповідали у вітальні. Неголосно, але так, щоб усі чули. Уламки життя єврейського кулачного бійця склалися перед ними в цілісну картину.

Інколи у голосі Макса Ванденбурга пробивалися жартівливі нотки, але вони звучали так, ніби хтось обережно тер каменем об великий валун. Місцями його голос був глибоким, місцями шкрябав слух, а бувало, що й зовсім осипався. Найбільшої глибини від сягав у розкаянні, облущувався наприкінці жарту чи самокартання.

— Розіп'ятий Христос! — так вони найчастіше реагували на розповіді Макса Ванденбурга, а тоді засипали його запитаннями.

ЗАПИТАННЯ НА КШТАЛТ

Як довго ти перебував у тій кімнаті?

Де зараз Вальтер Куглер?

Ти знаєш, що сталося з твоєю сім'єю?

Куди їхала та хропунка?

Ти програв йому з рахунком 10:3!

Чому ти далі бився з ним?

Коли Лізель озиралася на події свого життя, ті вечори у вітальні були одними з найяскравіших її спогадів. Вона бачила, як полум'я танцювало на його обличчя кольору яєчних шкаралуп і навіть відчувала людський присмак його слів. Страва його виживання подавалася шматок за шматком, ніби Макс відрізав їх від себе і підносив їм на тарілці.

— Я такий егоїст.

Він промовив ці слова і заслонився обличчя рукою, ніби щитом.

— Всіх покинув. Заявився сюди. Наразив вас на велику небезпеку. — Виливши перед ними душу, Макс благав. Його обличчя розбили страждання і розпач. — Вибачте. Ви мені

вірите? Мені справді дуже шкода. Я...

Його рука торкнулася вогню, і він відсахнувся.

Вони дивилися на нього, мовчазні, а тоді тато підвівся і підійшов до Макса. Сів біля нього.

— Обпік лікоть?

Якось увечері Ганс, Макс і Лізель сиділи біля каміна. Мама була на кухні. Юнак знову читав «*Mein Kampf*».

— А знаєш що? — запитав Ганс. Він підсунувся ближче до вогню. — Наша маленька Лізель теж непогано читає. — Макс опустил книжку. — І у вас з нею більше спільного, ніж тобі може здатися на перший погляд. — Тато перевіряв, чи, бува, не наближається Роза. — Вона теж полюбляє гарну кулачну бійку.

— Тату!

Лізель, уже недалеко від своїх дванадцяти років, але досі худюща, як кочерга, обурено сперлася на стіну.

— Я ніколи не билася!

— Тссс, — усміхнувся тато. Він махнув, щоб вона стишила голос і знову схилювся, але вже до дівчинки. — А хто ж тоді відколошматив Людвіга Шмайкля, га?

— Я ніколи... — Вона затнулася. Не було сенсу заперечувати. — Звідки ти знаєш?

— Я зустрів його тата у «Кноллері».

Лізель сховала обличчя у долонях. Її знову спіймали на гарячому і дівчинка поставила те саме запитання:

— Ти розказав мамі?

— Жартуєш? — він підморгнув Максowi і прошепотів до Лізель: — Ти ж досі жива, правда?

Того вечора, вперше за декілька місяців, тато зіграв на акордеоні. Він грав не більше півгодини, а тоді звернувся до Макса.

— Ти вмієш грати?

Обличчя у кутку спостерігало за язиками полум'я.

— Я вчився. — Тривала пауза. — До дев'яти років. Тоді мама продала музичну студію і кинула вчителювання. Вона залишила тільки одного інструмента, але невдовзі припинила вчити мене, бо я сам опирався. Дурний я тоді був.

— Ні, - відповів тато. — Ти був хлопчиськом.

Ночами Лізель Мемінгер і Макс Ванденбург показували інші свої схожості. У різних кімнатах обоє марили своїми кошмарами, а потім прокидалися: вона — з криком потопаючи серед простирادل, а він — жадібно ковтаючи повітря біля закіптявілого вогню.

Іноді, коли Лізель з татом читали десь о третій ночі, вони чули, як Макс виринається зі сну.

— Йому, як і тобі, сняться кошмари, — казав тато, і одного разу, схвильована відлунням Максого переляку, дівчинка вирішила вилізти з ліжка. Вислухавши його історію, вона добре розуміла, що він бачив у тих кошмарах, от тільки не могла з точністю сказати, який саме епізод щоночі навідувався у його сні.

Лізель тихенько спустилася в коридор і зайшла до спальні-вітальні.

— Макс?

Прошепотіла ледь чутним, приглушеним і заспаним голосом.

Спершу ніхто їй не відповів, але незабаром Макс сів і обшукав темряву.

Тато досі був у її кімнаті, і дівчинка примостилася біля вогню по інший бік від юнака. Позаду голосно спала мама. Вона добряче переплюнула хрюпунку з потяга.

Від полум'я залишився лише заупокійний димок, одночасно мертвий і помираючий. Тієї ночі кімнату наповнювали ще й голоси.

ОБМІН НІЧНИМИ КОШМАРАМИ

Дівчинка. Розкажи. Що ти бачиш у своїх кошмарах?

Єврей. ...Я бачу себе.

Бачу, як озираюся і махаю на прощання.

Дівчинка. Мені теж сняться кошмари.

Єврей. А що бачиш ти?

Дівчинка. Потяг і мого мертвого братика.

Єврей. Братика?

Дівчинка. Він помер, коли я їхала сюди, по дорозі.

Дівчинка і єврей, разом. Я... Так.

Було б приємно сказати, що після цього невеликого прориву ні Лізель, ні Максу більше не снилися їхні кошмари. Було б приємно, але це неправда. Страшні сни з'являлися, як завжди, ніби найкращий гравець команди-суперника, про якого подекують, що він зазнав травми чи захворів, — але ось він, розминається з усіма, готовий вийти на поле. Або як потяг, що за розкладом прибуває на нічний перон, тягнучи за собою мотузку зі спогадами. Все тягне і тягне. Весь час незграбно підкидає.

Єдиною переминою було те, що Лізель сказала татові, що уже досить доросла і сама може впоратися зі своїми кошмарами. На мить здалося, що тато образився, але, як це у нього водилося, він одразу вистрелив найпотрібнішими словами.

— Ой, дякувати Богу. — Він розплився у напівусмішці. — Нарешті я зможу нормально поспати. Те крісло мене просто вбивало. — Він обійняв дівчинку за плечі, і обоє пішли на кухню.

Час минав, і два різні світи все більше різнилися між собою: один — усередині будинку 33 на Небесній вулиці, а інший — існував і обертався за його межами, надворі. Уся хитрість була в тому, щоб їх не змішувати.

У зовнішньому світі Лізель вчилася знаходити більше корисного. Одного дня, коли поверталася додому з порожнім мішком для білизни, дівчинка помітила газету, що визирала зі сміттевого баку. Тижневий випуск *«Молькінського Експресу»*. Вона вийняла газету і забрала її з собою, щоб подарувати Максу.

— Я подумала, — сказала Лізель, — що ти захочеш розгадати кросворд, щоб якось цікаво провести час.

Макс оцінив її подарунок і, на подяку за те, що вона принесла йому газету, прочитав її від першого до останнього слова, а за кілька годин ще й продемонстрував їй розгаданого кросворда — бракувало лише одного слова.

— Це кляте сімнадцяте по вертикалі, - сказав він.

У лютому 1941 року, на свій дванадцятий день народження, Лізель отримала ще одну вживану книжку і була дуже вдячна за цей подарунок. Вона називалася «*Люди з бруду*» і розповідала про дуже дивних батька і сина. Дівчинка обійняла маму і тата, а Макс ніяково стояв у кутку.

- *Alles Gute zum Geburtstag* . — Він легенько усміхнувся. — Бажаю всього найкращого у твій день народження. — Руки він тримав у кишенях. — Я не знав, а то б приготував якийсь подарунок. — Очевидна брехня — він не мав що їй дати, окрім хіба «*Mein Kampf*» , а він нізащо в світі не збирався давати німецькій дівчинці таку пропагандистську книжку. Це те саме, якби ягня подало ножа м'ясику.

Запала незручна тиша.

Лізель обійняла маму з татом.

Макс здавався таким самотнім.

Дівчинка важко ковтнула.

А тоді підійшла і вперше його обійняла.

— Дякую, Максє.

Спершу він просто стояв, та Лізель його не відпускала, і поступово його руки піднялися, і він обережно торкнувся її лопаток.

Тільки згодом вона дізнається про безпомічний вираз його обличчя. А також про те, що тієї миті Макс Ванденбург вирішив дати їй щось взамін. Я частенько уявляю, як він цілу ніч не може заснути, роздумуючи, що може їй подарувати.

Як виявилося, подарунок з'явився на папері десь за тиждень після її дня народження.

Він приніс його дівчинці раннього ранку, а тоді спустився бетонними східцями у те місце, яке тепер полюбляв називати своїм домом.

Сторінки з підвалу

Десь із тиждень Лізель нізащо не пускали до підвалу. Мама з татом самі носили Максowi їсти.

— Ні, *Saumensch*, — відмовляла мама щоразу, коли дівчинка хотіла спуститися до підвалу. У неї завжди були якісь відмовки. — А чом би тобі не зайнятися чимось корисним

тут , наприклад закінчити прасування? Думаєш розносити білизну містом — то дуже велика робота? А ти спробуй-но попросуй. — Якщо вже маєте репутацію сварливої баби, то для гарної справи можете послуговуватись будь-якими хитрощами. Розині хитрощі працювали на славу.

За той тиждень Макс вирізав декілька сторінок з *«Mein Kampf»* і замалював їх білою фарбою. Тоді за прищепки підвісив їх до мотузки, натягнутої через цілий підвал. Коли вони висохли, почалася найважча робота. Макс був досить освіченим, але він аж ніяк не був письменником чи художником. Однак він вигадав потрібні слова і подумки повторяв їх доти, доки не зміг розповісти без жодної помилки. Лише тоді він почав писати історію, покриваючи нею папір, що зсутулився і вкрився бульбашками під натиском підсохлої фарби. Пером йому слугував маленький чорний пензлик.

«Навислий чоловік».

Макс підрахував, що йому знадобиться тринадцять сторінок, тому пофарбував сорок, припускаючи, що зіпсованих буде принаймні вдвічі більше, ніж успішних. Він також вправлявся на сторінках *«Молькінського Експресу»* — намагався довести до пуття свої незграбні малюнки. Він працював, а у вухах лунав шепіт дівчинки: «Його волосся, — казала вона, — як пір'я».

Коли з писаниною було покінчено, він узяв ножа, проштрикнув кожну сторінку і скріпив їх мотузкою. У нього вийшла тринадцятисторінкова книжечка, у якій розповідалося про таке:

Наприкінці лютого, коли Лізель над ранок прокинулася, до її кімнати прослизнув силует. Властивість Макса — з'являтися якомога тихіше, наче безшумна тінь.

Дівчинка вглядалася в темряву, проте ледь-ледь розгледіла чоловіка, що наближався до неї.

— Агов?

Жодної відповіді.

Нічого, окрім тиші його кроків, що підступала, коли він підійшов до ліжка і поклав книжечку на підлогу, поряд із її шкарпетками. Сторінки хруснули. Злегка. Один їх край загинався до підлоги.

— Агов?

Цього разу він відповів.

Лізель не могла точно визначити, звідки пролунали слова. Головне, що вона їх почула. Вони наблизились і опустились на коліна біля ліжка.

— Запізнілий подарунок на день народження. Подивисься зранку. Добраніч.

Якийсь час вона то засинала, то знову прокидалася, уже не певна, чи Макс справді приходив, чи це їй наснилося.

Вранці, коли Лізель прокинулася і перекотилася на край ліжка, на підлозі вона помітила сторінки. Вона простягнула руку і підняла їх, прислухаючись, як папір шурхотить у її вранішніх руках.

«Все своє життя я боявся людей, які нависали наді мною...».

Дівчинка гортала сторінки, а вони тріщали, ніби перешкоди у радіоприймачі.

«Три дні, як мені потім розповіли... і що я побачив, коли прокинувся?»

Затерті сторінки *«Mein Kampf»* , їм затулили рота, вони задихалися під шаром фарби, коли їх гортали.

«Тоді я зрозумів, що найкращий навислий чоловік у моєму житті...»

Лізель тричі читала і переглядала Максів подарунок, щоразу звертаючи увагу на новий штрих чи нове слово. Прочитавши її втретє, дівчинка тихенько вибралася з ліжка і попрямувала до кімнати батьків. Виділене місце біля каміна було порожнім.

Вона роздумувала, як вчинити, і дійшла висновку, що було б добре, ба більше — було б просто бездоганно — подякувати йому там, де творилася книжка.

Лізель спустилася східцями до підвалу. Вона помітила, що на стіні проступає уявна фотокартка в рамці — таємниця з лагідною усмішкою.

Лише кілька метрів — а така довга та дорога до полотен і банок з-під фарби, які ховали за собою Макса Ванденбурга. Вона відсунула ближні до стіни полотнища, і утворився вузький коридор, крізь який можна було зазирнути досередини.

Спершу Лізель побачила його плече, тоді повільно і натужно просунула руку крізь невеличку щілину і торкнулася плеча. Його одяг був холодним. Він не прокинувся.

Дівчинка відчувала його ледь чутне дихання, бачила, як плече трішки підіймається, а тоді знову опускається. Декілька секунд вона спостерігала. Тоді сіла і сперлася на стіну.

Здавалося, що заспане повітря припленталося за нею до підвалу.

Незграбні літери з її уроків велично розтягнулися на стіні біля східців — зазубрені, такі дитячі і такі милі. Вони поглядали, як захований єврей і маленька дівчинка сплять, рукою до плеча.

Обоє дихали.

Німецькі і єврейські легені.

Біля стіни лежав *«Навислий чоловік»*, німий і задоволений, як приємна сверблячка в ногах Лізель Мемінгер.

Частина 5

«Свистун»

а також:

плавуча книжка — гравці — маленький привид — дві стрижки — юність Руді — невдахи і замальовки — свистун і пара туфель — три дурнуваті вчинки — і переляканий хлопчик зі змерзлими ногами

Плавуча книжка (Частина I)

За течією річки Ампер пливла книжка.

Хлопець скочив у воду, наздогнав її і схопив правою рукою. Він широко усміхався.

Він до пояса занурився у крижану грудневу воду.

— А тепер поцілуєш, *Saumensch*? — запитав він.

Навколишнє повітря було чарівливо, неймовірно, до нудоти холодним, не кажучи вже про бетонні лещата води, що обхопили його від пальців до пояса.

А тепер поцілуєш?

А тепер поцілуєш?

Бідолашний Руді.

МАЛЕНЬКЕ ОГолоШЕННЯ СТОСОВНО РУДІ ШТАЙНЕРА

Він не заслужив померти так, як помер.

Мабуть, ви уявляєте, як мокрі сторінки липнуть до його пальців. Ви бачите тремтячу біляву чуприну. І, зазираючи наперед, вирішуєте, як би і я вирішив, що Руді помер того ж дня, від переохолодження. Але ні. Такі спогади просто нагадують мені, що хлопець не заслужив на ту долю, яка знайшла його майже два роки по тому.

У багатьох відношеннях забрати такого хлопчика, як Руді, - це просто грабунок: іще стільки життя, ще стільки причин, щоб жити, проте, я чомусь у цьому впевнений, йому б сподобалося те страшне румовище з битого каменю і набрякле небо, що нависло над містом тієї ночі, коли він загинув. Він би скрикнув, обернувся і засміявся, якби побачив, що крадійка книжок опустилась на коліна біля його знищеного тіла. Він би дуже втішився, якби побачив, що вона цілує його запилжені, зранені бомбою губи.

Так, я це знаю.

У глибині мого серця, що пульсує темрявою, я знаю. Що не кажіть, йому б це дуже сподобалося.

Бачите?

Навіть смерть має серце.

Гравці (семигранний кубик)

Що ж це я, такий нечемний. Зіпсував кінцівку — не лише цілої книжки, а й цієї частини. Я наперед розкрив вам дві події, тому що мені нецікаво затягувати їх таємничістю. Таємничість нудна. Вона мене втомлює. Я знаю, що станеться, а тепер знаєте і ви. Саме спритність, яка привела нас сюди, найбільше бентежить, спантеличує, інтригує і вражає мене.

Ще є над чим замислитись.

Ще так багато треба розповісти.

Звісно ж, є книжка під назвою «Свистун», яку нам ще треба обговорити, не забуваючи і про те, яким чином вона опинилася посеред річки Ампер незадовго до Різдва 1941 року. Спершу треба з'ясувати це, як думаєте?

Тоді домовились.

З'ясуємо.

Усе почалося з гри. Киньте кубика, сховавши у себе єврея, і ось яким буде ваше життя. Десь таким.

Стрижка: середина квітня 1941 року

Принаймні, життя почало наслідувати свій звичний стан, лише в підсиленій формі.

Ганс і Роза Губерманни сперечалися у вітальні, правда, набагато тихіше, ніж раніше. Лізель, уже звично, отримала роль глядача.

Суперечка виникла минулого вечора, у підвалі, де Ганс з Максом сиділи в оточенні банок фарби, слів і полотен. Макс запитав, чи не могла б Роза якось його підстригти.

— Вже в очі лізе, — сказав він, на що Ганс відповів:

— Подивимося, що можна зробити.

От Роза і нишпорилася у шухлядах. І шпурляла в тата слова разом з іншим мотлохом.

— Куди поділися ті кляті ножиці?

— Хіба не в нижній?

— Я вже там дивилась.

— А може, не помітила?

— Я схожа на сліпу? — Вона підняла голову і проревла: — Лізель!

— Я тут.

Ганс зіщулювався.

— Та бодай би тобі, жінко, хочеш, щоб я оглух?

— Стули пельку, *Saukerl*! — Роза повернулася до своїх пошуків і кинула дівчинці: — Де ножиці, Лізель? — Але Лізель теж не знала. — Ніякого з тебе толку, *Saumensch*.

— Та чого ти до неї вчепилася?

Жінка з гумовим волоссям і чоловік з металевими очима швиргнули одне в одного ще кількома словами, а тоді Роза захряснула шухляду.

— Ай, все одно підстрижу його криво.

— Криво? — Здавалося, зараз тато повисмикує власне волосся, а тоді він стишив голос до ледь чутного шепоту. — Та хто, в біса, його *побачить*? — Він збирався ще щось додати, аж раптом помітив пернату постать Макса Ванденбурга, що тихцем, знічено стояла в дверях. Він тримав власні ножиці і простягнув їх не Гансу чи Розі, а дванадцятирічній дівчинці. Вона була найспокійнішим варіантом. Його губи на мить затремтіли, а тоді він запитав:

— Підстрижеш?

Лізель взяла ножиці і розкрила їх. Подекуди вони були іржавими, подекуди блискучими. Вона глянула на тата, а коли той кивнув, пішла за Максом до підвалу.

Єврей сів на банку фарби. Його плечі вкривало невелике полотнище.

— Можеш стригти так криво, як тобі заманеться, — сказав він.

Тато примостився на сходах.

Лізель підняла перший жмут Максого волосся.

Вона зістригала пір'їнки на його голові і дивувалася звучанню ножиць. Вони не клацали, а скреготали залізом, вгризаючись у пасма волосин.

Коли стрижка, трохи недоладна і місцями кривобока, була готова, дівчинка зібрала у долоні Максове волосся, віднесла нагору і згодувала печі. Тоді запалила сірника і спостерігала, як грудки пір'їн зіщулюються й осідають, помаранчеві і червоні.

Макс знову з'явився в дверях, цього разу наверху підвальних східців.

— Дякую, Лізель. — Його голос був хрипким, із відтінком прихованої усмішки.

Щойно він промовив ці слова, як уже зник, повернувся під землю.

Газета: початок травня

У моєму підвалі ховається єврей.

У моєму підвалі. Ховається єврей.

Лізель сиділа на підлозі мерової кімнати, вщерть забитої книжками, а в її голові лунали ці слова. Мішок з пранням лежав поруч, а примарна постать мерової дружини, непевно зсутилившись, сиділа за письмовим столом. Навпроти дівчинка читала «Свистуна» — книжка була розгорнута на двадцять другій і двадцять третій сторінках. Вона підвела очі. Уявила, як підходить, легенько забирає її пухнасте волосся і шепоче на вухо жінці:

— У моєму підвалі ховається єврей.

Книжка тремтіла у неї на колінах, а таємниця уже сиділа на язиці. Гарненько примостилася. Схрестила ноги.

— Мені час додому. — Цього разу Лізель таки озвучила свої думки. У неї трусилися руки. Хоча вдалині ще виднівся сонячний слід, лагідний вітерець заскакував до вікна разом із дощем, що сипався стружкою.

Коли Лізель поставила книжку назад на полицю, крісло гупнуло по підлозі і жінка підійшла до неї. Вкінці завжди так було. М'які кільця скорботних зморшок на мить роздулися, коли вона сягнула рукою і взяла книжку.

Простягнула її дівчинці.

Лізель відсахнулась.

— Не треба, — промовила вона, — дякую. Вдома я маю достатньо книжок. Може, колись іншим разом. Ми з татом перечитуємо іншу книжку. Знаєте, ту, що я тієї ночі вкрала з вогню.

Мерова дружина кивнула. Лізель Мемінгер, безперечно, мала одну властивість — вона не крапа зайвого. Вона цупила лише ті книжки, яких конче потребувала. Зараз книжок їй не бракувало. Дівчинка вже чотири рази перечитала «Людей з бруду» і тепер насолоджувалася повторним знайомством зі «Знизуванням плечима». А також щоночі перед сном вона розгортала свого надійного посібника з копання могил. Глибоко всередині нього було сховано «Навислого чоловіка». Лізель про себе повторяла слова і торкалася пташок. Гортала шелестливі сторінки, дуже повільно.

— До побачення, пані Германн.

Дівчинка вийшла з бібліотеки, пройшла коридором, вимощеним деревом, і покинула будинок крізь страхітливі двері. За звичкою, вона ще трохи постояла на східцях, оглядаючи Молькінг, що розкинувся вниз. Того дня місто огорнуло жовтавим туманом, він пестив дахи будинків, ніби ті були маленькими кошенятами, заповнював вулиці, ніби ванну.

Коли крадійка книжок дійшла до Мюнхенської вулиці, їй довелося минати чоловіків і жінок — дівчинка в дощовику, яка, не соромлячись, мандрувала від смітника до смітника.

Ніби заводна іграшка.

— Ось вона! — Лізель радісно усміхнулась мідним хмарам, втішено просунула руку і видобула пожмакану газету. Хоча першу й останню сторінки посмугували чорні сльози фарби, вона обережно склала її навпіл і запхала під пахву. Декілька останніх місяців таке траплялося щочетверга.

Тепер єдиним днем, коли дівчинка відносила прання, був четвер, і він зазвичай давав свої плоди. Лізель ніколи не вдавалося втихомирити свій тріумф переможця, коли їй траплявся «Молькінський Експрес» або якась інша преса. Знайшла газету — значить, день минув не дарма. А якщо у газеті ще й був нерозгаданий кросворд, то це взагалі прекрасний день. Дівчинка приходила додому, зачиняла двері і несла її Максу.

— Кросворд? — зазвичай питав він.

— Нерозгаданий.

— Чудово.

Усміхаючись, єврей брав стос паперу і починав читати у скупому світлі підвалу. Частенько Лізель спостерігала, як він зосереджено читав газету, тоді розгадував кросворд і брався знову її перечитувати, від початку до кінця.

Почало теплішати, і Макс більше не виходив з підвалу. Вдень двері до підвалу були прочинені, аби з коридору проникав бодай малесенький сонячний промінчик. Хоча й коридор не купався у світлі, за певних обставин треба користатися тим, що є. Навіть тьмяне світло краще, ніж темрява, до того ж їм доводилося економити. Гас іще не був у дефіциті, але краще якнайменше його використовувати.

Зазвичай Лізель сиділа на купі полотен. Вона читала, а Макс розгадував кросворд. Вони сиділи за декілька метрів одне від одного і лише зрідка розмовляли — у підвалі було чутно тільки шелест від перегортання сторінок. Частенько дівчинка, поки була в школі, залишала свої книжки для Макса, щоб і він міг їх прочитати. Якщо Ганса Губерманна і Еріка Ванденбурга міцно поєднала музика, то Макса і Лізель тримали вкупі безмовні зграї слів.

— Привіт, Максє.

— Привіт, Лізель.

А тоді сідали і читали.

Інколи вона спостерігала за ним. Лізель дійшла висновку, що найкращий опис для Макса — це портрет блідої зосередженості. Шкіра бежевого кольору. У кожному оці трясовина. І дихав він, як утікач. Відчайдушно, проте беззвучно. Тільки груди зраджували в ньому щось живе.

Усе частіше дівчинка, заплющивши очі, просила Макса перевірити у неї ті слова, у яких вона постійно робила помилки, і завжди лаялась, якщо вони все одно їй не давалися. Тоді вона підводилася і писала їх на стіні, більше десятка разів. Обоє — Макс Ванденбург та Лізель Мемінгер — разом вдихали запах фарби і цементу.

— Бувай, Максє.

— Бувай, Лізель.

У ліжку дівчинка лежала з розплющеними очима — уявляла його внизу, у підвалі. У її нічних видіннях він завжди спав повністю одягненим і навіть у черевиках — на випадок якщо знову доведеться тікати. Він спав з одним розплющеним оком.

Метеоролог: середина травня

Лізель відчинила двері і водночас розтулила рота.

На Небесній вулиці її команда розбила команду Руді з рахунком 6:1, і Лізель тріумфально влетіла до кухні, поспішаючи у всіх подробицях розказати мамі з татом про гол, якого вона забила. А тоді помчала до підвалу, щоб описати його Максу, удар за ударом, а він,

відклавши газету, уважно слухав і сміявся разом з нею.

Коли яскрава оповідь про гол підійшла до кінця, підвал на декілька хвилин заповнила цілковита тиша, а тоді Макс повільно перевів погляд на дівчинку.

— Можна тебе про щось попросити, Лізель?

Досі під враженням від свого голу, вона зіскочила з купи полотен. Лізель нічого не відповіла, але її рухи чітко вказували на те, що вона готова зробити усе, що він попросить.

— Ти розказала мені все про свій гол, — промовив він, — але я не знаю, який там надворі день. Я не знаю, чи світило сонце, коли ти забивала, чи, може, хмари затягнули небо. — Макс провів рукою по своїй коротко підстриженій чуприні, а його трясковинні очі благали про найпростіше. — Можеш визирнути надвір і розказати мені, яка там зараз погода?

Отож, Лізель побігла нагору. Вона зупинилася за кілька футів від обплъованих дверей і озирнулася навколо, вивчаючи небо.

Повернувшись назад до підвалу, вона розповіла:

— Небо сьогодні блакитне, Максе, а на ньому — велика і довга хмара, що розтягнулася, як мотузка. На її кінці сонце, схоже на жовту дірку...

Тоді Макс зрозумів, що тільки дитина могла дати йому такий звіт про погоду. На стіні він намалював довгу мотузку з тугими вузлами і яскраве жовте сонце на її кінці — таке, що можна в нього пірнути. На мотузяній хмарі він зобразив дві фігурки — худорляву дівчинку і змарнілого єврея: вони йшли, рука біля руки, до яскравого сонця, що фарбою стікало донизу. Під малюнком Макс написав одне речення.

НАСТІННІ СЛОВА МАКСА ВАНДЕНБУРГА

Був понеділок, і вони йшли до сонця по канату.

Боксер: кінець травня

Максові Ванденбургу залишилися тільки холодний цемент і море часу наодинці з ним.

Хвилини були безсердечними.

Години — нещадними.

У ті миті, коли він не спав, над Максом завжди нависала рука часу — і ніколи не соромилась його викручувати. Усміхалася, здушувала і дозволяла жити. Яке велике зло — дозволити комусь жити.

Хоча б раз на день Ганс Губерманн спускався східцями донизу і трохи з ним розмовляв. Час від часу Роза приносила зайву скоринку хліба. Та найбільше він цікавився життям лише тоді, коли у підвалі з'являлася Лізель. Спершу він опирався таким відчуттям, але щоразу йому ставало все важче, адже кожного дня дівчинка приходила з новим звітом про погоду — то ясне блакитне небо і картонні хмари, то сонце, що пробивається, ніби Бог, який сидить після надто пишного обіду.

Коли Макс залишався наодинці, найчіткішим його відчуттям було зникнення. Весь його одяг був сірим — мабуть, він так і вирушив у дорогу — і штани, і вовняний светр, і куртка, що тепер стікала з нього, як вода. Він частенько перевіряв, чи, бува, не облущується його шкіра — йому здавалося, що він розчиняється.

Чого йому бракувало, так це якихось нових занять. Перше, що спало на думку, — тренування. Макс почав з відтискань — лягав животом на холодну підлогу і підіймав тіло вгору. Було відчуття, що лікті з хрускотом ламаються, а серце просочиться крізь грудну клітку і жалюгідно хляпне на підлогу. У Штутгарті, коли ще був підлітком, Макс міг зробити до п'ятдесяти відтискань за раз. А тепер, коли йому двадцять чотири і він схуд на п'ятнадцять фунтів, ледь-ледь дотягує до десяти разів. За тиждень Макс уже виконував три

підходи по шістнадцять віджимань і двадцять два присідання. Закінчивши, він сів біля стіни зі своїми товаришами, банками з фарбою, а серце пульсувало у нього на зубах. Його м'язи горіли і тверднули.

Бувало, Макс запитував себе, чи всі ці тренування мають бодай якийсь сенс. Втім, іноді, коли серцебиття заспокоювалось, а тіло знову поверталось до нормального стану, він гасив лампу і стояв у темряві підвалу.

Йому було двадцять чотири, але він ще не забув, як це — фантазувати.

— У синьому кутку, — тихенько коментував Макс, — чемпіон світу, арійський шедевр — *фюрер*. — Він вдихнув і розвернувся. — А в червоному кутку — єврей, щуропикий претендент Макс Ванденбург.

Ця фантазія ожила навколо нього.

Біле світло впало на боксерський ринг, натовп перешіптувався — чарівний звук сотень голосів, що говорять водночас. Невже усім потрібно щось сказати саме цієї миті? Ринг був бездоганим. Неперевершене покриття, гарні канати. Навіть ворсинки, що вибилися зі скручених мотузок, бездоганні, вони виблискують у напруженому білому світлі. Приміщення наповнює запах пива і цигарок.

Напроти по діагоналі у кутку стоїть Адольф Гітлер зі своїми прихильниками. З-під червоно-білого халату з випаленою на спині чорною свастикою проглядають його ноги. Вуса пришиті до обличчя. Йому щось шепоче тренер, Геббельс. Гітлер переступає з ноги на ногу, усміхається. І голосно регоче, коли коментатор перераховує усі його досягнення, які юрба обожнювачів зустрічає гучними аплодисментами.

— Непереможний! — оголошує коментатор. — Проти купи євреїв та інших загроз для німецької ідеології. Пане *фюрер*, — завершує він, — вітаємо вас!

Юрба: бій!

Далі, коли всі вже втихомирились, прийшла черга суперника.

Коментатор повернувся до Макса, що одинцем стояв у протилежному кутку. Ні халата. Ні прихильників. Лише самотній молодий єврей зі смердючим подихом, голим торсом, втомленими руками і ногами. Його шорти, звісно ж, були сірими. Він теж переступав з ноги на ногу, але дуже обережно, зберігаючи сили. Йому довелося попотіти в спортзалі, щоб набрати вагу.

— Претендент на чемпіонський титул! — проспівав коментатор. — У його жилах, — він зробив паузу для ефекту, — *єврейська* кров. — Натовп охнув, ніби згряя упирів. — З вагою...

Далі вже ніхто не слухав. Коментатора заглушила лайка з трибун, а Макс спостерігав, як його супротивник скинув халат і вийшов на середину рингу, щоб послухати правила і потиснути руки.

- *Guten Tag*, пане Гітлер, — кивнув Макс, але *фюрер* тільки зблиснув своїми жовтими зубами і знову прикрив їх губами.

— Панове, — почав огрядний суддя у чорних шортах і блакитній сорочці. Метелик прилип йому до горла. — Найперше і найважливіше — ми всі хочемо чесного бою. — А тепер він звертався лише до *фюрера*. — Якщо, звісно ж, пан Гітлер не почне програвати. Якби таке трапилося, ми не проти заплющити очі на будь-яку нечисту гру, до якої ви можете вдаватися, щоб розтерти по підлозі цього смердючого єврейського покидька. — Тоді кивнув, дуже люб'язно. — Все зрозуміло?

Фюрер вперше заговорив:

— Цілком.

А от Максові суддя кинув погрозу.

— На твоєму місці, мій єврейський друже, я б повадився дуже обережно. Таки-так, дуже обережно, — і обох відправили до їхніх кутків.

На мить запала тиша.

І гонг.

Першим з кутка вирвався *фюрер* — худий, на незграбних ногах, він підлетів до Макса

і сильно зацідив йому в обличчя. Юрба захвилювалася, звук від гонга досі бринів у її вухах, а задоволені усмішки обліпили канати. Ротом Гітлер випускав своє задимлене дихання, а його руки цілили Максові в обличчя, завдали декілька ударів в губи, ніс, підборіддя — та Макс досі не вийшов зі свого кутка. Щоб трохи пом'якшити удари, від затулив обличчя обома руками, але *фюрер* кинувся атакувати його ребра, нирки і легені. А очі, очі *фюрера*. Такі чудові карі очі — як і в єврея — сповнені такої рішучості, що навіть Макс на мить застиг, приголомшений, зустрівши їх погляд поміж змазаними ударами боксерських рукавиць.

Був тільки один раунд, і він тривав годинами, майже без змін.

Фюрер гамселив єврейську боксерську грушу.

Все було забризкано єврейською кров'ю.

Ніби червоні дощові хмари на білому небі, покриття під їхніми ногами.

З часом у Макса почали підкошуватися ноги, його вилиці беззвучно стогнали, а радісне обличчя *фюрера* все віддалялося, віддалялося, доки виснажений, збитий і поламаний єврей не гепнувся на підлогу.

Спершу — ревіння.

Тоді — тиша.

Суддя почав рахувати. У нього був золотий зуб і жмути волосся у ніздрях.

Повільно Макс Ванденбург, єврей, підвівся на ноги і випростався. Його голос тремтів. Насмішка.

— Ну ж бо, *фюрере*, — промовив він, і цього разу, коли Адольф Гітлер намірився його вдарити, єврей трохи відступив і швиргонув його в куток. Завдав декілька ударів, постійно цілячись у те саме місце.

У вуса.

На сьомому ударі Макс схибив. Удар припав на підборіддя *фюрера*. Гітлер одразу вривався в канати, зігнувся і впав на коліна. Цього разу суддя не рахував. Він втік до кутка. Юрба відвела очі, втупилася у своє пиво. Все ще на колінах, *фюрер* перевіряв, чи ніде немає крові, і пригладив волосся — справа наліво. Піднявшись на ноги, під схвальні вигуки багатотисячного натовпу, він трохи подався вперед і зробив щось дуже дивне. Він обернувся до єврея спиною і стягнув боксерські рукавиці.

Юрба заціпеніла від подиву.

— Він здався, — прошепотів хтось, проте за мить Адольф Гітлер уже видерся на канати і звернувся до них з трибуни.

— Мої співвітчизники! — вигукнув він. — Ви бачите, що тут щойно сталося, чи не так? — З голими грудьми, з переможним поглядом, він вказав на Макса. — Ви бачите, що те, з чим ми маємо справу, набагато підступніше, ніж ми собі уявляли? Ви бачите?

Юрба відповіла:

— Бачимо, *фюрере* !

— Ви ж бачите, що цей ворог знайшов способи — свої мерзенні способи — пробити нашу оборону, і я, звісно ж, не можу стояти тут наодинці і боротися з ним. — Його слова можна було розгледіти. Вони посипалися з його рота, ніби дорогоцінне каміння. — Подивіться на нього! Добре подивіться. — Всі подивилися. На закривавленого Макса Ванденбурга. — Поки ми тут говоримо, він підступом намагається проникнути на вашу вулицю. Поселитися у сусідньому будинку. Усюди вовтузяться його родичі, він хоче вижити вас. Він... — Гітлер кинув на Макса короткий погляд, сповнений відрази. — Він заволодіє вами і незабаром уже не стоятиме за прилавком вашої крамниці, а сидітиме в задній кімнаті і куритиме люльку. Ви не встигнете й отямитися, як будете працювати на нього за мізерну платню, а він ледве переставлятиме ноги від купи грошей у власних кишнях. Ви просто стоятимете і дозволите йому зробити це? Ви стоятимете осторонь, як ваші правителі у минулому, що віддали нашу землю кому попало, що продали її ціною кількох підписів? Ви стоятимете, безсилі щось вдіяти? Чи... — тепер він видерся ще на один канат, — чи ви підніметеся на цей ринг разом зі мною?

Макс стрепенувся. У нього в животі нерозбірливо озвався страх.

Адольтф добив його.

— Чи ви підніметеся сюди зі мною і ми разом подолаємо цього ворога?

У підвалі будинку під номером тридцять три, що на Небесній вулиці, Макс Ванденбург відчував на собі кулаки цілої нації. Один за одним німці видиралися до боксерського рингу і збивали його з ніг. Вони вибили з нього кров. Залишили корчитися від болю. Мільйони — доки він востаннє не звівся на ноги...

Він побачив, як ще одна постать перелізла через канати. Дівчинка, вона повільно перейшла ринг. Макс помітив сльозу, що прорізала її ліву щоку. У правій руці вона тримала газету.

— Кросворд, — лагідно промовила вона, — нерозгаданий, — і простягнула газету йому.

Темрява.

Нічого, окрім темряви.

Лише підвал. Лише єврей.

Новий сон: декілька ночей по тому

Було за полудень. Лізель спустилася до підвалу. Макс саме відтискався.

Вона якийсь час безмовно спостерігала, а коли підійшла і сіла біля нього, Макс підвівся і сперся на стіну.

— Чи я розказував тобі, - запитав він, — що останнім часом мені сняться нові сні?

Лізель трохи посунулася, щоб розгледіти його обличчя.

— Але вони сняться мені тоді, коли я не сплю. — Він кивнув на незапалену газову лампу. — Інколи я гашу світло. Тоді стою тут і чекаю.

— На що?

Макс виправив:

— Не на що. На кого.

Якийсь час Лізель нічого не відповідала. То була одна з тих розмов, коли між репліками має минути трохи часу.

— На кого ти чекаєш?

Макс не рухався.

— На *фюрера*. — Він промовив це цілком серйозно. — Тому я і тренуюся.

— Відтискаєшся?

— Саме так. — Він підійшов до бетонних сходів. — Щоночі у темряві я чекаю, поки *фюрер* спуститься цими сходами до підвалу. Він приходить, і ми з ним б'ємося, годинами.

Лізель теж підвелася.

— Хто перемагає?

Спершу Макс хотів сказати, що жоден з них, але краєм ока помітив банки з фарбою, полотнища і купу газет, що росла вгору. Він дивився на слова, довгу хмару і фігурки на стіні.

— Я, — відповів він.

Так, ніби розкрив її долоню, поклав туди слова і знову її закрив.

Під землею, у Молькінгу, в Німеччині, двоє людей стояли в підвалі і розмовляли. Звучить як початок якогось жарту:

— Отож, сидять у підвалі єврей і німець...

Це, однак, жартом не було.

Малярі: початок червня

Іншим заняттям Макса стали залишки «*Mein Kampf*». Він обережно вийняв з книжки кожную сторіночку і розклав їх на підлозі, щоб укрити шаром фарби. Тоді розвісив на мотузці, щоб ті підсохли, і знову помістив до палітурки. Одного дня, коли Лізель після школи спустилася до підвалу, вона побачила, що Макс, Роза і тато разом розфарбовують сторінки. Більшість з них уже висіли на мотузці, прикріплені прищепками, — мабуть, саме так вони і виготовили «*Навислого чоловіка*».

Усі троє підвели на неї очі і сказали:

— Привіт, Лізель!

— Ось, Лізель, тримай пензлика.

— Ти вже давно мала прийти, *Saumensch*. Де тебе носило?

Дівчинка взялася до малярства і уявляла, як Макс Ванденбург б'ється з *фюрером*, саме так, як він їй описав.

ВИДІННЯ У ПІДВАЛІ, ЧЕРВЕНЬ 1941 РОКУ

У повітрі свистять удари, юрба вилазить зі стін. Макс і фюрер б'ються на смерть, обоє відскакують від сходів. Вуса фюрера заплямовані кров'ю, як і його проділ на правому боці голови. «Ну ж бо, фюрере, — каже єврей. Порухом руки він підкликає його до себе. — Ну ж бо, фюрере».

Коли видіння розчинилися і Лізель дофарбувала першу сторінку, тато підморгнув їй. Мама побештала її за те, що наляпала фарбою. Макс оглянув кожную сторінку, напевне роздумуючи, що на них написати. Багато місяців по тому він зафарбує ще й обкладинку і дасть книжці нову назву — на честь тієї історії, яку він напише і проілюструє.

Того дня у таємному сховку під будинком 33 на Небесній вулиці Губерманни, Лізель Мемінгер і Макс Ванденбург підготували сторінки для «*Струшувачки слів*».

Як чудово бути малярем.

Кидок кубика: 24 червня

А тепер випадає сьома грань кубика. Через два дні після того, як Німеччина вторглася у Росію. За два дні до того, як Велика Британія і Радянський Союз об'єдналися.

Сім.

Ви кидаєте його, бачите, як він котиться, і знаєте, що це незвичайний кубик. Ви стверджуєте, що вам не пощастило, але весь цей час ви добре розуміли, що це мало коли-небудь статися. Ви самі принесли його до кімнати. Стіл почув його у вашому подиху. Єврей з самого початку стирчав із вашої кишені. Він розмазався по вашому лацкані, і тієї миті, коли ви кидаєте кубика, ви наперед знаєте, що випаде сімка — саме те, що може вам нашкодити. Кубик падає. Сімка дивиться вам просто у вічі, дивовижна і бридка, і ви відвертаєтесь, а вона примощується у вас на грудях.

Вам просто не пощастило.

Так ви стверджуєте.

Але все буде добре.

Ви примушуєте себе у це повірити, адже глибоко в душі усвідомлюєте, що цей невеличкий шматочок невдачі — провісник того, що чекає на вас попереду. Ви ховаєте єврея. Тому поплатитесь за це. Так чи інакше — доведеться поплатитися.

Згадуючи минуле, Лізель не бачила в цьому нічого страшного. Можливо тому, що до того часу, коли вона почала писати в підвалі свою історію, трапилося дуже багато інших

речей. В розумінні Лізель те, що мер з дружиною відмовилися від послуг Рози, аж ніяк не підпадало під категорію «не пощастило». І це не мало жодного стосунку до схованого в їхньому домі єврея. Причиною стало ще більше війни. У той час, однак, Лізель сприймала їх відмову як покарання.

Усе почалося десь за тиждень до 24 червня. Лізель, як завжди, вишукала серед сміття газету для Макса Ванденбурга. Вона сягнула рукою в бак, коли минала Мюнхенську вулицю, і запхала свою здобич під пахву. Коли вона передала газету Максусу, він, почавши її читати, звів погляд на дівчинку і вказав на фотографію на першій сторінці.

— Хіба це не той, кому ти носиш прання і прасування?

Лізель відійшла від стіни. Поряд з Максовим малюнком мотуззяної хмари і сонця, що стікає, вона шість разів написала слово «*суперечка*» .

Він передав їй газету, і дівчинка підтвердила.

— Так, це він.

Лізель взялася читати статтю, у якій цитували мера, Гайнца Германна, який сказав, що, хоча війна й просувається блискавично, мешканці Молькінга, як і всі інші свідомі німці, повинні вдатися до відповідних заходів і підготуватися до можливих важких часів.

— Ніхто не може знати напевне, — зазначив він, — що в наших ворогів на думці і як вони спробують нас ослабити.

Через тиждень мерові слова принесли свої гіркі плоди. Лізель, як завжди, прийшла на вулицю Гранде і читала «*Свистуна*» на підлозі мерової бібліотеки. Мерова дружина не проявляла жодних ознак ненормальності (а якщо по правді — жодних *додаткових* ознак), доки Лізель не підвелася, щоб іти додому.

Цього разу пропонуючи дівчинці «*Свистуна*» , жінка наполягла, щоб вона його взяла.

— Будь ласка. — Вона майже благала. У тендітній руці вона міцно стискала книжку. — Візьми її. Будь ласка, візьми.

Лізель, зворушена дивакуватістю цієї жінки, не хотіла ще більше її засмучувати. Книжка у сірій обкладинці із ледь пожовклими сторінками потрапила їй до рук і пішла разом з нею коридором. Дівчинка хотіла запитати про прання, але мерова дружина кинула на неї останній погляд халатного смутку. Вона сягнула до комоду і вийняла звідти конверта. Її голос, незграбний від нечастого використання, викашляв слова:

— Мені дуже шкода. Це для твоєї мами.

Лізель затамувала подих.

Раптом їй здалося, що ступні в туфлях стали якимись порожніми. Щось зашкряботіло у горлі. Вона затремтіла. Коли нарешті простягнула руку і взяла конверт, почула звук годинника у бібліотеці. Похмуро зауважила, що вистукування годинника і близько не нагадувало цокання. Воно більше скидалося на удари кирки, що раз за разом врзалася в землю. Звук могили. От би мою вже викопали, подумала Лізель Мемінгер, бо тієї миті вона понад усе хотіла померти. Їй не було так прикро, коли відмовлялися інші клієнти. У неї все одно залишалися мер, його бібліотека і зв'язок з його дружиною. До того ж вони були останніми клієнтами, останньою надією, якої теж не стало. Для неї це була найстрашніша зрада.

Як вона покажеться на очі мамі?

Розі цих пару копійок ставали у пригоді в різних трапунках. Додаткова жменька борошна. Шматочок сала.

Ільза Германн і сама помирала — хотіла якомога швидше здихатись Лізель. Дівчинка помітила це, коли жінка щільніше закуталася в халат. Ніякова жалість досі тримала її біля дівчинки, та було очевидно, що вона хоче з усім цим покінчити.

— Передай мамі, - жінка знову заговорила. Її голос трохи заспокоївся, і одне речення перетекло в інше. — Скажи, що нам шкода. — Вона почала випроваджувати дівчинку до дверей.

Тепер Лізель відчула, плечима. Біль, слід від останньої відмови.

«Так просто? — запитувала сама у себе. — Викидаєш мене за двері?»

Повільно вона підбрала порожнього мішка і підійшла до дверей. Уже надворі Лізель обернулася і востаннє глянула на мерову дружину. Вона подивилася їй просто у вічі з якоюсь майже злою гордістю.

- *Danke schE on* ⁴³, - промовила Лізель, а Ільза Германн усміхнулася якоюсь нещасною, поламаною усмішкою.

— Якщо колись захочеш прийти почитати, — збрехала жінка (принаймні дівчинка, приголомшена і засмучена, сприйняла її слова як брехню), — тобі тут завжди раді.

Тієї миті Лізель зачудувала ширина дверей. Такі просторі. Навіщо людям такі широкі двері, щоб заходити в будинок? Якби Руді був тут, він назвав би її дурепою — через ці двері можна занести усі свої пожитки.

— До побачення, — сказала дівчинка, і повільно, з неабияким смутком, двері зачинилися.

Лізель не пішла.

Вона ще довго сиділа на східцях і дивилась на Молькінг. Не було ні тепло, ні холодно, а місто було світлим і спокійним. Ніби в банці.

Лізель розкрила конверта. У листі мер Гайнц Германн дуже дипломатично пояснив, чому вони змушені відмовитися від послуг Розі Губерманн. Здебільшого він виправдовувався тим, що був би лицеміром, якби дозволив собі таку, навіть невелику розкіш, закликаючи всіх інших *готуватися до важчих часів*.

Вона нарешті підвелася і пішла додому, та, щойно дійшла до Мюнхенської вулиці і побачила вивіску «STEINER — SCHNEIDERMEISTER», знову збунтувалась. Більше не залишилося розпачу, тепер нею заволоділа лють.

— Покидьок цей мер, — прошепотіла Лізель. — І та його *нікчемна* дружина.

Якщо вже насуваються важкі часи, то хіба це не причина давати Розі роботу? Але ж ні, вони її звільнили. А втім, підсумувала дівчинка, нехай самі перуть і прасують свій чортівний одяг, як усі нормальні люди. Як усі бідні люди.

Лізель сильніше стиснула «Свистуна».

— Значить, даєш мені книжку, — промовила Лізель, — з жалощів, щоб заспокоїти свою совість...

Той факт, що книжку їй пропонували і раніше, дівчинка до уваги не брала.

Вона розвернулася, як це було колись, і попрямувала до вулиці Гранде, 8. Вона так і поривалася бігти, але стрималась, щоб мати силу говорити.

Підійшовши до будинку, Лізель навіть розчарувалась, що мера не було вдома. На узбіччі не стояла акуратно припаркована машина — хоча, може, воно й на краще. Якби вона була там, не знаю, що б Лізель зробила з нею в мить протистояння багатих і бідних.

Перестрибуючи сходишки, вона досягла дверей і постукала так сильно, щоб завдати їм болю. Ці маленькі болючі уламки їй дуже подобались.

Мерова дружина, без сумніву, геть спантеличилась, побачивши на порозі Лізель. Її пухнасте волосся було трохи вологим, а зморшки розширились, коли вона помітила, що завжди бліде обличчя дівчинки залила така відверта лють. Жінка розтулила рота, але не промовила жодного слова — і дуже доречно, бо саме Лізель взяла на себе розмову.

— Ви думаєте, — почала вона, — що можете відкупитися від мене своєю книжкою? — Її голос, хоча й тремтів, вчепився жінці в горло. Блискучий гнів стискав і витягував усі сили, але дівчинці вдалося продертись крізь нього. Вона і далі боролася з собою, аж по щоках потекли сльози. — Ви даєте мені цю смердючу книжку і думаєте, що від цього мені стане легше, коли я прийду додому і повідомлю мамі, що від нас відмовилися останні? А ви будете сидіти тут у своєму великому будинку?

Руки мерової дружини.

Вони повисли вздовж її тіла.

⁴³ Дуже дякую (нім.).

Її обличчя осунулось.

Лізель, однак, не зупинилась. Вона виплюнула свої слова прямісінько в очі жінки.

— Ви і ваш чоловік. Сидите тут. — Тепер вона не добирала слів. Була такою уїдливою і безжальною, що навіть сама собі дивувалась.

Рани від слів.

Так, жорстокість цих слів.

Лізель викликала їх з якогось місця, котре було відоме лише їй, і швиргнула ними в Ільзу Германн.

— Вже час, — сказала вона, — вам самій прати ваш бридкий одяг. Вже час вам змиритися з тим, що ваш син помер. Що його вбили! Що його задушили і порізали на шматки двадцять років тому! Чи він замерз на смерть? Хоч як би там було — він помер! Він помер, а ви жалюгідно сидите у власному домі і здригаєтесь від холоду, караєте себе. Думаєте, тільки ви страждаєте?

Одразу ж.

Біля неї з'явився братик.

Він шепоче, просить її зупинитися, але і він помер, його слова нічого не варті.

Він помер у потязі.

Вони поховали його у снігу.

Лізель глянула на нього, але не могла спинитися. Не зараз.

— Ця книжка, — продовжила дівчинка. Вона зіштовхнула хлопчика зі сходів, він упав. — Я не хочу її. — Слова вже не такі гучні, але досі гарячі. Вона кинула *«Свистуна»* жінці під ноги і почула, як книжка клацнула, гепнувшись об цемент. — Не треба мені вашої нещасної книжки...

Вона це зробила. І замовкла.

Її горло спорожніло. Аж до обрію — жодного слова.

Її братик, що тримався за розбите коліно, теж зник.

Після незручної паузи мерова дружина схилилась і підняла книжку. Вона була зранена і розбита, але цього разу — не від усмішки. Лізель бачила це на її обличчі. Кров цівкою витікала їй з носа, скапувала на губи. Її очі заплалили від синців. Кровоточили порізи, а на шкірі проявлялися численні рани. Усе це заподіяли слова. Слова Лізель.

З книжкою в руці Ільза Германн випросталась, знову хотіла вибачатись, але речення так і не злетіли з її губів.

Вдар мене, подумала Лізель. Ну ж бо, вдар мене.

Але жінка не вдарила. Вона лише відступила, занурилась у мерзенне повітря свого гарного будинку, і Лізель знову залишилась сама, чіпляючись за сходинок. Вона боялась озирнутися, бо знала, що скляний купол над Молькінгом розлетівся на друзки і це її тільки потішить.

Щоб покінчити з усім цим, дівчинка ще раз перечитала листа, а дійшовши до хвіртки, щосили його зіжмакала і, ніби камінь, жбурнула до дверей. Не знаю, чого очікувала крадійка книжок, але паперовий м'ячик відбився від могутньої поверхні дверей і поцвіркав по сходах вниз, до її ніг.

— Як завжди, — підсумувала Лізель і копнула його в траву. — Жодного толку.

Цього разу по дорозі додому вона уявляла, що станеться з папером, коли впаде дощ і заново склеєний до купи ковпак над Молькінгом перевернеться догори. Вона бачила, як слова розпливалися, буква за буквою, доки на папері нічого не залишилось. Чистий аркуш. На землі.

Коли Лізель повернулась додому, Роза, як на зло, була на кухні.

- І? — запитала вона. — Де прання?

— Сьогодні нема прання, — відповіла Лізель.

Роза підійшла і сіла за стіл. Вона все зрозуміла. Раптом Роза дуже постаріла. Дівчинка уявила, який вигляд вона б мала, якби розпустила свій пучок і волосся впало їй на плечі. Сіра пелена гумового волосся.

— Що ти там так довго робила, *Saumensch*? — Речення заціпеніло. Жінка не змогла додати йому свого звичного яду.

— Це я у всьому винна, — зізналась Лізель. — Тільки я. Я образила мерову дружину і сказала їй, щоб вона припинила оплакувати свого мертвого сина. Назвала її жалюгідною. І тоді вони тебе звільнили. Ось. — Дівчинка підійшла до дерев'яних ложок, взяла кілька і виклала на столі перед Розою. — Вибирай.

Роза доторкнулася до однієї, взяла в руку, але так нею і не скористалась.

— Я тобі не вірю.

Лізель розривалася між переживаннями і подивом. Єдине, чого вона зараз прагнула, — отримати *Watschen*, а її ніхто не карав!

— Це я у всьому винна!

— Неправда, — промовила мама, а тоді підвелася і погладила жирне немите волосся Лізель. — Я впевнена, що ти б ніколи такого не сказала.

— Я сказала!

— Добре, ти сказала.

Лізель виходила і чула, як дерев'яні ложки із дзенькотом повертаються на своє місце у металевій банці. Коли вона дійшла до спальні, усі вони, разом з банкою, полетіли на підлогу.

Пізніше вона спустилася до підвалу, де у темряві стояв Макс — напевне, борюся з *фюрером*.

— Макс? — Світло, ніби червона монетка, жевріло у кутку. — Можеш навчити мене відтискатися?

Макс показав їй і, допомагаючи, кілька разів притримував, проте, незважаючи на худорлявість, дівчинка була досить сильна і сама могла впоратися з вагою свого тіла. Вона не рахувала, скільки відтискань зробила, але тієї ночі у скупому освітленні підвалу крадійка книжок виконала достатньо вправ для того, щоб її м'язи боліли ще декілька днів. Лізель не зупинилась навіть тоді, коли Макс застеріг, що їй уже годі.

Перед сном вони з татом читали, і він помітив, що з нею щось не так. Вперше за останній місяць він підійшов, сів біля неї, і вона нехай трішки, але заспокоїлась. Чомусь Ганс Губерманн завжди знав, що і коли сказати, а коли краще дати їй спокій. Мабуть, Лізель була чи не єдиним, на чому він добре знався.

— Вся річ у пранні? — запитав тато.

Він не голився уже кілька днів і кожні дві-три хвилини шкрябав свою сверблячу бороду. Його сріблясті очі були спокійними і рівними, трохи теплими — як завжди, коли йшлося про Лізель.

Читання поступово стихло, і тато заснув. Тоді Лізель прошепотіла те, що вже давно хотіла сказати.

— Тату, — промовила вона, — здається, я потраплю до пекла.

Її ступні були теплими, коліна — холодними.

Вона пригадала ночі з обмоченим ліжком і тата, який прав її простирадла, а потім вчив з нею літери. Зараз його дихання обдувало ковдру, і дівчинка поцілувала його сверблячу бороду.

— Тобі треба поголитися, — сказала вона.

— Ти не потрапиш до пекла, — відповів тато.

Декілька секунд Лізель не зводила з нього погляду. Тоді лягла, притулилась до нього, і обоє заснули — недалеко від Мюнхена, десь там, на сьомій грані німецького кубика.

Юність Руді

Врешті Лізель довелося дати йому те, що він просив. Він знав, що має робити.

ПОРТРЕТ РУДІ ШТАЙНЕРА: ЛИПЕНЬ 1941 РОКУ

Струмки грязюки обліпили його обличчя. Його краватка, як маятник, що вже давно помер у годиннику. Його лимонне, осяяне ліхтарем волосся розкуйовджене, а на

обличчя натягнута сумна, безглузда усмішка.

Він стояв за кілька метрів від ганку і говорив дуже переконливо, дуже радісно.
- *Alles ist Scheisse*, — оголосив Руді.

Усе паскудно.

У першій половині 1941 року, поки Лізель переховувала Макса, крала для нього газети і вичитувала мерову дружину, життя Руді теж зазнало змін — у підрозділі «Гітлер'югенд». Починаючи з лютого він повертався зі зборів у набагато гіршому вигляді, ніж ішов на них. Часто його супроводжував Томмі Мюллер, і вигляд він мав не кращий. Їхня проблема складалася з трьох компонентів.

Тришарова проблема

1. Вуха Томмі Мюллера.

2. Франц Дойчер — скажений ватажок їхнього підрозділу.

3. Неспроможність Руді не пхати носа в чужі справи.

Якби ж тільки шість років тому Томмі Мюллер на сім годин не загубився, в один з найхолодніших днів за всю історію Молькінга. Вушна інфекція і ушкодження нерва досі впливали на його марширування у строю «Гітлер'югенд», і, скажу я вам, не найкращим чином.

Спершу вони зісковзували на дно поступово, але з кожним місяцем Томмі все більше дратував ватажків «Гітлер'югенд», особливо під час марширувань. Пам'ятаєте день народження Гітлера минулого року? Якийсь час його вушна хвороба лише погіршувалась. Дійшло до того, що Томмі майже нічого не чув. Він не міг розібрати команд, які викрикували підрозділу на марші. Байдуже, чи це було в приміщенні, чи надворі, під снігом, у грязюці чи в прорізах дощу.

Головне, щоб усі зупинилися одночасно.

— Клац! — казали їм. — Ось що хоче чути *фюрер*. Усі разом. Усі як один!

А тут Томмі.

Думаю, це все через ліве вухо. Воно завдавало йому найбільше клопоту і тоді, коли гучна команда «Стій!» заливала вуха інших хлопців, Томмі продовжував кумедно марширувати. За якусь секунду він міг перетворити цілу парадну шеренгу на кашу з рук і ніг.

Однієї суботи на початку червня, десь о пів на четверту, після низки невдалих спроб марширування, причиною яких був Томмі, Францу Дойчеру⁴⁴ (яке бездоганне ім'я для такого бездоганного молодого нациста) урвався терпець.

— Мюллер, *du Affe!* — Його густе біляве волосся підстрибувало на голові, а слова щипали Томмі за обличчя. — Ти, мавпо, та що з тобою?

Томмі перелякано зіщулювся і відступив, а його ліва щока не припиняла смикатися, скрививши його обличчя нестямно-батьорою гримасою. Здавалося, що він не просто задоволено шкіриться, а просто-таки в захваті від усього цього сум'яття. Такого Франц Дойчер стерпіти не міг. Його бліді очі пропікали Томмі Мюллера.

— Ну? — запитав він. — Тобі є що сказати?

Смикання тільки посилювалось — стало швидшим і різкішим.

— Ти з мене знущаєшся?

- *Heil*, — пересмикнувся Томмі, відчайдушно намагаючись отримати бодай якесь схвалення, але так і не закінчив свого привітання.

Саме тоді втрутився Руді. Став перед Францом Дойчером і подивився йому просто у вічі.

— У нього проблеми...

⁴⁴ Від «Deutschland» — Німеччина (нім.).

— Це я бачу!
— Зі слухом, — закінчив Руді. — Він не...
— Добре, досить. — Дойчер потер руки. — Ви двоє — шість кіл навколо спортивного майданчика. — Обоє скорилися, але не надто швидко. — *Schnell* ⁴⁵! — Його голос погнався за ними.

Пробігши по шість кіл, вони отримали нову муштру у стилі «бігом-лягли-встали-лягли-встали», а за п'ятнадцять безкінечних хвилин вони знову отримали наказ лягти — мабуть, уже останній раз.

Руді подивився вниз.

Йому скалилася збита купа баговиння.

Вона ніби питала: «На що витріщився?»

— Лягли! — закомандував Франц.

Руді, звісно ж, перескочив багнюку і впав на живіт.

— Встали! — вишкірився Дойчер. — Крок назад. — Вони відступили на крок. — Лягли!

Його задум був цілком зрозумілим, і Руді виконав наказ. Він пірнув у багнюку, затримуючи дихання, і тієї миті, коли припав вухом до розкислої землі, муштра скінчилася.

- *Vielen Dank, meine Herren*, — дуже люб'язно звернувся до них Франц Дойчер. — Красно дякую, панове.

Руді став на коліна, видобув з вух багно і глянув на Томмі.

Хлопчик заплющив очі і не припиняв посмикуватись.

Коли обоє повернулися на Небесну вулицю, то зустріли Лізель, яка грала з меншими дітьми в класики, досі у своїй формі БДМ. Краєм ока вона помітила дві засмучені постаті, що наближалися до неї.

Одна з них поклікала її.

Вони зійшлися на східцях, що вели до ганку будинку Штайнерів, і Руді розповів їй про нещодавню подію.

Минуло десять хвилин, і Лізель сіла на сходинку.

Через одинадцять хвилин Томмі, що сидів біля неї, сказав:

— Це я у всьому винен, — але Руді махнув на нього рукою, десь поміж реченням і усмішкою, розітнувши пальцем струмок грязюки. — Це я... — Томмі знову спробував щось сказати, але Руді обірвав його на півслові і тицьнув у нього пальцем.

— Томмі, припини. — Руді здавався навдивовижу задоволеним. Лізель ще ніколи не бачила, щоб хтось такий нещасний був таким несказанно щасливим. — Просто сиди і... смикайся... чи ще щось таке, — і продовжив розповідати про їхні пригоди.

Він ходив туди-сюди.

Не давав спокою своїй краватці.

Його слова летіли на дівчинку і приземлялися десь на бетонних східцях.

— Той Дойчер, — бадьоро закінчив Руді. — Причепився до нас, еге ж?

Томмі кивнув, пересмикнувся і заговорив, нехай і не в такому порядку:

— Це я у всьому винен.

— Томмі, що я тобі казав?

— Коли?

— Щойно! Просто замовкни.

— Добре, Руді.

Коли Томмі за деякий час сумовито поплентався додому, Руді взявся випробовувати свою нову геніальну тактику.

Жалість.

Сидячи на східцях, він уважно обстежив багнюку, що вже зашкарубла на його формі, а

⁴⁵ Швидко (нім.).

тоді безнадійно глянув на Лізель.

— Що скажеш, *Saumensch*?

— Ти про що?

— Ти знаєш...

Лізель відповіла у своїй звичній манері.

- *Saukerl*, — розсміялася вона і попрямувала додому, по сусідству. Суміш грязюки і жалості нехай і збиває з пантелику, але це одне, а от цілувати Руді Штайнера — це вже зовсім інше.

Невесело усміхаючись із ганку, він провів рукою по волоссю й вигукнув:

— Одного дня! — запевнив він її. — Одного дня, Лізель!

У підвалі, десь за два роки по тому, дівчинці час до часу страшенно кортіло піти до сусідів і побачитися з Руді, і навіть тоді, коли вона писала пізньої ночі або на світанку. Вона також усвідомила, що, найпевніше, саме ті в'язкі дні у «Гітлер'югенд» підживлювали його, а згодом і її потяг до крадіжок.

До того ж, попри звичні вибрики погоди, літо починало набирати силу. Мабуть уже почали достигати яблука сорту *Klar*. Ще стільки всього треба поцупити.

Невдахи

Коли йшлося про крадійство, Лізель і Руді дотримувались думки, що безпечніше їм буде у зграї. Анді Шмайкль покликав їх до річки на зустріч. Там, окрім інших питань, мали скласти план обкрадання садів.

— То це тепер ти у нас лідер? — запитав Руді, але Анді похитав головою, не приховуючи глибокого розчарування. Як би він хотів підійти на цю роль.

— Ні. — Його прохолодний голос був надивовижу теплим. Трохи недопеченим. — У нас інший лідер.

НОВИЙ АРТУР БЕРГ

Він мав вітряне волосся і хмарні очі й належав до тих малолітніх злочинців, у яких не було причин красти, хіба що для розваги.

Його звали Віктор Хеммель.

На відміну від людей, які займалися різноманітними видами грабунку, у Віктора Хеммеля було все. Він мешкав у найкращій частині Молькінга, в особняку на пагорбі, який добряче продезінфікували після того, як вижили звідти євреїв. Він мав гроші. Він мав цигарки. Але хотів мати ще більше.

— Хотіти більше — це не злочин, — заявив він, вилежуючись на траві, а навколо нього зібралася зграя хлопців. — Хотіти більше — це законне право усіх німців. Що каже наш *фюрер*? — І сам відповів на своє запитання. — Ми маємо брати те, що належить нам по праву.

На перший погляд Віктор Хеммель — звичайнісіньке патякало. На жаль, окрім красномовства, він мав іще й неабияку харизму — щось на кшталт *«робіть, як я»*.

Коли Лізель і Руді наблизилися до гурту, що зібрався на березі річки, дівчинка почула ще одне запитання:

— То де ж ці пришелепуваті, яких ви так розхвалювали? Вже десять по четвертій.

— А на моєму годиннику ще ні, - відповів Руді.

Віктор Хеммель піднявся на лікті.

— Ти ж не маєш годинника.

— Як думаєш, я був би зараз тут, якби мав гроші, щоб купити годинника?

Новий лідер сів і усміхнувся, усіма своїми білими рівненькими зубами. Тоді перевів недбалий погляд на дівчинку.

— А це що за мала шльондра?

Лізель, якій було не звикати до грубих слів, байдуже дивилася в його затуманені очі.

— Минулого року, — перелічила, — я вкрала не менше трьохсот яблук і декілька десятків картоплин. Я легко даю собі раду з колючим дротом і бігаю так швидко, як і всі інші.

— Та невже?

— Так. — Вона не зіщулилась, не відступила. — Мені треба тільки невелику частку від усієї здобичі. Десять яблук, десь-колись. Трохи залишків для нас із другом.

— Ну, думаю, таке можна влаштувати. — Віктор запалив цигарку і підніс її до рота. Навмисне постарався випустити дим дівчинці в обличчя.

Лізель навіть не кашлянула.

Загалом, до зграї входили ті самі хлопці, що й минулого року, за винятком їхнього лідера. Лізель дивувалася, чому жоден з них не взяв владу у свої руки, проте, по черзі глянувши на кожного з них, вона зрозуміла, що їм усім чогось бракувало. Вони не вагаючись ішли красти, але хтось мусив ними командувати. Їм *подобалось*, коли ними командували, а Віктор Хеммель якраз любив роздавати команди. Така от славна зграя хлопчаків.

На мить Лізель нестерпно захотілося, щоб повернувся Артур Берг. А може, він би теж потрапив під вплив Хеммеля? Втім, тепер це не мало ніякого значення. Єдине, в чому Лізель була певна, — це те, що в Артура Берга не було жодної кісточки тиранії, а в нового лідера з них складався весь скелет. Минулого року вона не сумнівалася, що, коли застрягне на дереві, Артур її не покине, хоча й казав він зовсім інше. Цього ж року, навпаки, до неї одразу дійшло, що Віктор Хеммель навіть не озирнеться назад.

Він вивчав довготелесого хлопця і сухоребру дівчинку.

— То ви хочете зі мною красти?

А що їм втрачати? Обоє кивнули.

Він наблизився і схопив Руді за чуприну.

— Ану, скажи вголос.

— Звичайно, — випалив Руді перед тим, як його відіпхнули — чубом уперед.

— А ти?

— Аякже, — спритно відповіла Лізель, щоб уникнути такого ж поводження.

Віктор усміхнувся. Він розтоптав цигарку, глибоко вдихнув і пошкрябав грудну клітку.

— Дорогі панове, дорога шльондрочко, здається, прийшов час іти за покупками.

Зграя рушила, а Руді та Лізель плентались позаду, як і минулого року.

— Він тобі подобається? — прошепотів Руді.

— А тобі?

Хлопець на мить затих.

— Думаю, він ще той покидьок.

— Я теж так думаю.

Гурт почав віддалятися.

— Рухайся, — сказав Руді, - ми відстаємо.

За кілька миль вони натрапили на першу ферму. Але їх зустрів неприємний сюрприз. Вони сподівалися, що дерева будуть гнутися під вагою плодів, та на них чекали нещасні хирляві деревця, з чийх гілочок де-не-де звисало по кілька яблук. На іншій фермі урожай був не кращим. Може, цього року яблука погано вродили, а може, це вони не вгадали з часом.

Ввечері, після розподілу здобичі, Лізель і Руді отримали одне малесеньке яблучко на двох. По правді, улов був геть паскудним, але й Віктор Хеммель не був надто щедрим.

- І як це називається? — запитав Руді, тримаючи яблучко на долоні.

Віктор навіть не глянув на нього.

— А на що схоже? — Слова, кинуті через плече.

— На якесь жалюгідне яблуко.

— Тримай. — У його бік полетіло наполовину обгризене яблуко і приземлилося відкушеною стороною в багнюку. — Можеш взяти ще й це.

Руді закипів.

— До біса це все! Ми пройшли десять миль не заради півтора паршивого яблука, правда ж, Лізель?

Дівчинка не відповіла.

У неї не було на це часу, бо Віктор Хеммель уже навалився на Руді, не встигла вона вимовити й слова. Колінами він притис його руки до землі, а долоньями вхопився за хлопцеве горло. Яблука підібрав саме Анді Шмайкль, за наказом Віктора.

— Йому ж боляче, — сказала Лізель.

— Справді? — Віктор знову посміхався. Лізель ненавиділа ту посмішку.

— Мені *зовсім не* боляче, — Руді випалив слова одним махом, а його обличчя почервоніло від натуги. Носом пішла кров.

Віктор на секунду-дві ще сильніше стиснув його горло, а тоді відпустив Руді, зліз із нього і, ніби нічого й не сталося, недбало відійшов на кілька кроків.

Скомандував:

— Вставай!

І Руді, добре поміркувавши, зробив, як йому веліли.

Віктор знову недбало підійшов і став навпроти Руді. Легенько поплескав його по плечу. Прошепотів:

— Якщо не хочеш, щоб кров з тебе була фонтаном, краще забирайся звідси, малий. — Він глянув на Лізель. — І не забудь свою малу шльондру.

Ніхто не поворухнувся.

— Ну, чого чекаєте?

Лізель взяла Руді за руку, і вони пішли, але перед тим хлопець іще раз озирнувся і виплюнув кров під ноги Віктору Хеммелю. Його зухвальство викликало одне фінальне зауваження.

МАЛЕНЬКА ПОГРОЗА ВІКТОРА ХЕММЕЛЯ РУДІ ШТАЙНЕРУ

— Ти поплатишся за це пізніше, друже.

Що не кажіть про Віктора Хеммеля, але пам'ять у нього була чудова, та й терпіння йому не бракувало. Минуло близько п'яти місяців, коли він урешті здійснив свою погрозу.

Замальовки

Літо 1941 року — якщо таких, як Руді та Лізель, воно оточувало стіною, то в життя Макса Ванденбурга воно проникало у формі слів і малюнків. У найсамотніші миті у підвалі навколо нього купками нагромаджувалися слова. Видіння виливалися, висипалися, а подекуди кульгаво шкандибали з-під його рук.

У Макса було те, що він називав невеликим пайком інструментів.

Зафарбована книжка.

Жменя олівців.

Повна голова ідей.

Він склав їх докупи, як простеньку головоломку.

Спершу Макс хотів написати лише свою історію.

Він задумав розповісти про все, що з ним трапилося — про все, що привело його у підвал на Небесній вулиці, - але вийшло не те, на що він сподівався. Максове заслання породило зовсім іншу історію. Колекцію різноманітних думок — він вирішив прийняти їх усі. Він відчував, що вони *правдиві*. Вони були правдивішими за ті листи, які він писав своїй сім'ї і своєму другу Вальтеру Куглеру, хоча й добре знав, що ніколи не зможе їх надіслати. Зневажені сторінки «*Mein Kampf*», одна за одною, перетворювались на серію замальовок, що підсумовували ті події, які поміняли його колишнє життя на теперішнє. Одні малюнки давалися йому за лічені хвилини. На інші йшли години. Макс вирішив, що, закінчивши книжку, віддасть її Лізель, коли дівчинка трохи подорослішає, а весь цей абсурд,

він мав таку надію, вже скінчиться.

Макс, відколи випробував олівця на першій зафарбованій сторінці, завжди тримав свою книжку згорнутою. Часто він засинав із книжкою в руках або клав її біля себе.

Одного дня, закінчивши відтискання і присідання, він заснув, схилившись на стіну. Коли Лізель спустилася до підвалу, то побачила книжку, що сиділа біля Макса, притиснувшись до його ноги, і не змогла стримати свою цікавість. Вона схилилась, підняла книжку і трохи почекала — чи він, бува, не поворухнеться. Макс не ворухився. Він сидів, прихилившись до стіни головою і лопатками. Лець-лець розбираючи його дихання — вдих і видих, — Лізель розгорнула книжку і швиденько проглянула кілька сторінок...

Налякана побаченням, Лізель поклала книжку на місце, точнісінько так, як та сиділа, притулившись до Максової ноги.

Її настрашив голос.

- *Danke sch E on*, — промовив він, а коли дівчинка підняла очі і пройшла слідом за голосом до його власника, на губах єврея з'явилася лець помітна задоволена посмішка.

— Святий Боже! — видихнула Лізель. — Ти налякав мене, Максе.

Він знову занурився в сон, а вона потягла ту саму думку за собою нагору.

Ти налякав мене, Максе.

«Свистун» і пара тфель

Так тривало до кінця літа, а тоді перейшло і в осінь. Руді з усіх сил намагався вижити у своєму «Гітлер'югенд». Макс Ванденбург відтискався і робив свої замальовки. Лізель вишукувала газети і писала слова на стіні підвалу.

Однак не варто забувати, що кожна рутинна має свої недоліки, тож одного дня вона може похилитися і пересипатися з однієї сторінки на іншу. У нашому випадку ключову роль зіграв Руді. Чи, принаймні, Руді та щойно удобрений спортивний майданчик.

Наприкінці жовтня усе, здавалося, йшло як завжди. Небесною вулицею крокував вимазаний грязюкою хлопець. Через кілька хвилин його чекатимуть удома і він знову набреше, що усіх хлопців його підрозділу примусили виконувати додаткові вправи на землі. Батьки навіть подумують, що він зараз засміється. Але ні, цього не станеться.

Того дня у Руді не залишилося ні сміху, ні брехні.

Саме цієї середи, коли придивившись до нього уважніше, Лізель побачила, що хлопець був без сорочки. І дуже лютий.

— Що сталося? — запитала дівчинка, коли Руді протюпав повз неї.

Він повернувся назад і простягнув їй сорочку.

— Понюхай, — сказав він.

— Що?

— Ти глуха? Я кажу — понюхай, — повторив Руді.

Неохоче Лізель трохи нахилилася і вловила бридкий запах його коричневої сорочки.

- Ісус, Марія і Йосип! Це...?

Хлопець кивнув.

— А ще воно у мене на підборідді. На моєму підборідді! Мені пощастило, що я його не наковтався!

- Ісус, Марія і Йосип!

— Спортивний майданчик «Гітлер'югенд» щойно удобрили. — Він кинув на сорочку ще один неприязний, повний огиди погляд. — Думаю, це коров'яче лайно.

— А той, як його там, — Дойчер — знав, що воно там є?

— Він каже, що не знав. Але він шкірився.

- Ісус, Марія і...

— Тобі ще не набридло повторяти?!

Саме зараз Руді потребував якоїсь перемоги. Він програв сварку з Віктором Хеммелем. У «Гітлер'югенд» у нього теж були лише проблеми. Усе, чого він бажав, — це малесенький тріумф, і Руді твердо вирішив його здобути.

Він поплентався додому, але, дійшовши до бетонних східців, передумав і повільно, але рішуче повернувся до Лізель.

Обережно прошепотів:

— Знаєш, що могло б підняти мені настрій?

Лізель відступила.

— Коли ти думаєш, що я... у такому вигляді...

Руді здавався геть розчарованим.

— Ні, я не про це, — він зітхнув і наблизився до неї. — Я про інше. — На мить замислившись, він підняв голову, ледь-ледь. — Ти тільки подивись на мене. Я весь брудний. Тхну коров'ячим, чи собачим, чи ще чийось там лайном, до того ж, як завжди, я дуже голодний. — Невелика пауза. — Мені потрібна якась перемога, Лізель. Чесно.

Лізель знала.

Вона б підійшла ближче, якби не той запах.

Крадіжка.

Їм треба щось вкрасти.

Ні.

Їм треба *повернути* те, що вкрали у них. Байдуже що. Але найближчим часом.

— Цього разу тільки ти і я, — сказав Руді. — Ніяких Хеммелів, ніяких Шмайклів. Тільки ти і я.

Дівчинка не могла заспокоїтись.

У неї свербіли руки, прискорився пульс, а губи розпливлися в посмішці.

— Звучить гарно.

— Тоді домовилися, — і хоча Руді й дуже старався, але не зміг стримати удобреної усмішки, що вимальовувалась на його обличчі. — То що, може завтра?

План був чудовий, якби не одна проблемка.

Вони не знали, що б таке поцупити.

Яблука вже закінчилися. На цибулю і картоплю Руді крутив носом, а ще один напад на Отто Штюрма і його наповнений їжею велосипед, вони навіть не розглядали. Це було підло одного разу. А другий раз — то вже справжнє свинство.

— То що ж нам, в біса, красти? — запитав Руді.

— А я звідки знаю? То була твоя ідея, хіба ні?

— То що тобі тепер не треба нічим перейматися? Я не можу сам про все думати.

— Та ти взагалі *майже ні про що* не можеш думати...

Вони йшли містом і сперечалися. На околиці завидніли перші ферми і дерева, що стояли, ніби хирляві скульптури. Гілки були сірими, а коли обоє глянули на них, то не побачили нічого, крім шорстких галузок і порожнього неба.

Руді сплюнув.

Діти повернулися до Молькінга, пропонуючи нові ідеї.

— А може, пані Діллер?

— Що пані Діллер?

— Може, якщо ми скажемо «*heil Hitler*» , а *тоді* щось вкрадемо, то нічого поганого не станеться?

Десь із годину вони блукали Мюнхенською вулицею, наближався вечір, і обоє хотіли закинути цю марну затію.

— Жодного толку, — сказав Руді, - а тепер я ще голодніший, ніж був до того. Господи, та я помираю з голоду. — Він зробив ще кілька кроків, тоді зупинився й озирнувся. — Що це з тобою? — Бо Лізель застигла на місці, до її обличчя приклеїлося усвідомлення.

Чому вона не подумала про це раніше?

— Та що таке? — Руді вривався терпець. — *Saumensch*, що з тобою?

Саме тієї миті Лізель обдумувала своє рішення. Чи вдасться їй зробити те, що вона задумала? Та й хіба можна ось так мститися людині? Чи можна когось *настільки* зневажати?

Лізель рушила в протилежному напрямку. Коли Руді її нагнав, дівчинка трохи сповільнила темп, марно сподіваючись, що в голові бодай трохи проясниться. Зрештою, там уже була провина. Досі ще трохи волога. Зерно вже проростало квіткою з чорними пелюстками. Дівчинка зважувала, чи дійсно зможе це зробити. На перехресті вона зупинилась.

— Я знаю одне місце.

Вони перейшли річку і почали підійматися вгору пагорбом.

На вулиці Гранде обоє зачудувалися розкішним будинком. Вхідні двері вилискували, а черепиця лежала на даху, як бездоганно причесана перука. Стіни і вікна хизувалися ідеальною фарбою, а димар, здавалося, от-от випустить димові кільця.

Руді вріс у землю.

— Будинок мера?

Лізель кивнула, дуже навіть серйозно. Зробила невелику паузу.

— Вони звільнили мою маму.

Коли вони обігнули будинок, Руді поцікавився, як, заради Бога, вони туди потраплять, але Лізель знала.

— Я знаю це місце, — відповіла вона. — Знаю... — Аж тут вона побачила вікно бібліотеки і заціпеніла. Вікно було зачинене.

— Ну? — запитав Руді.

Лізель повільно обернулася і швиденько покрокувала геть.

— Не сьогодні, — кинула вона. Руді засміявся.

— Я так і знав. — Він підбіг до неї. — Я так і знав, дурна *Saumensch*. Ти не потрапиш туди, навіть якщо будеш мати ключа.

— Чого причепився? — Вона додала швидкості, відмахуючись від його докорів. — Просто треба почекати, поки випаде краща нагода. — Подумки дівчинка скидала з себе несподівану радість від того, що вікно було зачинене. Вона картала себе. «Навіщо, Лізель? — питала вона. — Навіщо було вибухати, коли вони звільнили маму? Навіщо ти розтулила свого великого рота? Напевно, мерова дружина дуже змінилася після того, як ти так верещала і кричала на неї. Мабуть, вона виправилася, опанувала себе. Більше не морозить себе у тому будинку, і тепер вікно завжди буде зачинене... От дурна *Saumensch* ».

Втім, за тиждень, коли вони уп'яте навідалися у верхню частину Молькінга, на них чекала несподіванка.

Відчинене вікно шматками вдихало повітря.

А їм більше нічого було і не треба.

Першим зупинився Руді. Поштурхав її рукою під ребра.

— Хіба там не відчинене вікно? — тихенько запитав він. Такий явний азарт висунувся з його голосу і рукою опустився дівчинці на плече.

— Jawohl, — відповіла Лізель. — Точно.

І враз у серці запекло.

Щоразу, коли перед тим на них чекало зачинене вікно, під удаваним розчаруванням вона приховувала страшенне полегшення. Чи вистачило б їй сміливості залізти до будинку? Та й взагалі, для кого чи для чого вона туди полізе? Для Руді? Щоб знайти якусь їжу?

Ні, нестерпна правда була зовсім іншою.

Вона не переймалася їжею. Руді, хоча вона й намагалася заглушити цю думку, для її плану мав другорядне значення. Вона прийшла по книжку. По «*Свистуна*». Отримати її від самотньої жалюгідної жінки — для Лізель це було неприйнятно. А от поцупити її — це вже інша справа, це вже можна стерпіти. Поцупити книжку — це, у якомусь хворобливому сенсі,

фактично те саме, що заслужити її.

Світло мінялося, переходило з відтінка у відтінок.

Величезний бездоганний будинок притягував їх до себе. Їхні думки зашурхотіли.

— Ти хочеш їсти? — запитав Руді.

Лізель відповіла:

— Помираю з голоду. За книжкою.

— Дивись... Нагорі увімкнули світло.

— Бачу.

— Досі хочеш їсти, *Saumensch*?

На мить обоє знервовано розсміялися, а тоді почали вирішувати, хто полізе всередину, а хто залишиться на чатах. Руді, як джентльмен, вирішив, що має лізти він, але Лізель, безперечно, краще знала цей будинок. Лізти мала вона. Лише вона знала, що чекає по той бік вікна.

Тож вона сказала:

— Я полізу.

Лізель заплющила очі. Міцно.

Примусила себе пригадати, уявити мера і його дружину. Вона бачила, як зростала її дружба з Ільзою Германн, а тоді нагадала собі, як ту дружбу копнули в ногу і залишили ваятися десь на узбіччі. Подіяло. Вона їх ненавиділа.

Вони обнищпорили вулицю і тихцем перейшли через сад.

Присіли під щілиною у вікні першого поверху. Дихання зазвучало голосніше.

— Слухай, — сказав Руді, — дай мені свої туфлі. Щоб не скрипіли по підлозі.

Без жодних заперечень Лізель розв'язала чорні пошарпані шнурівки і залишила туфлі на землі. Тоді піднялася, і Руді обережно прочинив вікно так, щоб вона могла пролізти. Його рипіння прозвучало у них над головами, ніби ревіння недалекого літака.

Лізель підтягнулася на карнизі і протиснулася до кімнати. Зняти туфлі — це була чудова ідея, подумала дівчинка, бо приземлилася на дерев'яну підлогу набагато важче, ніж очікувала. Її ступні боляче розтягнулися від удару, аж у шкіру врізалися шви від шкарпеток.

Кімната була такою, як і раніше.

У запилюжених сутінках Лізель струсила відчуття ностальгії. Вона тихенько покралася вперед, щоб очі звикли до темряви.

— Що там? — різко прошепотів Руді знадвору, але дівчина помахала на нього долонею, що означало «*Halt's Maul*» . Не шуми.

- Їжа, — нагадав він. — Знайди їжу . І цигарки, якщо зможеш.

Втім, і одне, і друге мало її цікавило. Вона прийшла додому, до мерових книжок усіх можливих кольорів і гатунків, зі сріблястими і золотими написами. Вона чула запах сторінок. Вона могла смакувати слова, що купами склалися навколо неї. Ноги понесли її до стіни праворуч. Вона знала, яку хотіла, знала, де саме вона стоїть, але, діставшись до тієї полиці, де завжди був «*Свистун*» , побачила, що книжки там нема. На її місці утворилася вузька прогалина.

Згори долинули кроки.

— Світло! — прошепотів Руді. Він просунув слова у відчинене вікно. — Світло вимкнули.

- *Scheisse*.

— Вони спускаються вниз.

Запала страшенно довга мить, вічність секундного рішення. Її очі нищпорили по кімнаті і натрапили на «*Свистуна*» , що спокійнісінько лежав на меровому столі.

— Швидше, — наполягав Руді. Але Лізель дуже спокійно і впевнено підійшла до стола, взяла книжку й обережно подерлася надвір. Головою вперед вона вилізла через вікно, приземлившись на ноги і знову відчула укол болю — цього разу у щиколотках.

— Рухайся, — благав Руді. — Біжімо, біжімо. *Schnell*!

Вони знову завернули за ріг, вибігли на дорогу, що вела до річки і Мюнхенської вулиці,

а тоді Лізель зупинилася і схилилась, щоб перевести подих. Її тіло було зігнуте посередині, повітря замерзло у роті, а серце калатало у вухах.

Те саме і з Руді.

Він підвів голову і побачив у неї під пахвою книжку. Спробував щось сказати.

— Що... — хлопець важко видихав слова, — то за книжка?

На них насувалася справжня темрява. Лізель задихалася, повітря у горлі потроху тануло.

— Це все, що я змогла знайти.

Однак Руді нюхом чув. Її брехню. Він скоса зиркнув на неї і озвучив те, у чому тепер не сумнівався:

— Ти полізла туди не по їжу, хіба ні? Ти отримала те, що хотіла...

Раптом Лізель випрямилася і затерпла від іншого усвідомлення.

Туфлі.

Вона глянула на ноги Руді, на його руки і землю навколо нього.

— Що? — запитав хлопець. — Що сталося?

- *Saukerl*, — накинулася на нього Лізель. — Де мої туфлі? — Його обличчя пополотніло, тож більше доказів і не треба. — Ти залишив їх біля будинку, — вщипнула вона, — правда?

Руді почав у відчаї озиратися навколо себе, благаючи, щоб, попри всю очевидність його становища, туфлі таки опинилися у нього. Він уявив, як бере їх, нестерпно бажаючи, щоб це було насправді, - але туфель у нього не було. Вони стояли собі, забуті, чи, куди гірше, — викривальні, - біля стіни будинку під номером 8 на вулиці Гранде.

- *Dummkopf!* — вилаяв сам себе Руді, ляснувши рукою по вусі. Присоромлено опустив очі на шкарпетки Лізель, що так йому і докоряли. — Недоумок! — І, недовго ламаючи голову, він придумав, як усе виправити. — Чекай тут, — рішуче сказав хлопець і метнувся за ріг.

— Дивись, щоб не попався, — кинула навздогін Лізель, та він вже не чув.

Поки дівчинка чекала, хвилини важко опускалися їй на плечі.

Уже зовсім стемніло, і Лізель була певна, що вдома на неї чекає *Watschen*.

— Рухайся, — прошепотіла дівчинка, але Руді досі не було. Вона уявила, як із темряви виривається звук поліцейської сирени, він наближається, гучнішає.

А Руді досі не повернувся.

Лише дійшовши у брудних і мокрих шкарпетках до перехрестя, вона побачила Руді. Він високо здер своє тріумфувальне обличчя і неспішно крокував до дівчинки. Його зуби скрипіли в широкій усмішці, а в руці теліпалися її туфлі.

— Вони мене ледь не вбили, — сказав він, — але мені вдалося.

Вони перетнули річку, і Руді повернув їй туфлі. Лізель кинула їх на землю.

Тоді приземлилася поряд і глянула на свого найкращого друга.

- *Danke*, — промовила дівчинка. — Дякую.

Руді вклонився.

— Завжди радий допомогти. — І знову вирішив спробувати щастя. — Думаю, не треба навіть питати, чи ти мене за це поцілуєш?

— За те, що приніс мої туфлі, які *ти* залишив біля будинку?

— Справедливо, — Руді підняв руки і плескав язиком, поки вони поверталися додому, а Лізель довелося докласти чималих зусиль, щоб його не слухати. Вона почула тільки останні слова. — Я, напевно, і сам не захотів би тебе цілувати — тим більше якщо з рота в тебе пахне так, як з твоїх туфель.

— Мене від тебе вже верне, — відповіла Лізель, сподіваючись, що він не помітив невикінченої легенької посмішки, що злетіла з її губ.

На Небесній вулиці Руді вихопив книжку. Під світлом ліхтаря він прочитав її назву, дивуючись, про що вона.

Лізель замріяно пояснила:

— Про одного вбивцю.

- І все?

— А ще про поліцейського, який намагається його впіймати.

Руді повернув їй книжку.

— До речі, думаю, нам обом перепаде, коли повернемось додому. Особливо тобі.

— Чого це?

— Ну, ти знаєш... твоя мама.

— Що моя мама? — Лізель використала кричуще право тих, у кого є сім'я. Такі люди полюбують скиглити, нарікати і критикувати членів своїх сімей, але *іншим* цього не дозволяють. Саме так вони виявляють підтримку і вірність своїй сім'ї. — З нею щось не так?

Руді відступив.

— Вибач, *Saumensch*. Я не хотів тебе образити.

Навіть у темряві Лізель помітила, що Руді дорослішає. Його обличчя витягувалося. Білявий чуб потроху темнів, і риси теж змінювалися. Але було і те, що ніколи не зміниться. На нього просто неможливо довго сердитись.

— У вас сьогодні щось смачненьке на вечерю? — запитав хлопець.

— Сумніваюся.

- І в нас. Жаль, що не можна їсти книжки. Артур Берг одного разу сказав щось таке. Пам'ятаєш?

Поки йшли додому, вони у подробицях пригадували добрі старі часи, а Лізель частенько кидала погляд на «*Свистуна*», на його сіру обкладинку і виведену чорними літерами назву.

Перед тим як розійтись по домівках, Руді на мить затримався і сказав:

— Бувай, *Saumensch*. — Він посміхнувся. — Гарних снів, крадійко книжок.

Це вперше Лізель нарекли її титулом, і вона не змогла приховати, що він їй дуже подобався. Як ми з вами уже знаємо, вона і раніше краля книжки, але наприкінці жовтня 1941 року це її ремесло визнали офіційно. Тієї ночі Лізель Мемінгер справді стала крадійкою книжок.

Три дурнуваті вчинки у виконанні Руді Штайнера

РУДІ ШТАЙНЕР, СПРАВЖНИЙ ГЕНІЙ

1. Він поцупив найбільшу картоплину у Мамера, місцевого бакалійника.

2. Кинув виклик Францу Дойчеру на Небесній вулиці.

3. Узагалі перестав відвідувати збори «Гітлер-югенд».

Причиною першого вчинку Руді стала жадібність. Був звичайний похмурий день середини листопада 1941 року.

Перед тим Руді вдалося хвацько — що тут скажеш, справжнісінький малолітній кримінальний геній — прослизнути поміж чергою жінок з картками. Його майже ніхто не помітив.

Проте, хоч би яким непомітним він був, хлопець додумався вихопити з лотка найбільшу картоплину — саме ту, на яку накинула оком ледь не половина черги. Отож, усі дивилися, як тринадцятирічна долоня нависла над картоплиною і схопила її. Юрба кремезних німкенів викрила крадія, і Томас Мамер стрімголов кинувся до свого брудного овоча.

- *Meine Erd E apfel!* — вигукнув він. — Мої земляні яблука.

Руді досі стискав у руках картоплину (вона не поміщалася йому в одній долоні), а жінки обступили його, ніби зграя забіяк. Треба було негайно якось викручуватись.

— Моя сім'я, — почав виправдовуватись Руді. Такий доречний струмок прозорії рідини якраз вчасно побіг йому з носа. Хлопець вирішив його не витирати. — Ми всі голодуємо. Моїй сестричці потрібне нове пальто. Попереднє у неї вкрали.

Але Мамер не був простаком. Досі тримаючи Руді за комір, він сказав:

- І ти хочеш одягнути її у картоплю?

— Ні, пане. — Він навскоси зазирнув у видиме йому око його піймача. Мамер був як діжка з двома простріленими дірками-очима. Його зуби тулилися одне до одного, ніби юрмище футбольних вболівальників. — Три тижні тому ми обміняли всі наші карточки на пальто, і тепер не маємо що їсти.

Бакалійник однією рукою притримував Руді, а в другій стискав картоплину. Він кинув дружині страшне слово:

- *Polizei* .

— Не треба, — заблагав Руді, - будь ласка. — Пізніше він скаже Лізель, що анітрохи не налякався, але тієї миті його серце мало не розірвалося, це точно. — Не треба поліції. Будь ласка, не треба поліції.

- *Polizei* . — Мамер залишався незворушним, а хлопець виривався і боровся з повітрям.

Того дня у черзі стояв учитель, пан Лінк. Він належав до тих працівників школи, які не були священиками і черницями. Руді знайшов його у юрбі і зазирнув йому у вічі.

— Пане Лінк. — Це був його останній шанс. — Пане Лінк, скажіть йому, будь ласка. Скажіть йому, який я бідний.

Бакалійник запитально глянув на вчителя.

Пан Лінк вийшов вперед і підтвердив:

— Це правда, пане Мамер. Хлопчик дійсно бідний. Він мешкає на Небесній вулиці. — Юрба, що здебільшого складалася з жінок, загомоніла, адже усі знали, що Небесна вулиця — це приклад далеко не бездоганного Молькінського життя. Вона добре відома своїми бідними мешканцями. — У нього вісім братів і сестер.

Вісім!

Руді ледь стримав посмішку, хоча бакалійник досі його не відпустив. Принаймні тепер брехав вчитель. Якимось дивом він додав Штайнерам іще трьох дітей.

— Він часто приходив до школи без сніданку, — і юрба жінок знову загомоніла. Картину ніби вкрили шаром фарби, додаючи їй яскравості і експресії.

— То, виходить, йому можна красти мою картоплю?

— Та ще й найбільшу! — вигукнула якась жінка.

— Не втручайтесь, пані Метцинг, - застеріг Мамер, і жінка одразу заспокоїлась.

Спершу всі витріщалися на Руді і його тонку шию. Тепер усі погляди металися від Руді до Мамера з його картоплиною — від доброго до поганого, — але що змусило бакалійника змилюватися над хлопцем, ми ніколи не дізнаємось.

Жалюгідний вигляд Руді?

Великодушність пана Лінка?

Надокучлива пані Метцинг?

Хоч би як там було, Мамер кинув картоплину на купу і потягнув Руді зі своєї крамниці. Гарненько копнув його під зад правим черевиком і застеріг:

— Щоб я тебе тут більше не бачив.

Знадвору Руді спостерігав, як Мамер зайшов за прилавок, щоб вручити наступному покупцеві порцію їжі і свого сарказму.

— Мені от цікаво, яку *ви* попросите картоплину, — сказав він, одним оком наглядаючи на хлопцем.

Для Руді цей випадок став іще однією поразкою.

Другий дурнуватий вчинок був таким же небезпечним, як і попередній, але з інших причин.

Ця суперечка закінчилася для Руді підбитим оком, потовченими ребрами і новою стрижкою.

На зборах «Гітлер'югенд» Томмі знову вскочив у халепу, а Франц Дойчер тільки й чекав, коли Руді вступиться за хлопця. Чекати йому довелось недовго.

Руді і Томмі отримали чергову різнобічну муштру, поки всі інші пішли всередину вивчати тактику. Вони бігали на холоді, а у вікнах виднілися теплі голови і плечі. Але навіть тоді, коли вони приєдналися до інших, муштра для них не закінчилася. Тільки-но Руді бухнувся у кутку і пальцем струсив на вікно грязюку з рукава, Франц Дойчер вистрелив у нього своїм улюбленим запитанням:

— Коли народився наш *фюрер*, Адольф Гітлер?

Руді глянув на нього.

— Що?

Запитання повторили, і нетямущий Руді Штайнер, який добре знав, що було це 20 квітня 1889 року, назвав дату народження Ісуса Христа. Він навіть згадав про Вифлеєм, щоб відповідь була соліднішою.

Франц потер руки.

Дуже поганий знак.

Він підійшов до Руді і наказав вийти надвір для додаткових кругів навколо майданчика.

Руді пробіг їх наодинці, і після кожного кола його знову запитували про день народження *фюрера*. Йому довелося пробігти сім кіл, поки відповідь не була правильною.

Та головна халепа виникла через декілька днів після зборів.

Руді побачив, що Дойчер разом з кількома приятелями прогулюється Мюнхенською вулицею, і відчув непереборне бажання кинути в нього камінь. Ви, мабуть, запитаете, про що він, у біса, думав. Відповідь, найпевніше: він зовсім не думав. Напевне, він би сказав, що використовував своє Богом дане право на дурнувату поведінку. Або це, або єдиний погляд на Франца Дойчера спонукало його до самознищення.

Камінь влучив у ціль на спині, хоча й не так сильно, як того хотів Руді. Франц Дойчер обернувся і був неслуханно радий, коли побачив хлопця, який стояв на тротуарі поряд з Лізель, Томмі і його маленькою сестричкою Крістіною.

— Тікаймо, — наполягала Лізель, але Руді не рухався.

— Ми не на зборах «Гітлер'югенд», — заявив він. До них уже підійшли старші хлопці. Лізель залишилася біля Руді, а з нею і смиканий Томмі, і тендітна Крістіна.

— Пан Штайнер, — оголосив Франц перед тим, як вхопити його і кинути на тротуар.

Руді підвівся, і це тільки ще більше розлютило Дойчера. Він вдруجه повалив його на землю і вперся коліном у грудну клітку.

Руді знову підвівся, і тепер вже згряя хлопців сміялася зі свого товариша. Для Руді це була погана прикмета.

— Та покажи ти йому! — вигукнув найвищий з них. У нього були такі блакитні і холодні очі, як небо у них над головою, а його слова послужили для Франца стимулом. Він твердо вирішив, що Штайнер більше не підведеться.

Їх оточила чимала юрба. Руді замахнувся Дойчеру у живіт, але схибив. У той же час гарячий кулак відбився на його лівому оці. Застрибали іскри, і Руді незчужся, як уже лежав на землі. Йому знову зацідили в око, і він відчув, як синець пожовтів, посинів і одразу ж почорнів. Три шари п'яного болю.

Розпорошений натовп знову збився до купи і зловтішно спостерігав, чи Руді, бува, знову не підведеться.

Не підвівся. Цього разу він залишився на холодній вогкій землі, відчуваючи, як вона проникає крізь одяг і шириться його тілом.

В очах досі стрибали іскри, і він дуже пізно помітив, що Франц Дойчер навис над ним з новеньким розкладним ножом, готовий схилитися і завдати удару.

— Ні! — закричала Лізель, і той високий схопив її. Слова, що пролунали у вусі, були глибокими і старими.

— Не бійся, — запевнив хлопець. — Він нічого не зробить. Не вистачить сміливості.

Але він помилявся.

Франц опустився на коліна, наблизився до Руді і прошепотів:

— Коли народився наш *фюрер*? — Він викарбував кожне слово і запхав йому до

вуха. — Ну ж бо, Руді, коли він народився? Можеш сказати, не бійся, все буде добре.

А що Руді?

Що він відповів?

Він добре обдумав відповідь чи дозволив своїй нетямущості затягти себе ще глибше в трясовину?

Він весело глянув у бліді блакитні очі Франца Дойчера і прошепотів:

— У великодній понеділок.

Секунда — і ніж взявся за його волосся. Для Лізель за цей період життя це була вже друга стрижка. Волосся єврея обрізали іржавими ножицями. Волосся її найкращого друга — блискучим ножом. І жоден з них не платив за стрижку.

Щодо Руді, то цього року він уже ковтав багнюку, купався в доброві, його мало не задушив малолітній злочинець, а зараз йому дісталось трохи десерту — привселюдне приниження на Мюнхенській вулиці.

Здебільшого його чуб легко піддавався Дойчеру, але з кожним помахом ножа залишалося кілька волосин, які відчайдушно чіплялися за життя, тому їх видаляли з коренем. Щоразу, коли видаляли волосинку, Руді морщився, його підбите око пульсувало, а ребра обпікало болем.

— Двадцять квітня тисяча вісімсот вісімдесят дев'ятого року! — напучував його Франц. Коли він забрав свою банду і пішов, а натовп кудись розсіявся, залишилися тільки Лізель, Томмі і Крістіна.

Руді тихенько лежав на землі, вбираючи вологу.

Отож, у нас залишився його останній, третій дурнуватий вчинок — пропуск зборів «Гітлер'югенд».

Руді не одразу припинив відвідувати збори — хотів показати Францу Дойчеру, що не боїться його, але минуло кілька тижнів, і Руді зовсім їх закинув.

Гордо одягнений у форму, він крокував Небесною вулицею разом з Томмі, своїм вірним підданим.

Але замість того, щоб іти на збори «Гітлер'югенд», обоє виходили з міста і йшли берегом річки Ампер, пускали камінці, кидали у воду величезні каменюки і, загалом, не займалися нічим корисним. Руді намагався гарненько забруднити форму, щоб дурити маму — принаймні до того часу, поки не прийшов перший лист. Саме тоді він почув страшне запрошення на кухню.

Спочатку батьки погрожували. Він все одно не ходив.

Тоді просили піти. Але Руді й далі противився.

Врешті з'явилася можливість перейти до іншого підрозділу і хлопець повернувся на путь істинний. Це сталося дуже вчасно, бо, якби він і далі пропускав збори, батьків би оштрафували за його прогули. Старший брат Курт поцікавився, чи він не хотів би приєднатися до Flieger⁴⁶-підрозділу, що спеціалізувався на вивченні літаків і пілотування. Здебільшого вони конструювали моделі літаків, і там не було Франца Дойчера. Руді погодився, а разом з ним перейшов і Томмі. Це вперше у житті його дурнуватий вчинок приніс хоч якусь користь.

Коли у новому підрозділі йому ставили славнозвісне запитання про *фюрера*, Руді усміхався і відповідав:

— Двадцять квітня 1889 року, — а тоді шепотів Томмі на вухо зовсім іншу дату, до прикладу день народження Бетховена, Моцарта чи Штрауса. Про композиторів їм розповідали у школі, і з цими уроками, попри його очевидну нетямущість, у Руді не було жодних проблем.

Плавуча книжка (Частина II)

⁴⁶ Літак (нім.).

На початку грудня Руді Штайнер нарешті отримав свою перемогу, хоча й у досить незвичний спосіб.

То був холодний, але спокійний день. От-от мав випасти сніг.

Після уроків Руді та Лізель забігли до крамниці Алекса Штайнера, а коли поверталися додому, побачили, як з-за рогу виходить його старий товариш Франц Дойчер. Лізель, була у неї віднедавна така звичка, всюди носила з собою «Свистуна». Їй подобалося відчувати книжку в руках. Гладенький корінець і гострі кути сторінок. Саме вона першою запримітила Дойчера.

— Дивись! — показала дівчинка.

Франц бадьоро крокував назустріч разом з лідером іншого підрозділу «Гітлер'югенд».

Руді втиснувся в себе. Торкнувся ока, що потроху заживало.

— Не сьогодні. — Він оглянув вулиці. — Якщо обійдемо церкву, можемо піти вздовж річки і зрізати шлях.

Лізель без зайвих слів рушила за Руді, і вони успішно уникли зустрічі з його мучителем — щоб перестріти іншого.

Спершу вони нічого не запідозрили.

Згряя, що перетинала міст і курила цигарки, — та це може бути будь-хто, але, коли обидві компанії впізнали одна одну, повертати назад було вже надто пізно.

— Ой, лишенько, вони нас побачили.

Віктор Хеммель посміхнувся.

Говорив він дуже люб'язно. А це могло означати лише одне — чекай якогось підступу.

— Так, так, чи це часом не Руді Штайнер і його мала шльондра? — Він легенько підійшов до них і вирвав у неї з рук «Свистуна». — І що це ми читаємо?

— Це наші з тобою справи. — Руді намагався його напоумити. — Її це не стосується. Досить, віддай книжку.

- «Свистун». — Тепер він звертався до Лізель. — І як, цікава?

Вона кашлянула.

— Непогана. — На жаль, дівчинка себе видала. Очима. У них відбивалося хвилювання. Лізель одразу впізнала ту мить, коли Віктор Хеммель збагнув, що книжка — це дуже цінний трофей.

— Знаєш що? — сказав він. — Я віддам її, за п'ятдесят марок.

— П'ятдесят марок! — Це озався Анді Шмайкль. — Вікторе, ти що, та за такі гроші можна купити тисячу книжок.

— Хіба я тебе про щось питав?

Анді затих. Ніби різко захряснув рота.

Лізель спробувала показати байдужний вираз.

— Можеш залишити собі. Я вже все одно її прочитала.

- І що сталося в кінці?

Та щоб тобі!

Вона ще не дійшла до кінця.

Лізель вагалася, і Віктор Хеммель одразу її розкусив.

За неї вступився Руді.

— Слухай, Вікторе, може, вже досить, відчепись від неї. Це ж я тобі потрібен. Я зроблю все, що захочеш.

Але Хеммель відштовхнув його, підняв книжку високо над головою і виправив Руді:

— Ні, - сказав він. — Це я зроблю все, що *захочу*, — і попрямував до річки. Усі посунули за ним, намагаючись не пасти задніх. Наполовину йшли, наполовину бігли. Хтось протестував. Хтось підливав масла у вогонь.

Усе сталося так швидко, так невимушено. Питання і насмішливо-дружній голос.

— Мені цікаво, — сказав Віктор. — Хто був останнім олімпійським чемпіоном з метання диска у Берліні? — Він обернувся до них. Розігрів руку. — Хто це був? Чорт

забирай, крутиться на язиці. Той американець, хіба ні? Карпентер, чи як там його...

— Будь ласка! — вигукнув Руді.

Вода розступилася.

Віктор Хеммель почав *обертатися*.

Книжка неперевершено вилетіла з його руки. Розкрилася, залопотіла, прошелестіла сторінками, перекидаючись у повітрі. Різкіше, ніж вони очікували, книжка зупинилася, і, здавалося, вода засмоктала її. Приземлившись, вона ляснула, і її підхопила течія.

Віктор похитав головою.

— Занадто низько. Паршивий вийшов кидок. — І знову усміхнувся. — Але не гірше за переможця, еге ж?

Руді та Лізель не стали чекати, поки він розреготеться.

Особливо Руді — він мчав униз за течією, намагаючись не прогавити книжку.

— Ти її бачиш? — кричала навздогін Лізель.

Руді біг.

Він тримався біля води, вказуючи їй на книжку.

— Он там! — Він спинився, показав пальцем і знову побіг, намагаючись обігнати течію. Незабаром він скинув пальто, стрибнув у воду і побрів на середину річки.

Лізель, що вже перейшла на крок, бачила, яким болючим був для нього кожен рух. Кусючий холод.

Дівчинка підійшла майже до самої води і розгледіла книжку, що пропливла повз Руді, але він швидко її наздогнав. Він сягнув рукою і вихопив її з води — тепер вона нагадувала мокрую брилу картону і паперу.

- «Свистун»! — вигукнув хлопець. То була єдина книжка, яка того дня плила річкою Ампер, але він все одно вважав за потрібне оголосити її назву.

Цікавим було ще й те, що Руді не поспішав виходити зі страшенно холодної води, щойно піймав книжку. Хвилину-дві він постояв на місці. Він ніколи не пояснював Лізель чому, але, думаю, вона здогадалася про його подвійну причину.

ХОЛОДНІ МОТИВИ РУДІ ШТАЙНЕРА

1. Після стількох місяців поразок ця мить стала для нього єдиною можливістю насолодитися своєю перемогою.

2. Така от самовіддана поза була гарною можливістю звернутися до Лізель зі звичним проханням.

Хіба зможе вона йому відмовити?

— А тепер поцілуєш, *Saumensch*?

Ще декілька секунд він постояв по пояс у холодній воді, тоді вибрався на берег і подав дівчинці книжку. Штани прилипли йому до ніг, але він ішов. Правду кажучи, я думаю, що він боявся. Руді Штайнер боявся, що крадійка книжок його поцілує. Мабуть, він нестерпно цього прагнув. Мабуть, він неймовірно сильно її кохав. Так сильно, що більше ніколи не попросить про поцілунок і до самої смерті так його і не отримає.

Частина 6

«Носій снів»

а також: щоденник смерті — сніговик — тринадцять подарунків — наступна книжка — жахіття з єврейським трупом — газетне небо — відвідувач — *schmunzeler* — і останній поцілунок отруйних щік

Щоденник смерті: 1942 рік

То був рік, вартий цілої епохи, як 79-й чи 1346-й, — таких було чимало. Та яка там коса, щоб її чорти побрали, мені б не завадила мітла чи швабра. А ще — відпустка.

МАЛЕНЬКИЙ ШМАТОЧОК ПРАВДИ

Я не ношу серп чи косу.
Чорний балахон з каптуром я надягаю
лише тоді, коли холодно.
І моє обличчя не має тих черепоподібних рис,
які вам так подобається на мене чіпляти.
Хочете знати, який мій справжній вигляд?
Я вам підкажу. Пошукайте собі дзеркало,
а я тим часом продовжу.

Правду кажучи, зараз я почуваюся неабияким егоїстом — тільки про себе та про себе. Про свої мандри, про те, що я бачив у 1942-му. З іншого боку, ви ж людина, і самозакоханість вам теж знайома. Річ у тім, що у мене є вагома причина розповідати вам про те, що я тоді бачив. Більшість тих подій вплинуть на Лізель Мемінгер. Вони притягнуть війну на Небесну вулицю, а війна потягне за компанію ще й мене.

Того року мені довелося намотати кілька кругів — з Польщі до Росії, тоді до Африки і знову до Польщі. Ви скажете, що я намотую круги щороку, проте іноді люди полюбляють додавати мені роботи. Зростає кількість тіл та їхніх вивільнених душ. Зазвичай вистачає кількох бомб. Або газової камери, чи тріщання далекої автоматної черги. А коли вже й це не докінчує справу, то, принаймні, залишає людей без даху над головою, і в усіх куточках я зустрічаю безпритульних. Часто вони біжать за мною, коли я проходжу вулицями спустошених міст. Вони благають забрати їх зі собою, вони не розуміють, що я не маю на них часу.

— Ваш час настане, — запевняю їх і намагаюся не озиратись. Часом хочеться сказати щось на кшталт: «Хіба не бачите, що мені й без вас не бракує роботи?», але завжди мовчу. Повертаюся до роботи, жаліючись про себе, і трапляються роки, коли тіла не просто додаються — вони множаться.

КОРОТКА ПЕРЕКЛИЧКА ЗА 1942 РІК

1. Стражденні євреї — я тримаю їхні душі на колінах, і ми сидимо на даху поблизу димарів, що парують.

2. Російські солдати — вони брали мінімальну кількість боєприпасів, розраховуючи взяти решту у загиблих товаришів.

3. Вимочені тіла на французькому узбережжі — їх викинуло на пісок і гальку.

Я міг би продовжувати, але вирішив, що наразі і цих трьох прикладів достатньо. Саме від цих трьох прикладів ви відчуєте на язичі присмак попелу, що всюди супроводжував мене того року.

Стільки людей.

Стільки кольорів.

Вони перевертаються всередині. Вони тривожать мої спогади. Я бачу їх у високих купках, вони навалилися одне на одного. Пластмасове повітря, горизонт наче застиглий клей. Усе небо встелене людьми, воно пробите, протікає, а м'які вугільні хмари пульсують, ніби чорне серце.

А тоді.

Смерть.

Продирається крізь усе це.

Зовні: холоднокрівна, непохитна.

Всередині: схвильована, спантеличена і розбита.

Чесне слово (знаю, я вже й так занадто багато скаржуся), я ще не встиг оклигати після Сталіна в Росії. Так званої «другої революції» — винищення власного народу.

І одразу ж з'явився Гітлер.

Кажуть, що війна — найкращий друг смерті, але мушу висловити іншу точку зору. Для мене війна — ніби новий начальник, який вимагає неможливого. Він стоїть за плечем і без упину повторяє те саме: «Виконуй, виконуй». Доводиться докладати ще більше зусиль. Виконувати роботу. А начальник навіть не подякує. Він вимагатиме ще більше.

Частенько я намагаюся пригадати розкидані шматочки прекрасного, що теж траплялося мені у той час. Я перекопую зібрання своїх історій.

Насправді ж зараз я вибрав одну.

Певен, що половину ви вже знаєте, але, якщо підете зі мною, я покажу вам другу частину крадіжки книжок.

Вона навіть не підозрює, що попереду на неї чекає безліч подій, які я згадав хвилину тому, але вона чекає і на вас.

Зараз вона носить сніг — куди б ви подумали — у підвал.

Пригоршні замерзлої води будь-кого примусять усміхнутися, але не зможуть примусити забути.

Погляньте, он вона.

Сніговик

Життя Лізель Мемінгер на початку 1942 року можна описати десь так.

Їй виповнилося тринадцять. Груди ще не вирости. Місячні ще не почалися. Молодий чоловік із підвалу опинився в її ліжку.

ЗАПИТАННЯ І ВІДПОВІДЬ

Яким чином Макс Ванденбург опинився у ліжку Лізель?

Він упав.

Здогадки різнилися, але Роза Губерманн стверджувала, що перші ознаки лиха з'явилися минулого Різдва.

24 грудня було голодним і замерзлим, але у цьому був і свій плюс — ніяких тривалих візитів. Ганс-молодший водночас стріляв у російських солдатів і бойкотував свою сім'ю. Труді змогла забігти на вихідних перед Різдвом, і то лише на кілька годин. Вона від'їжджала з сім'єю, у якій працювала. На канікули для зовсім іншого класу німців.

У Святвечір Лізель принесла Максowi подарунок — пригорщі снігу.

— Заплющ очі, - сказала дівчинка. — Простягни руки. — Щойно сніг опустився на його долоні, Макс здригнувся і засміявся, але досі не розплющував очей. Він лише похапцем спробував сніг, дозволивши йому змочити свої губи.

— Це звіт про сьогоднішню погоду?

Лізель стояла біля нього.

Обережно вона торкнулася його руки.

Макс знову підніс долоні до рота.

— Дякую, Лізель.

Таким був початок найкращого в світі Різдва. Трохи їжі. Жодних подарунків. Зате у їхньому підвалі був сніговик.

Передавши Максowi першу порцію снігу, Лізель пересвідчилася, що надворі нікого немає, і винесла з дому усі відра і горщики, які їй вдалося знайти. З лихвою насипала в них снігу і льоду, що встеляв вузьеньку смужку планети — Небесну вулицю. Наповнивши усі посудини, вона затягнула їх всередину і по черзі переправила до підвалу.

Правду кажучи, Лізель перша кинула в Макса сніжку, а тоді отримала відповідь у

живіт. Макс навіть кинув одну в Ганса Губерманна, коли той спускався до підвалу.

- *Arschloch!* — вигукнув тато. — Лізель, ану дай мені того снігу. Ціле відро! — На якусь мить вони забулися. Ніхто вже не кричав і не зойкав, але вони не могли стримати уривки легенького сміху. Зрештою, вони звичайнісінькі люди, що тішаються снігом у підвалі.

Тато глянув на горщики зі снігом.

— Що будемо робити з рештою?

— Зліпимо сніговика, — запропонувала Лізель. — Давай зліпимо сніговика.

Тато покликав Розу.

У відповідь йому жбурнули уже звичне:

— Чого тобі треба, *Saukerl!*

— Спустися-но до нас.

Коли мама з'явилася в підвалі, Ганс Губерманн, ризикуючи власним життям, кинув у неї чудовою сніжкою. Трішки схибивши, вона врізалася у стіну і розпласталася, а мама отримала причину лаятися не переводячи подиху. Висипавши всю свою лайку, Роза спустилася і допомогла їм ліпити сніговика. Вона навіть принесла гудзики, щоб зробити очі й ніс, і огризок мотузки для усмішки. На додачу цього двофутового сніговика закутали у шарф і вдягнули у шапку.

— Ото коротун, — сказав Макс.

— Що будемо робити, коли він розтане? — запитала Лізель.

Роза мала відповідь:

— Усе повитираєш, *Saumensch*, і то швиденько.

Тато не погодився.

— Він не розтане. — Він потер руки і подмухав на них. — Тут самому можна замерзнути.

Хоча сніговик таки розтанув, у душі кожного з них він височів гордо і струнко. Мабуть, того Святвечора кожен з них бачив його перед сном. У вухах лунав акордеон, перед очима стояв сніговик, а Лізель ще й пригадувала слова Макса, які почула, коли прощалася з ним біля каміна.

РІЗДВЯНЕ ПРИВІТАННЯ МАКСА ВАНДЕНБУРГА

«Часто я бажаю, щоб усе це скінчилося, Лізель, але тоді ти робиш щось таке неочікуване — як-от спускаєшся до підвалу зі сніговиком у руках».

На жаль, той вечір пророкував різке погіршення Максого здоров'я. Перші ознаки були досить незначними і дуже типовими. Він ніяк не міг зігрітися. У нього трусилися руки. Почастішали видіння боксу з *фюрером*. І лише тоді, коли навіть відтискання і присідання не змогли його зігріти, Макс насправду занепокоївся. Хоч як близько він присувався до вогню, здоровішим не ставав. День за днем, спотикаючись, облітала його вага. Режим тренувань похитнувся і розсипався, а Макс припав щокою до похмурої підлоги підвалу.

До кінця січня йому так-сяк вдалося протриматись, але на початку лютого йому дуже погіршало. Він важко прокидався біля каміна, міг проспати мало не до обіду, його рот скривився, а вилиці почали напухати. Але на всі питання запевняв, що з ним все добре.

В середині лютого, за кілька днів до тринадцятого дня народження Лізель, Макс підійшов до каміна і мало не знепритомнів. Ще трохи, і він би впав у вогонь.

— Гансе, — прошепотів він, а його обличчя звело судомою. Ноги йому підігнулися, і він вдарився головою об футляр від акордеона.

У ту саму мить дерев'яна ложка хляпнулася в суп і Роза Губерманн уже стояла біля нього. Вона притримувала голову Макса і через цілу кімнату гавкнула на Лізель:

— Та не стій ти там, біжи принеси простирадла. Поклади на своє ліжко. А ти! — Тепер вона кричала до тата. — Допоможи мені його підняти і перенести у кімнату Лізель. *Schnell!*

Татове обличчя витягнулося від хвилювання. Його сірі очі дзенькнули, і він сам підняв Макса. Юнак був легеньким, як маленьке хлопча.

— А ми не можемо покласти його на наше ліжко?
Роза уже все обдумала.
— Не можемо. Вдень ми мусимо піднімати штори, інакше сусіди щось запідозрять.
— Твоя правда. — Ганс поніс його нагору.
Лізель спостерігала, не випускаючи з рук простирадла.
Коридором пропливли безсилі ступні і звисле волосся. З його ноги злетів черевик.
— Посунься.
Позаду перевальцем ступала мама.
Коли Макс опинився у ліжку, його вкрили горою простирадл і гарненько підібгали їх з усіх боків.
— Мамо?
І все. Лізель не змогла вимовити жодного слова.
— Що? — Роза так сильно стягнула волосся у пучок, що аж страх брав. А коли вона повторила своє запитання, пучок, здавалося, натягнувся ще тугіше. — Що, Лізель?
Дівчинка підійшла, боячись почути відповідь.
— Він живий?
Пучок кивнув.
Роза обернулася і дуже переконливо заявила:
— Послухай, Лізель. Я впустила його в наш дім не для того, щоб дивитися, як він помирає. Затишила?
Лізель кивнула.
— А тепер іди.
У коридорі тато обійняв її.
Вона цього конче потребувала.
Пізніше, вночі, вона почула, як Ганс і Роза перешіптуються. Роза поклала її спати у їхній кімнаті, і дівчинка лежала біля ліжка на підлозі на матраці, який вони притягнули з підвалу. (Були підозри, чи він, бува, не заражений, але всі погодилися, що ці підозри безпідставні. Причиною Максової хвороби не була інфекція, тож вони принесли матрац нагору і застелили його чистим простирадлом.)
Подумавши, що дівчинка уже заснула, мама висловила свою точку зору.
— Той клятий сніговик, — прошепотіла вона. — Закладаюся, усе почалося саме з нього: вигадали ж таке — бавитися снігом і льодом у тому холодному підвалі.
Тато був налаштований по-філософському.
— Розо, усе почалося з Адольфа. — Він сів на ліжку. — Треба глянути, як він там.
За ніч Макса провідували сім разів.

Відвідувачі Макса Ванденбурга

РАХУНОК

Ганс Губерманн: 2

Роза Губерманн: 2

Лізель Мемінгер: 3

Уранці Лізель принесла з підвалу його книжку замальовок і поклала на тумбочку біля ліжка. Вона жажливо почувалася через те, що минулого року посміла до неї зазирнути. Тож тепер, з поваги до Макса, вона твердо вирішила не розгортати її.

Коли до кімнати ввійшов тато, вона не озирнулася, не глянула на нього, а заговорила до стіни, біля якої лежав Макс.

- І нащо я принесла той сніг до підвалу? — картала себе дівчинка. — Все почалося через сніг, хіба ні, тату? — Склала руки, ніби для молитви. — Нащо мені заманулося ліпити того сніговика?

Тато, вічна йому хвала, був непохитним.

— Лізель, — сказав він, — так було треба.
Вона годинами сиділа поряд з Максом, поки він тремтів і спав.
— Не помирай, — шепотіла дівчинка. — Будь ласка, Максе, тільки не помирай.
Це був уже другий сніговик, що танув у неї на очах, але цей був зовсім іншим.
Парадокс.
Що холоднішим він ставав, то більше танув.

Тринадцять подарунків

Це було схоже на приїзд Макса, повторний.
Пір'їнки знову перетворилися на гілочки. Гладенька шкіра пошерхла. Ознаки, яких вишукувала Лізель, не забарилися. Він живий.
Перші дні вона сиділа біля ліжка і розмовляла з ним. У свій день народження дівчинка розповіла, що на кухні чекає величезний торт, йому варто лише прокинутися.
Але Макс не прокинувся.
Та й на кухні не було ніякого торта.

УРИВКИ ПІЗНЬОЇ НОЧІ

Набагато пізніше я пригадав, що у той час я таки навідувався на Небесну вулицю, 33. Мабуть, це було у якийсь із тих моментів, коли дівчинки не було поряд з ним, бо я бачив лише чоловіка на ліжку. Я опустився на коліна. Приготувався просунути руки крізь простирадла. Аж раптом він ожив — з неймовірною силою відштовхнув мої важкі долоні.

Я відступив — у мене було ще багато роботи, але мені було приємно, що хтось боровся зі мною у тій маленькій похмурій кімнаті. Я навіть дозволив собі заплющити очі і якусь хвилю спокійно постояти у цілковитій тиші. А тоді пішов геть.

На п'ятий день усі дуже втішилися — Макс розплющив очі, нехай і на кілька секунд. Він не розгледів майже нічого, крім Рози Губерманн (та ще й так близько, що, мабуть, налякався), яка ледь не залила йому до рота цілу миску супу.

— Ковтай, — порадила вона. — Не думай. Просто ковтай.

Коли мама віддала миску Лізель, дівчинка спробувала глянути на Максове обличчя, але його заступила спина годувальниці.

— Він вже отямився?

Роза обернулася і нічого не відповіла.

Минув майже тиждень, і Макс прокинувся вдруге — цього разу в кімнаті були тато і Лізель. Обоє спостерігали за тілом на ліжку, коли раптом почули короткий стогін. Тато випав вгору зі стільця, якщо таке взагалі можливо.

— Поглянь, — видихнула Лізель. — Не засинай, Максе, не засинай.

Кілька секунд Макс розглядав її, але так і не впізнав. Очі вивчали її, ніби головоломку. А тоді він знову провалився в сон.

— Тату, що сталося?

Ганс упав на крісло.

Пізніше він запропонував дівчинці почитати для Макса.

— Ну ж бо, Лізель, останнім часом ти так гарно читаєш — хоча для мене досі загадка, звідки у тебе взялася ця книжка.

— Я вже казала, тату. Мені дала її одна черниця зі школи.

Тато підняв руки і жартівливо запевнив:

— Знаю, знаю. — Він зітхнув з висоти свого зросту. — Тільки... — Він поступово добирав слова. — Дивись, щоб не спіймали. — І це каже чоловік, який вкрав єврея.

Від того дня Лізель читала Максові *«Свистуна»*, поки він займав її ліжко. Єдиним розчаруванням було те, що їй доводилось пропускати цілі розділи, тому що багато сторінок злиплися. Книжка ще добре не підсохла. Але дівчинка продиралася і дійшла до того місця,

звідки до кінця залишалося прочитати тільки чверть книжки. Загалом вона мала триста дев'яносто шість сторінок.

У зовнішньому світі Лізель щодня квапилася зі школи, сподіваючись, що Максு покращало.

— Він прокинувся? Він щось їв?

— Йди надвір, — благала її мама. — Ти мені дірку в животі прогризеш своїми питаннями. Ну, йди. Заради Бога, йди надвір, пограй у футбол.

— Так, мамо. — Вона вже відчиняла двері. — Але ти прийдеш і забереш мене додому, коли він прокинеться, правда? Вигадай щось. Накричи на мене так, ніби я щось натворила. Висвари мене. Не переживай, всі одразу в це повірять.

На таке навіть Роза усміхнулася. Вона вперлася кулаками у стегна і гарненько їй пояснила, що вона ще не така доросла, щоб за такі слова її оминула *Watschen*.

- І щоб забила гола, — пригрозила Роза, — інакше можеш додому не повертатися.

— Обов'язково, мамо.

— А краще *два, Saumensch!*

— Добре, мамо.

- І припини огризатися.

Лізель на хвилику замислилась, а тоді вилетіла на вулицю, щоб позмагатися з Руді на слизькій багнюці.

— Чого так довго, дупошкрябко? — Руді привітав її у звичний спосіб, коли вони боролися за м'яча. — Де тебе носило?

Десь за півгодини м'яча розчавила машина (вкрай рідко вони проїжджали Небесною вулицею), і Лізель знайшла перший подарунок для Макса. Дійшовши висновку, що з нього вже нічого не буде, діти засмучено розбрелися по домівках, а м'яч, посмикуючись, залишився валятися на холодній пухирчатій землі. Лізель і Руді схилилися над його здутим тілом. У нього на боці зяяла діра, що своєю формою нагадувала рот.

— Хочеш його взяти? — запитала Лізель.

Руді здвигнув плечима.

— Нащо мені здався той засраний розчавлений м'яч? Ми вже не зможемо його накачати, правильно?

— То береш чи ні?

— Ні, щиро дякую. — Руді обережно пхнув його ногою, так, ніби то була мертва тварина. Або тварина, що *могла* бути мертвою.

Руді пішов додому, а Лізель підбрала м'яча і запхала під пахву. Вона чула, як хлопець крикнув:

— Агов, *Saumensch* . — Вона вичікувала. — *Saumensch!*

Дівчинка здалася.

— Чого тобі?

— Я маю велосипед без коліс, може хочеш?

— Та йди ти зі своїм велосипедом.

Останнім, що вона почула з того місця, де стояла, був регіт того *Saukerl ' я* , Руді Штайнера.

Вдома вона одразу пішла нагору. Принесла Максowi м'яча і поклала біля його ніг.

— Вибач, — промовила дівчинка, — знаю, це небагато. Але, коли ти прокинешся, я розкажу тобі його історію. Я розкажу, що то був найсіріший у світі день і машина з виключеними фарами наїхала просто на нашого м'яча. З неї виліз чоловік і почав на нас кричати. А *тоді* запитав дорогу. От нахаба...

«Прокинься!» — хотіла закричати Лізель.

Або потрусити його.

Але нічого не зробила.

Вона могла лишень дивитися на м'яча, на його розчавлену, обдерту шкіру. То був перший подарунок з багатьох.

ПОДАРУНКИ № 2-5
Одна стрічка, одна шишка.
Один гудзик, один камінець.

Футбольний м'яч настовхнув її на одну ідею.

Тепер щоразу, коли йшла або поверталася зі школи, Лізель видивлялася викинуті речі, які могли б бути цінними для чоловіка при смерті. Спершу вона дивувалася, чому це так важливо. Як може такий відвертий непотріб когось втішити? Стрічка у канаві. Шишка на дорозі. Гудзик, що недбало прихилився до стіни у класі. Плaskий круглий камінець з річки. Хай там як, але вони показували, що дівчинці не байдуже і, можливо, потім, коли Макс прокинеться, ті подарунки стануть першою темою для розмови.

Наодинці Лізель розігрувала такі діалоги.

— Ну, і що це таке? — запитав би Макс. — Що це за мотлох?

— Мотлох? — Вона уявляла, що сидить на краєчку ліжка. — Макс, це ніякий не мотлох. Саме завдяки їм ти прокинувся.

ПОДАРУНКИ № 6-9
Одна пір'їнка, дві газети.
Обгортка від цукерки. Хмара.

Дуже гарна пір'їнка зачепилася за дверні завіси церкви на Мюнхенській вулиці. Вона кривобоко випнулася вперед, і Лізель поквапилася її врятувати. Зліва волокна були рівненько пригладжені, а справа тягнулися зубчики нерівних трикутників. По-іншому і не опишеш.

Газети виринули з холодних глибин смітєвого баку (що тут додати?), а обгортка від цукерки була вицвілою і пласкою. Вона знайшла її біля школи і піднесла вгору, щоб роздивитися на світлі. На обгортці красувався відбиток підосви.

А ще була хмара.

Як можна дати комусь шматочок неба?

Наприкінці лютого Лізель стояла на Мюнхенській вулиці і розглядала величезну саодику хмару, що впливала з-за пагорбів, наче біле чудовисько. Воно дерлося на гори. Сонце затьмарилось, і замість нього на місто споглядало біле чудовисько з сірим серцем.

— Поглянь-но, — сказав тато.

Ганс підняв голову і запропонував те, що здалося йому очевидним:

— Варто подарувати її Макс, Лізель. Думаю, можна залишити її на тумбочці біля ліжка, як і всі попередні подарунки.

Лізель глянула на нього так, ніби він з'їхав з глузду.

— Цікаво як?

Тато легенько постукав її по маківці.

— Запам'ятай. І напиши йому.

— ...Вона скидалася на велетенського білого звіра, — розповідала Лізель під час наступної вахти біля Макса, — і вилазила з-за гір.

Коли після кількох поправок і доповнень речення нарешті склалося, Лізель відчула, що досягла того, чого хотіла. Вона уявила, як видіння перелітає з її долонь у долоні Макса, крізь простирадла, і записала його на клаптику паперу, а зверху поклала річковий камінець.

ПОДАРУНКИ № 10-13
Один іграшковий солдатик.
Один дивовижний листочок.
Дочитаний «Свистун».
Шматок смутку.

Солдатика затоптали у багнюку недалеко від будинку Томмі Мюллера. Він був подряпаний і потовчений, і вже це було причиною його підібрати. Навіть поранений, він досі міг стояти.

Кленового листочка вона знайшла у шкільній комірчині — він лежав поміж відрами і пухнастими щітками. Двері до комірчини були трішки прочинені. Листочок був сухий і твердий, ніби підсмажений хліб, а на його поверхні розкинулися пагорби і долини. Якимось чином він потрапив до шкільного коридору, а звідти — до комірчини. Ніби на гілочку почепили половину зірки. Лізель взяла його і покрутила в пальцях.

На відміну від інших подарунків, дівчинка не клала листочок на тумбочку. Вона пришпилила його до запнутої штори якраз перед тим, як прочитати останні тридцять чотири сторінки «Сви стуна» .

Того вечора вона не спускалася на вечерю, не ходила до туалету. Нічого не пила. Весь день у школі Лізель обіцяла собі, що сьогодні дочитає книжку, а Макс Ванденбург її слухатиме. І неодмінно прокинеться.

Тато сів на підлогу, у куточку, як завжди безробітний. На щастя, незабаром він візьме свого акордеона і піде до «Кноллера». Він вперся підборіддям у коліна і слухав дівчинку, з якою він так довго старався вивчити алфавіт. Гордо читаючи, вона вималювала перед Максом останні страхітливі слова книжки .

ОСТАННІ РЕШТКИ «СВИСТУНА»

Того ранку віденське повітря затуманювало вікна потяга, і, поки пасажери, нічого не підозрюючи, їхали собі на роботу, вбивця насвистував веселу мелодію. Він купив квитка. Гречно привітався з іншими пасажирами і провідником. Він навіть поступився місцем старенькій пані і дуже люб'язно поспілкувався з гравцем, який розповідав про американських коней. Врешиті-решт, Свистун любив поговорити. Він розмовляв з людьми, входив у довіру і обманом добивався того, що усім подобався. Він розмовляв з ними і в той же час вбивав їх, мучив, повертав ножа. Лише тоді, коли не було з ким говорити, він свистів, саме тому він і насвистував після вбивства...

— Отож, ви вважаєте, що забіг виграє сьомий номер?

— Авжеж, — усміхнувся гравець. Свистун уже здобув його довіру. — Він підкрадеться ззаду і прикінчить їх усіх! — Він вигукнув, намагаючись перекричати шум потяга.

— Якщо ви так кажете. — Свистун посміхнувся і взявся роздумувати, чи скоро знайдуть тіло інспектора у новенькій «BMW».

- Ісус, Марія і Йосип. — Ганс не міг приховати свого недовірливого тону. — Черниця дала тобі таку книжку? — Він підвівся і підійшов до дівчинки, поцілував у лоба. — Бувай, Лізель, мене чекає «Кноллер».

— Бувай, тату.

— Лізель!

Дівчинка зробила вигляд, що не почула.

— Ану спускайся і щось поїж!

Цього разу вона відповіла.

— Вже йду, мамо. — Насправді вона сказала ці слова Максу, коли наблизилася до ліжка і поклала прочитану книжку на тумбочку, поряд з іншими подарунками. Лізель схилилася над ним і не втрималася. — Ну ж бо, Максе, — прошепотіла вона, і навіть звук за спиною, що сповістив про прихід мами, не зміг спинити її нечутних сліз. Не завадив їй вилити з очей порцію солоної води і скропити нею обличчя Макса.

Мама обійняла її.

Її руки здушили дівчинку.

— Розумію, — промовила вона.

Вона все розуміла.

Свіже повітря, старий кошмар і що робити з трупом єврея

Вони сиділи на березі річки Ампер, і Лізель розповіла Руді, що має намір поцупити ще одну книжку з мерової бібліотеки. Замість «Свистуна» вона кілька разів перечитала Максові «Навислого чоловіка». Книжки вистачало на пару хвилин. Вона намагалася читати «Знизування плечима» і навіть «Посібник гробаря», але жодна з них не підходила. Було б добре дістати щось нове, подумала Лізель.

— А ти хоч ту останню прочитала?

— Аякже.

Руді жбурнув у воду камінець.

- І що, цікава?

— Аякже.

- Аякже, аякже. — Він спробував вишпортати із землі ще одного камінця, але порізав палець.

— Так тобі й треба.

- *Saumensch*.

Якщо останнім словом людини було *Saumensch*, *Saukerl* або *Arschlosh*, це означало, що ваша взяла.

Для крадіжки кращих умов годі шукати. То був початок березня, і надворі стояв похмурий день, а температура була лише на кілька градусів вище нуля — набагато неприємніше, ніж мінус десять. Надворі людей майже не було. А ще — дощ, який сипався, ніби сіра стружка з олівця.

— То як, ідемо?

— На велосипедах, — запропонував Руді. — Можеш взяти один з наших.

Цього разу хлопцеві кортіло самому залізти до будинку.

— Сьогодні я полізу, — сказав він, поки вони їхали, примерзаючи долонями до керма.

Лізель швидко зорієнтувалася.

— А може, не треба, Руді? Там всюди розкидані якісь речі. І дуже темно. Такий недоумок, як ти, неодмінно за щось перечепиться або на щось нашттовхнеться.

— Щиро вдячний за турботу. — У такому настрої ніщо не могло його стримати.

— А ще треба зістрибувати з підвіконня. Набагато вище, ніж ти думаш.

— То, по-твоєму, я не зможу зістрибнути?

Лізель піднялася на педалях.

— Нічого подібного.

Вони переїхали міст і запетляли пагорбом нагору до вулиці Гранде. Вікно було відчинене.

Як і минулого разу, діти обстежили будинок. В освітленому вікні першого поверху, де, очевидно, була кухня, вони розгледіли якусь тінь. Вона рухалася кімнатою то в один, то в інший бік.

— Пару разів об'їдемо квартал, — сказав Руді. — Добре, що ми взяли велосипеди, еге ж?

— Головне, не забудь їх потім забрати.

— Ой як смішно, *Saumensch*. Вони, знаєш, трохи більші за твої смердючі туфлі.

Вони каталися десь зо п'ятнадцять хвилин, але мерова дружина досі була внизу, дуже близько від бібліотеки. Як вона тільки посміла так довго пильнувати кухню! Основною ціллю Руді, безперечно, була кухня. Він заліз би туди, набрав би стільки їжі, скільки зміг би винести, і, якщо у нього залишиться (тільки якщо залишиться) ще кілька секунд, по дорозі назад він би запахав до штанів ще якісь книжку. Першу, що трапиться під руку.

Втім, Руді мав одну слабинуку — він був дуже нетерплячий.

— Уже пізно, — сказав хлопець і зібрався їхати додому. — Ти їдеш?

Та Лізель не зрушила з місця.

Вона вже давно прийняла рішення. Вона приволокла того іржавого велосипеда аж сюди

нагору і нізачо не збиралася повертатися з порожніми руками. Дівчинка опустила велосипедне кермо у канаву, озирнулася, чи немає поблизу сусідів, і пішла до вікна. Ішла швиденько, але не квапилася. Наступаючи на закаблуки, ногами скинула туфлі.

Пальці міцно вхопилися за дерево, і вона пробралася до кімнати.

Цього разу, нехай навіть трішки, але Лізель почувалася впевненіше. За кілька секунд вона обійшла бібліотеку, вишукуючи назву, яка припала б до душі. Три-чотири рази вона вже простягала руку, щоб взяти книжку. Навіть подумала, чи не поцупити більше книжок, але все таки вирішила не порушувати власних правил. Наразі їй потрібна одна. Вона вивчала полиці і чекала.

Через вікно позаду неї до кімнати прокралося ще більше темряви. Повітря наповнилося запахом пилуки і крадіяства, і тут Лізель побачила її.

Червона книжка з чорним написом на корінці. «*Der Traumtr E ager*». «Носій снів». У думках одразу з'явилися Макс Ванденбург і його сні. Про докори сумління. Про виживання. Про покинуту сім'ю. Про поєдинки з *фюрером*. Вона пригадала і власні сні — свого братика, що помер у потязі, і його появу на сходах, тут, за рогом, за кілька метрів від цієї самої кімнати. Крадійка книжок бачила його закривавлене коліно — це її рука зіштовхнула хлопчика з ганку.

Лізель вийняла книжку з полиці, запхала під пахву, видерлася на підвіконня і зістрибнула вниз — одним махом.

Руді тримав її туфлі. Наготував для неї велосипеда. Дівчинка взулася, і вони поїхали.

- Ісус, Марія і Йосип, Мемінгер. — Раніше він ніколи не звертався до неї на прізвище. — Та ти точно божевільна. Сама хоч розумієш?

Лізель погодилася, несамовито крутячи педалі.

— Розумію.

На мості Руді підсумував їхні вечірні походеньки.

— Ті люди або зовсім дурні, - сказав він, — або дуже люблять свіже повітря.

НЕВЕЛИЧКЕ ПРИПУЩЕННЯ

А може, на вулиці Гранде жила жінка, що не зачиняла вікна бібліотеки з якоїсь іншої причини, — але це вже говорить мій цинізм або надія.

А може, і те, й інше.

Лізель заховала «Носія снів» під куртку і взялася читати, щойно прибігла додому. Вона примостилася на дерев'яному кріслі біля ліжка, розгорнула книжку і прошепотіла:

— Це нова, Максе. Спеціально для тебе. — Дівчинка почала читати. — Розділ перший. Дуже доречно, що носій снів з'явився на світ тоді, коли все місто спало...

Лізель щодня прочитувала по два розділи з нової книжки. Один — зранку перед школою, другий — щойно поверталася додому. Іноді вночі, коли не могла заснути, прочитувала ще половину наступного розділу. Бувало, що вона так і засинала, зісунувшись зі стільця на край ліжка.

Це стало її місією.

Вона давала Максові «Носія снів», ніби самі лише слова могли його нагодувати. У вівторок їй здалося, що він поворухнувся. Вона могла запрягтися, що він розплющив очі. Навіть якщо й розплющив, то лише на мить, і це більше скидалося на гру її уяви і сприйняття бажаного за дійсне.

У середині березня пішли перші тріщини.

Одного дня на кухні Роза Губерманн — незамінна у кризових ситуаціях — мало не зірвалася. Вона підвищила голос, а тоді швиденько стишила його. Лізель відірвалася від книжки і тихцем прокралася до коридору. Хоч до кухні їй було рукою подати, але дівчинка ледь-ледь розбирала мамині слова. Коли вона таки розчула, то пожаліла, що вони дісталися її вух, бо Роза говорила страшні речі. Але так воно й було насправді.

Зміст маминого голосу
А що, як він не прокинеться?
Що, як він тут помре, Гансі?
Що тоді? Що, заради Бога, ми будемо робити з його тілом?
Ми не можемо залишити його тут, ми задихнемося
від смороду... ми ж не можемо винести його надвір
і тягнути вулицею, правда?
Що ми скажемо? «Нізащо не здогадаєтесь,
що ми цього ранку знайшли у нашому підвалі...»
Вони заберуть нас, назавжди.

І вона мала рацію.

Труп єврея — неабияка проблема. Губерманни мусили виходити Макса не лише заради нього, а й заради себе. Навіть тато, який завжди заражав усіх спокоєм, відчував тягар їхнього становища.

— Послухай. — Його голос був тихим, але твердим. — Якщо таке станеться — якщо він помре, — нам доведеться щось вигадати. — Лізель могла заприсягтися, що чула, як він важко ковтнув. Ніби хтось вдарив його у горло. — Візьмемо мого возика, кілька полотнищ...

Лізель зайшла до кухні.

— Лізель, не зараз. — Це сказав тато, хоча він і не глянув на неї. В обернутій ложці він роздивлявся своє перекошене обличчя. Лікті вгрузли у стіл.

Крадійка книжок не відступила. Вона зробила ще кілька кроків і теж сіла за стіл. Холодні руки намацали рукави, а з губ злетіли слова.

— Він ще не помер. — Слова впали на стіл і викотились на середину. Усі троє глянули на них. Вогники надії не наважувались розгорятися. Він ще не помер. Він ще не помер.

Тоді заговорила Роза.

— Хтось хоче їсти?

Мабуть, лише під час вечері Максова хвороба не так сильно їм дошкуляла. Вони про неї не забували, поки сиділи за столом з добавкою хліба, супу чи картоплі. Всі троє про неї думали, але ніхто не говорив.

Вночі, лише за кілька годин після тієї розмови, Лізель прокинулася і здивувалась, чому це в неї йокнуло серце. (Такий зворот вона вичитала у *«Носія снів»*, який, загалом, був цілковитою протилежністю *«Свистуна»*, — у книжці розповідалося про покинутого хлопчика, який хотів стати священиком.) Дівчинка сіла і глибоко втягнула нічне повітря.

— Лізель? — тато перекутився на ліжку. — Що сталося?

— Нічого, тату, все добре. — Але, щойно вона закінчила речення, перед очима дівчинки постало те, що вона бачила у своєму сні.

НЕВЕЛИЧКИЙ ОБРАЗ

Здебільшого все було як завжди.

Потяг рухався на тій самій швидкості.

Її братик заходився кашлем. Втім, цього разу Лізель не могла розгледіти його обличчя, що втупилося в підлогу. Вона повільно схилилася. Її руки обережно підняли його за підборіддя, і тоді вона побачила перед собою обличчя Макса Ванденбурга, з широко розплющеними очима. Він витріщився на неї.

Пір'їнка падає на підлогу. Тепер тіло збільшилося, стало пропорційним до його голови.

Поїзд скрегоче по рейках.

— Лізель?

— Я ж кажу, все добре.

Здригаючись, дівчинка підвелася з матраца. Заціпенівши від страху, вона вийшла в коридор і пішла до Макса. Просидівши якийсь час біля його ліжка, коли все стихло, Лізель спробувала розтлумачити свій сон. Це був провісник Максової смерті? Чи просто реакція на вечірню розмову у кухні? То що, тепер Макс замінив їй брата? Якщо так, чи може вона так легко знехтувати свою плоть і кров? А може, це було зачасне бажання, щоб Макс помер? Зрештою, якщо такої смерті заслужив її братик Вернер, то чим за нього кращий цей єврей?

— Ти справді так думаєш? — прошепотіла Лізель, нависаючи над його ліжком. — Ні. — Вона не могла в це повірити. Її відповідь підтвердилася, коли залякла ніч пішла на спад і на тумбочці проглянули обриси різноманітних предметів, великих і маленьких. Її подарунки.

— Прокинься, — промовила дівчинка.

Макс не прокинувся.

Ще вісім днів.

У класні двері хтось постукав кісточками пальців.

— Увійдіть, — запросила пані Олендріх.

Двері відчинилися і весь клас здивовано глянув на Розу Губерманн, яка стояла на порозі. Двійко дітей навіть охнули, побачивши її, - жінка, завбільшки з маленьку шафу, з напонадженним осміхом і їдкими яскраво-зеленими очима. Вона. Була легендою. Роза вдягнула своє найкраще вбрання, але волосся мала розкуйовджене — таки *справді* рушник сивих гумових пасем.

Вчителька явно остовпіла.

— Пані Губерманн... — Вона заметушилася. Оглянула клас. — Лізель?

Лізель глянула на Руді, підвелася і поквапилась підійти до дверей, щоб чимшвидше покінчити з тою ніяковою сценою. Двері за нею зачинилися, і тепер вона стояла в коридорі, сам на сам із Розою.

Роза дивилася в інший бік.

— Мамо, що сталося?

Вона обернулась.

— Ти мені не шокай, мала *Saumensch!* — Лізель прошили її швидкі слова. — Мій гребінець! — З-під дверей витекла цівка сміху і одразу ж затекла назад.

— Мамо?

Обличчя Рози було суворим, але вона усміхалася.

— Де ти, в біса, поділа мого гребінця, дурна *Saumensch*, мала крадійко? Сто разів тобі казала не брати його, та хіба ти слухаєш? Авжеж не слухаєш!

Розин монолог тривав ще якусь хвилину, поки Лізель припускала, де б міг бути той гребінець. Раптом слова обірвалися, і Роза притягнула дівчинку до себе, лише на кілька секунд. Її шепіт ледве можна було розібрати, навіть так близько.

— Ти сама казала на тебе кричати. Казала, що всі в це повірять. — Вона роззирнулася вправо і вліво, її голос був як голка з ниткою. — Він прокинувся, Лізель. Він прокинувся. — Вона вийняла з кишені подряпаного іграшкового солдатика. — Він просив передати тобі. Це його улюблений подарунок. — Роза вручила їй солдатика, міцно стисла її руку і посміхнулася. До того, як Лізель спромоглася щось відповісти, Роза закінчила їхню розмову. — Ну? Чого мовчиш? Кажі, де ти його кинула?

Він живий, подумала Лізель.

— Не знаю, мамо. Вибач, мамо, я...

— От ніякого з тебе толку! — Вона відпустила її, кивнула і пішла геть.

Якусь мить Лізель стояла на місці. Коридор здавався величезним. Вона роздивилася солдатика, якого тримала на долоні. Інстинкт штовхав її негайно бігти додому, але здоровий глузд був проти. Тож вона запхала пошарпаного солдатика до кишені і повернулася в клас.

Усі вичікували.

— Дурна корова, — пробурмотіла собі під ніс.

Діти знову засміялися. Пані Олендріх до них не приєдналась.

— Що ти сказала?

Лізель було так радісно, що вона почувалася невразливою.

— Я сказала, — з осяйною усмішкою відповіла дівчинка, — дурна корова, — і тієї ж миті рука вчительки лягнула її по щоці.

— Не смій так говорити про свою маму, — сказала пані Олендріх, але на Лізель це ніяк не подіяло. Вона стояла, намагаючись стримати усмішку. Та що їй та *Watschen*, вона з легкістю витримає будь-яку з них. — Повертайся на своє місце.

— Так, пані Олендріх.

Руді, який сидів поряд, насмілювався заговорити.

- Ісус, Марія і Йосип, — прошепотів він, — в тебе на щоці відбилася її рука. Велика червона рука. Усі п'ять пальців!

— Ну й нехай, — відповіла Лізель, тому що Макс був живий.

Того дня, коли вона зайшла до кімнати, Макс сидів на ліжку, а здутий м'яч лежав у нього на колінах. Його борода шалено свербіла, і він докладав чимало зусиль, щоб його трясковинні очі залишалися розплющеними. Поряд з подарунками стояла порожня миска з-під супу.

Вони не віталися.

Швидше, зіткнулися краями.

Двері прочинилися, до кімнати увійшла дівчинка, вона стояла і дивилася на порожню миску.

— Мама силоміць залила його тобі в горло?

Він кивнув, задоволений і втомлений.

— А знаєш, суп був смачний.

— Мамин суп? Справді?

Йому не вдалося усміхнутися.

— Дякую за подарунки. — Більше нагадувало легенький ривок кутиком рота. — Дякую за хмару. Твій тато детальніше розповів мені про неї.

Десь за годину Лізель спробувала у дечому зізнатися.

— Ми не знали, що будемо робити, якби ти раптом помер, Макс. Ми...

Він не забарився з відповіддю.

— Маєш на увазі, як позбутися мене?

— Вибач.

— Немає за що вибачатися. — Він не образився. — Ви мали на це право. — Макс кволо бавився здутим м'ячем. — Ви мали право так думати. У вашому випадку мертвий єврей такий же небезпечний, як і живий. А може навіть небезпечніший.

— А ще мені снився сон. — Дівчинка описала його у подробицях, стискаючи в долоні солдатика. Вона вже хотіла знову вибачатися, коли Макс перебив її.

— Лізель. — Він примусив її глянути на себе. — Більше ніколи не вибачайся переді мною. Це я маю перед тобою вибачатися. — Він глянув на всі її подарунки. — Подивись. Скільки подарунків. — Він взяв гудзика. — А ще Роза казала, що ти двічі, а іноді тричі на день читала мені. — Макс перевів погляд на штори, так, ніби міг дивитися крізь них. Сів трохи вище і затамував з десяток безмовних речень. На його обличчя насунулась тривога і він теж у дечому зізнався дівчинці. — Лізель. — Макс трішки схилювся вправо. — Я боюся, — промовив він, — боюся знову заснути.

Вона рішуче заявила:

— Тоді я тобі почитаю. І дам тобі ляпаса, якщо почнеш куняти. Згорну книжку і буду трясти тебе, доки не прокинешся.

Того дня, а потім і вночі, Лізель читала Максowi. Він сидів на ліжку, вбирав її слова, і не спав, десь до десятої вечора. Коли Лізель зробила маленьку перерву і відірвалася від «*Носія снів*», вона помітила, що Макс спить. Боязко вона тицьнула в нього книжкою. Він прокинувся.

Макс засинав іще три рази. Двічі вона його будила.

У ліжку Лізель він провів ще чотири дні, тоді повернувся на своє місце біля каміну, а потім, в середині квітня — до підвалу. Він видужав, позбувся бороди, до нього повернулися уламки попередньої ваги.

У той час внутрішній світ Лізель видихнув з величезним полегшенням. А зовнішній світ почав хитатися. Наприкінці березня бомби впали на містечко під назвою Любек. Наступним у черзі був Кельн, а дуже скоро бомби долетять і до інших німецьких міст, не оминуть вони і Мюнхен.

Так, начальник стояв у мене за плечима.

— Виконуй, виконуй.

Бомби наближалися, а за ними йшов я.

Щоденник смерті: Кельн

Останні години 30 травня.

Певен, що Лізель Мемінгер міцно спала, коли тисяча бомбардувальників наближалася до Кьольна. Мені ж дісталися п'ятсот його мешканців, може трохи більше. Ще п'ять тисяч металася серед примарних шматків бетону, намагаючись розібрати, де вони і якому будинку належать ті чи інші уламки.

П'ятсот душ.

Я підхоплював їх пальцями, ніби валізи. Або закидав через плече. Лише дітей я виносив на руках.

Коли моя робота скінчилася, небо пожовкло, воно скидалося на обгорілу газету. Якби добре придивився, зміг би розібрати слова, заголовки репортажів, що описували стрімке просування війни та інші фронтові новини. Як би мені хотілося здерти ту газету з неба, зіжмакати її і викинути куди подалі. Але мої руки боліли, і я не міг обсмалити собі пальці, бо попереду було ще стільки роботи.

Як я й думав, більшість із них померли майже одразу. Інші прожили трішки довше. Мені належало відвідати ще декілька місць, побачити різні небеса й зібрати нові душі, тож, коли я пізніше повернувся до Кельна — саме відлітали останні літаки — я помітив одну дивну річ.

Я ніс обгорілу душу дівчинки і похмуро глянув на кислотне сірчане небо. Неподалік стояла групка десятирічних дівчаток. Одна з них вигукнула:

— Що це?

Вона простягнула руку і пальцем вказала на чорний предмет, що повільно опускався згори. Спершу він нагадував чорне перо, що ширяло, пливло по небу. Або клаптик попелу. Тоді почав рости. Та сама дівчинка — з рудим волоссям і розсипом веснянок — знову вигукнула, цього разу виразніше:

— Що *це* таке?

— Чиєсь тіло, — припустила інша дівчинка. З чорним волоссям, зібраним у коротенькі хвостики, і проділом посередині.

— Це одна бомба!

Предмет летів занадто повільно, як на бомбу.

Юна душа досі тліла на моїх руках, але я пройшов за дітьми ще кількасот метрів. Як і дівчатка, я прикипів очима до неба. Менше за все мені хотілося дивитися на мертве обличчя моєї ноші. Гарненька дівчина. Тепер уся смерть у неї попереду.

Як і їх, мене заскочив зненацька кинутий в наш бік голос. То був сердитий батько, який заганяв дітей додому. Руда запротестувала. Її веснянки витягнулись у коми.

— Але, тату, подивись.

Чоловік зробив кілька коротких кроків і незабаром визначив, що то за штука падала з неба.

— Це пальне, — сказав він.

— Як це?

— Пальне, — повторив батько. — Бак з пальним. — То був лисий чоловік у розхристаній піжамі. — Вони спалили все пальне і викинули порожній бак. Глянь, он там ще один.

- І он там!

Діти є діти, і за мить вони вже метушливо видивлялися порожні баки, що падали на землю.

Перший приземлився з глухим грюкотом.

— Тату, можна його взяти?

— Не можна. — Розбомблений і ошелешений, цей батько був явно у поганому настрої. — Не можна його брати.

— Чому?

— Я запитаю свого тата, чи можна *мені* його взяти, — сказала інша дівчинка.

- І я запитаю.

Ось так посеред уламків Кельна зграйка дітей збирала порожні паливні баки, скинуті згори їхніми ворогами. А я, як завжди, збирав душі. Я дуже втомився. А рік не дійшов іще навіть до половини.

Відвідувач

Для футболу на Небесній вулиці знайшовся новий м'яч. Це була гарна новина. Дещо тривожнішою новиною було те, що до них наближався підрозділ НСРПН.

Вони обійшли весь Молькінг, вулицю за вулицею, будинок за будинком, і зараз зупинилися біля крамниці пані Діллер, на швиденький перекур, щоб потім знову продовжити свій обхід.

У місті було кілька бомбосховищ, та після атаки на Кельн було ухвалено рішення облаштувати додаткові. НСРПН оглядала кожен будинок у пошуках підходящого підвалу.

Звіддалік діти спостерігали за ними.

Вони бачили димок, що звивався над головами групки партійців.

Лізель щойно вийшла надвір і підійшла до Руді і Томмі. Гаральд Молленгауер побіг за м'ячем.

— Що відбувається?

Руді запхав руки до кишень.

— Вечірка. — Він спостерігав, як його друг намагається дістати м'яча, що перелетів через огорожу пані Гольцапфель. — Перевіряють всі будинки і квартирні блоки.

Раптова сухість заповнила рот Лізель.

— Навіщо?

— Ти що, зовсім нічого не знаєш? Томмі, поясни їй.

Томмі розгубився.

— Ну, я теж не знаю.

— Ви обоє просто безнадійні. Їм потрібно більше бомбосховищ.

— Тобто... у підвалі?

— Ні, на горищі. Звичайно ж, у підвалі. Господи Ісусе, Лізель, ти дійсно дурна чи прикидаєшся?

Гаральд нарешті приніс м'яча.

— Руді!

Він повів м'яча у гру, а Лізель так і не зрушила з місця. Як би їй повернутися додому, щоб це не здавалося підозрілим? Димок поблизу пані Діллер уже не курився, і група чоловіків почала розходитися в різні боки. Дівчинку охопила паніка. Стисла горло, затопила рот. Повітря перетворилось на пісок. Думай, пролунало в голові. Ну ж бо, Лізель, думай, думай.

Руді забив гола.

Його привітали далекі голоси.

Думай, Лізель...

Ідея.

Точно, — подумала вона, — але все мусить скидатися на справжнє.

Поки нацисти крокували вулицею, позначаючи деякі двері написом «LSR», м'яч пролетів у повітрі і потрапив до одного з найстарших футболістів — Клауса Беріґа.

LSR

Luft Schutz Raum: Бомбосховище

Хлопець розвернувся з м'ячем, і в ту мить на нього налетіла Лізель — вони з такою силою врізалися одне в одного, що гра одразу ж припинилася. М'яч відкотився в сторону, а гравці збіглися до них. Лізель однією рукою трималася за розбите коліно, іншою — за голову. Клаус Беріґ вхопився за праву гомілку, скривився і почав лаятись.

— Де вона? — Він сплюнув. — Я її вб'ю.

Та яке там вбивство.

Усе було набагато гірше.

Люб'язний партієць побачив, що сталося, і діловито подріботів до них.

— Що тут трапилось? — запитав він.

— Та *вона* навіжена. — Клаус вказав на Лізель, і чоловік допоміг їй піднятися. Його тютюновий подих кинув її в обличчя закіптявілу жменю піску.

— Мабуть, сьогодні вже не зможеш грати, мала, — сказав він. — Де ти живеш?

— Зі мною все добре, — відповіла Лізель, — чесно. Я сама можу дійти. — Тільки відчепись від мене. Відчепись!

Ось тоді і вступився Руді, вічний заступник.

— Я відведу тебе додому, — сказав він. І чого б йому для різноманітності не запхати носа у свої власні справи?

— Усе добре, — запевнила дівчинка. — Грай собі далі. Я сама дійду.

— Ні, ні. — Він не хотів нічого слухати. От упертюх! — Та це дві хвилини.

Їй знову довелося думати, і в неї знову з'явилася ідея. Руді взявся її підводити, а вона умудрилася знову впасти, цього разу на спину.

— Тата, — промовила Лізель. Вона помітила, що небо було насиченого синього кольору. І жодного натяку на хмаринки. — Руді, можеш покликати мого тата?

— Будь тут. — Глянув праворуч і вигукнув: — Томмі, наглянь за нею. Не дозволяй їй рухатися.

Томмі кинувся виконувати.

— Я нагляну за нею, Руді. — Він стояв над нею, посмикувався і намагався стримати усмішку, а Лізель спостерігала за партійцем.

За хвилину над нею спокійно схилився Ганс Губерманн.

— Тату.

На його губах заграла розчарована посмішка.

— Мені завжди було цікаво, коли це станеться.

Тато підняв її і повів додому. Гра продовжилася, а нацистів відділяли від Губерманнів лише кілька будинків. В одному їм не відчинили. Руді знову вигукнув:

— Пане Губерманн, вам допомогти?

— Ні, ні, грайте далі, пане Штайнер. — Пан Штайнер. Її тата просто неможливо не любити.

Уже вдома Лізель розказала новину. Намагалася знайти щось середнє між мовчанкою і відчаєм.

— Тату.

— Нічого не кажи.

— Партійці, - прошепотіла дівчинка. Тато зупинився. Він подолав нестерпне бажання відчинити двері і визирнути на вулицю. — Вони перевіряють підвали, щоб зробити там

бомбосховища.

Тато посадив її.

— Кмітлива дівчинка, — сказав він і покликав Розу.

У них була хвилина, щоб вигадати якийсь план. Шелестіння думок.

— Можемо сховати його у кімнаті Лізель, — запропонувала мама. — Під ліжком.

- І це твій *план*? А якщо вони захочуть обшукати ще й кімнати?

— А в тебе є кращий?

Уточнення: у них не було хвилини.

У двері будинку 33 на Небесній вулиці сім разів дрібненько забарабанили, і в них уже не було часу когось кудись переховувати.

Голос.

— Відчиніть!

Їхні серця вистукували наперебій, змішуючи свої ритми. Лізель спробувала з'їсти своє. Але смак серця не дуже її заспокоїв.

- Ісус, Марія... — прошепотіла Роза.

Цього дня усе було в руках тата. Він поквапився до дверей підвалу і кинув униз попередження. Повернувшись, заговорив швидко, на одному диханні.

— Послухайте, немає часу хитрувати. У нас є сотні способів його відволікти, але зараз маємо лише один вихід. — Він глянув на двері і докінчив: — Нічого не робити.

Не такого плану чекала Роза. Її очі розширилися.

— Нічого не робити? Ти що, з *глузду* з'їхав?

У двері знову забарабанили.

Тато не відступав.

— Нічогісінько. Ми навіть не підемо за ним до підвалу — нізащо в світі.

Час сповільнився.

Роза здалася.

Здушена горем, вона похитала головою і пішла відчиняти двері.

— Лізель, — татів голос порізав її на шматки. — Головне, поведься спокійно, *verstehst*?

— Так, тату.

Вона спробувала зосередитись на своєму розбитому коліні.

— Ага!

На порозі мама досі питала про причину перевірки, а люб'язний партієць уже запримітив Лізель.

— Навіжена футболістка! — Він усміхнувся. — Як там твоє коліно? — Зазвичай нацистів уявляють не такими життєрадісними, але цей чоловік, очевидно, був дуже веселим. Щойно він зайшов до кухні, як одразу схилився над дівчинкою, ніби оглядаючи її рану.

«Він знає? — подумала Лізель. — Може, він нюхом чує, що ми ховаємо єврея?»

Тато приніс від умивальника вологу шматинку і приклав її до коліна дівчинки.

— Пече? — Його сріблясті очі були турботливі і спокійні. Переляк, яким вони сповнилися, легко можна було прийняти за турботу про її розбите коліно.

Роза кинула через всю кухню:

— Мало воно пече. Але буде їй урок.

Партієць випростався і засміявся.

— Сумніваюся, що вона чогось там навчиться, пані...?

— Губерманн, — поморщилося картонне обличчя.

— Пані Губерманн, мені здається, що вона сама може *навчити*. — Він показав дівчинці усмішку. — Всіх тих хлопців. Правда ж, юна пані?

Тато потер шматиною рану, і Лізель замість відповіді скривилася. Тепер заговорив Ганс. Він тихенько вибачився перед нею.

Тоді запала ніякова тиша, і партієць пригадав свої обов'язки.

— Якщо ви не проти, — почав він, — я хотів би оглянути ваш підвал — це потребуватиме не більше двох хвилин, — щоб перевірити, чи підійде він для бомбосховища.

Тато ще раз зачепив розбите коліно.

— У тебе тут іще й величенький синець, Лізель. — І байдужно відповів навислому над ним партійцю. — Звичайно. Перші двері справа. Дуже перепрошую за безлад.

— Не переймайтеся, думаю, у вас не гірше, ніж в інших підвалах, які я сьогодні обійшов... Ці?

— Саме так.

Найдовші три хвилини в історії Губерманнів

Тато сидів за столом. Роза молилася у кутку, промовляючи про себе слова. Лізель гарячувала: у неї запеклися коліно, груди, м'язи рук. Сумніваюся, що хтось із них наважився подумати про те, що вони робитимуть, якщо їхній підвал визнають придатним для бомбосховища.

Спершу вони мали пережити перевірку.

Вони прислухалися до кроків нациста, що відлунювали у підвалі. Шурхотіла рулетка. Лізель ніяк не могла відігнати думку про Макса, що сидів під сходами, згорнувшись клубочком, тримаючи в руках книжку своїх замальовок, яку він притис до грудей.

Тато підвівся. У нього виникла ідея.

Він вийшов у коридор і вигукнув:

— Ну як там, усе добре?

Відповідь підіймалася східцями, над головою Макса Ванденбурга.

— Ще одну хвилинку!

— Може, хочете кави або чаю?

— Ні, дякую.

Тато повернувся і звелів Лізель принести книжку, а Розі — почати куховарити. Він вирішив, що їм не варто просто сидіти і кусати лікті.

— Ну ж бо, — сказав він якомога голосніше. — Рухайся, Лізель. Мені начхати, чи болять тебе коліно, чи ні. Ти мусиш дочитати книжку, сама ж казала.

Лізель намагалася тримати себе в руках.

— Так, тату.

— Ну, чого ти так довго? — Вона добре бачила, що тато доклав неабияких зусиль, щоб їй підморгнути.

У коридорі вона ледь не зіткнулася з партійцем.

— Не поладнала з татом, еге ж? Не переймайся. У мене з дітьми теж так буває.

Вони розійшлися в різні сторони. Лізель піднялася до своєї кімнати, зачинила двері і впала на коліна, не зважаючи на посилення болю. Спершу вона почула вердикт — їхній підвал був недостатньо глибоким, а тоді прощання, одне з яких було кинуто в коридор.

— Бувай, навіжена футболістко!

Лізель згадала про манери.

- *Auf Wiedersehen!* До побачення!

«Носій снів» плавився у її руках.

Якщо вірити татовим словам, тієї миті, коли партієць зачинив за собою двері, Роза розтанула біля плити. Вони зайшли по Лізель, разом спустилися до підвалу і відсунули гарно розвішані полотна і добре розставлені банки з фарбою. Макс Ванденбург зіщулювся під сходами, стискаючи, ніби ножа, свої ржаві ножиці. Його пахви залило потом, а слова, ніби ранки, посипалися з губ.

— Я б ними не скористався, — тихенько промовив він. — Я... — Він приклав ржаві вушка до чола. — Мені дуже шкода, що вам довелося пройти через це.

Тато запалив цигарку. Роза забрала ножиці.

— Ти живий, — сказала вона. — Ми всі живі.

Вибачення вже давно запізніли.

Schmunzeler

За якусь хвилину у двері забарабанив новий відвідувач.

— Господи Боже, ще один!

Умить повернулася тривога.

Макса знову заховали за полотнами і банками.

Роза видерлася східцями нагору, але цього разу, коли вона відчинила двері, за ними не було нациста. На порозі стояв не хто інший, як Руді Штайнер. З лимонним волоссям і гарними намірами.

— Я прийшов, щоб перевірити, як там Лізель.

Коли дівчинка почула його голос, одразу кинулася нагору.

— З цим я сама розберусь.

- Її хлопець, — пояснив тато банкам з фарбою. І випустив іще одну хмарку диму.

— Він *не* мій хлопець, — заперечила Лізель, але досить добродушно. Вона не могла лютувати, адже якусь хвилину тому усі вони були за крок від свого кінця. — Я йду нагору тільки тому, що будь-якої миті мама почне кричати.

— Лізель!

Дівчинка була на п'ятій сходинці.

— Я ж казала.

Коли вона підійшла до дверей, Руді переступив з ноги на ногу.

— Я прийшов перевірити... — Він затнувся. — Що це за запах? — Він пригнувся. — Ти що, там курила?

— Ой. Я сиділа з татом.

— А ви маєте цигарки? Ми могли б їх продати.

Лізель не мала настрою для таких балачок. Вона сказала тихенько, щоб не почула мама.

— Я не краду у свого тата.

— Але ти крадеш в інших.

— Чого так тихо? Давай голосніше!

Руді показав їй *schmunzeln*.

— Бачиш, що крадійство робить з людьми? Ти вся на нервах.

— Ніби ти ніколи нічого не крав.

— Крав, але від тебе аж тхне крадійством. — Він не на жарт розійшовся. — Може, то справді не цигарковий дим. — Руді нахилився до неї і посміхнувся. — Так пахнуть злочинці. Тобі варто прийняти ванну. — Він обернувся і гукнув до Томмі Мюллера: — Агов, Томмі, підійди-но сюди і понюхай її!

— Що ти сказав? — Ото покладися на Томмі. — Я тебе не чую!

Руді похитав головою в бік Лізель.

— Жодного толку.

Вона взялася зачиняти двері.

— Щезни, *Saukerl*, ще тебе мені зараз бракувало.

Вельми задоволений собою, хлопець повернувся на вулицю. Вже біля поштової скриньки він пригадав, що хотів перевірити. Повернувся на кілька кроків.

- *Alles gut, Saumensch?* Я маю на увазі твоє коліно.

Червень. Німеччина.

Ще крок, і все розвалиться.

Але Лізель цього не знала. У її підвалі не знайшли єврея. Її прийомних батьків не забрали, і до обох досягнень вона доклала своїх зусиль.

— Усе добре, — відповіла Лізель, та говорила вона аж ніяк не про своє коліно.

У неї все було добре.

Щоденник смерті: парижани

Прийшло літо.

У крадійки книжок усе було чудово.

А в мене було небо кольору євреїв.

Коли їхні тіла припиняли шукати цілини у дверях, повставали їхні душі. Коли їхні нігті шкрябали дерево, а іноді навіть упивалися в нього під натиском всеохопного розпачу, їхні душі летіли до мене, простісінько мені на руки, і ми вибиралися з тих душевих на дах, а далі — вгору, в обійми неосяжної вічності. Мені відправляли їх без ліку. Хвилина за хвилиною. Душ за душею.

Ніколи не забуду свій перший день в Освенцимі, свій перший прихід до Маутгаузену. Там, у Маутгаузені, мені часто доводилося підбирати їх на дні високого урвища, коли їм не вдавалося втекти. Там лежали поламані тіла і мертві добрі серця. Та все-таки це було краще за газ. Декого з них я ловив, поки вони ще були у польоті. Врятував, думав я, тримаючи в повітрі їхні душі, поки все інше — їхня тілесна оболонка — важко вдарялося об землю. Усі були легенькими, ніби горіхові шкаралупки. Небо у тому місці затягнуло димом. Запах як від печі, але дуже холодний.

Я здригаюся, пригадуючи все це, і намагаюся стерти з пам'яті.

Я дмухаю на руки, щоб зігріти їх.

Однак нелегко зберегти тепло, коли душі не припиняють тремтіти.

Боже.

Коли думаю про них, я завжди промовляю це ім'я.

Боже.

Промовляю його двічі.

Я згадую Його ім'я, марно намагаючись зрозуміти.

— Але розуміти — це не твоя робота. — Я сам собі відповідаю. Бог ніколи нічого не каже. Думаєте, Він не відповідає лише вам? — Твоя робота... — Я більше не слухаю себе, тому що, чесно кажучи, я вже втомився від себе. Такі думки мене просто виснажують, а я не можу дозволити собі такої розкоші — насолоджуватись втомою. Я мушу працювати, і, хоча цього не скажеш про всіх людей, для більшості так воно і є — смерть нікого не чекає, а якщо й чекає, то зазвичай недовго.

23 червня 1942 року у німецькій в'язниці на території Польщі була групка французьких євреїв. Перший, кого я забрав, стояв біля дверей, його думки металися, тоді стишили свій біг, сповільнювалися, сповільнювалися...

Прошу, повірте, що того дня я виносив кожну душу, ніби новонароджену. Я навіть поцілував кілька виснажених отруйних щік. Я чув їхні останні судомні крики. Їхні зникаючі слова. Я бачив їхні видіння про любов і звільняв їх від страху.

Я виніс усіх, і того дня, як ніколи, я потребував якомсь відволіктися. Сповнений скорботи, я глянув на світ унизу. Я спостерігав, як небо зі сріблястого стає сірим, а тоді забарвлюється в колір дощу. Навіть хмари хотіли кудись утекти.

Іноді я уявляв, як усе виглядає над хмарами, достеменно знаючи, що сонце біляве, а безкрая атмосфера схожа на велетенське блакитне око.

Вони були французами, вони були євреями, вони були вами.

Частина 7

«Повний словник і тезаурус Дудена»

а також: шампанське та акордеони — трилогія — трохи сирен — викрадач неба — пропозиція — довга дорога в Дахау — спокій — та ідіот і кілька чоловіків у пальтах Шампанське та акордеони

Влітку 1942 року Молькінг готувався до неминучого. Були й такі, хто не вірив, що маленьке містечко на окраїні Мюнхена може стати ціллю атаки, але більшість мешканців добре розуміли, що питання не «чи», а «коли». Чітко позначили бомбосховища, почали

затемнювати на ніч вікна, і всі знали, де розташований найближчий підвал або погріб.

Гансу Губерманну ці тривожні події принесли певну вигоду. У ці важкі часи удача торкнулася його малярського вміння. Власники віконниць вкрай потребували, щоб він їх замалював. Єдиною проблемою було те, що чорну фарбу зазвичай використовували як додаткову, щоб затемнити інші кольори, тож невдовзі вона скінчилася і не так уже й легко було її дістати. Але Ганс був майстром своєї справи, а гарний майстер знає багато хитрощів. Він брав вугільний пил і замішував з нього фарбу, до того ж він не підвищував ціну. По всьому Молькінгу налічувалося безліч будинків, чиє світло він приховав від очей ворога.

З ним іноді ходила Лізель.

Вони котили возика з фарбою, на деяких вулицях вдихали запах голоду, на інших хитали головами від чужих розкошів. Часто, коли вони вже поверталися, за ними вибігала якась жінка, у якої не було нічого, крім дітей і злиднів, і благала Ганса замалювати її віконниці.

— Пані Галла, вибачте, у мене скінчилася чорна фарба, — зазвичай казав тато, але, пройшовши ще трохи, завжди здавався. Високий чоловік, довга вулиця. — Завтра, — обіцяв він, — першим ділом зайду до вас, — і на світанку наступного дня він був там, зафарбовував віконниці, задарма чи за чашечку гарячого чаю з печивом. Минулого вечора він вигадав новий спосіб перетворення синьої, зеленої і бежевої фарби в чорну. Тато ніколи не радив закривати вікна простирадлами, бо добре знав, що взимку вони ще знадобляться. Казали, що Ганс фарбував віконниці навіть за половину цигарки — викурював її з господарем на ганку. Їхню розмову огортали дим і сміх, а тоді тато підводився і йшов до наступного клієнта.

Коли Лізель вирішила написати свою історію, я добре запам'ятав, що вона сказала про те літо. За всі ці роки багато слів вицвіли. Папір нещадно витерся від постійного руху у моїй кишені, але більшість речень закарбувалися в моїй пам'яті.

МАЛЕНЬКИЙ ПРИКЛАД НАПИСАНИХ ДІВЧИНКОЮ СЛІВ

Це літо стало новим початком і новим кінцем. Озираючись назад, я бачу свої руки, липкі від фарби, чую звук татових кроків на Мюнхенській вулиці і знаю, що маленька часточка літа 1942 року належала одному чоловіку. Хто ще міг взяти за фарбування плату у вигляді половини цигарки? Тільки тато, таким він був, і я любила його.

Щоразу, коли вони з Лізель ходили на роботу, Ганс розповідав їй історії. Про Велику війну і про те, як його жалюгідний почерк врятував йому життя, про той день, коли він зустрів маму. Він казав, що колись вона була дуже красива і до того ж розмовляла зовсім не голосно.

— Знаю, в це важко повірити, але це чистісінька правда. — Щодня була історія, і Лізель пробачала йому, якщо якусь він розповідав удруге.

Бувало, коли вона часом замріялась, тато легенько тицяв її пензликом, простісінько поміж очима. Якщо, не розрахувавши, він набирив забагато фарби, вона цівкою стікала по крилу її носа. Тоді дівчинка сміялася і намагалась відплатити татові тим самим, але Ганса Губерманна нелегко було піймати за роботою. Саме тут він оживав.

Коли вони робили перерву, щоб поїсти чи попиту, тато грав на акордеоні, і саме ці миті найбільше їй запам'яталися. Щоранку, коли тато штовхав чи тягнув возика з фарбою, Лізель несла інструмент.

— Краще вже залишити фарбу, — казав Ганс, — але не забути про музику.

Коли вони зупинялися трохи попоїсти, тато нарізав хліб і намазував його залишками джему, який вони отримали за карточками. А іноді клав згори тонесеньку скибочку м'яса. Вони трапезували разом, примостившись на банках з фарбою, і тато, ще не дожувавши останній шматок, витирав пальці і тягнувся розстібати футляр від акордеона.

На складках його комбінезона збиралися хлібні крихти. Початковані фарбою пальці вистрибували по кнопках, перебирали клавіші, завмирили і тягнули ноту. Його руки розтягали міхи, щоб інструмент міг вдихнути таке необхідне повітря.

Зазвичай Лізель сиділа у променях довгоногого сонця, стиснувши руки колінами. Дівчинка не хотіла, щоб ті дні закінчувались, тому щоразу вона засмучено спостерігала, як до них крокувала темрява.

Що стосувалося малярства, то, мабуть, для Лізель найцікавішим було змішування кольорів. Як і більшість людей, вона думала, що тато просто бере свого возика і йде до крамниці фарби чи будматеріалів, замовляє потрібний колір і має чистий спокій. Вона не знала, що більшість фарб — це грудки або бруски. Їх треба розкачати порожньою пляшкою від шампанського. (Пляшки від шампанського, пояснював Ганс, ідеально підходили для такої роботи, тому що їхнє скло було трішки товстішим, ніж у звичайних пляшок з-під вина.) Тоді додавали воду, білила і клей, не кажучи вже про труднощі вимішування потрібних кольорів.

Наука татового ремесла спонукала Лізель поважати його ще більше. Їй подобалося ділити з ним хліб і музику, але дівчинці також було приємно дізнатися, що її тато такий майстерний у своїй роботі. Вміння зачаровують.

Одного разу, за кілька днів після того, як тато познайомив її зі змішуванням кольорів, вони працювали в одному з найбагатших будинків на схід від Мюнхенської вулиці. Перед обідом тато покликав Лізель усередину. Вони вже майже закінчили і збиралися йти до наступних клієнтів, коли дівчинка почула незвично гучний татів голос.

Вона зайшла до будинку, і її відвели до кухні, де на розкішних і делікатних кріслах сиділи дві старші жінки і чоловік. Жінки мали елегантні вбрання. У чоловіка було біле волосся і бакенбарди, що нагадували живопліт. На столі стояли високі склянки. Наповнені тріскуючою рідиною.

— Що ж, — сказав чоловік, — пригощайтесь.

Він взяв склянку, а за ним потягнулися й інші.

То був теплий день. Холод склянки трохи насторожив Лізель. У пошуках схвалення вона глянула на тата. Він посміхнувся і сказав:

- *Prost, M E adel* — за тебе, мала. — Їхні склянки дзенькнули, і тільки-но Лізель піднесла свою до рота, як її вжалив шипучий, до нудоти солодкий смак шампанського. Рефлекс примусив її виплюнути простісінько на татовий комбінезон, і напій, спінившись, розтікся по тканині. Усі присутні вистрілили сміхом, а Ганс заохочував її спробувати ще раз. За другою спробою Лізель вдалося проковтнути і насолодитися неперевершеним смаком порушеної заборони. Чудово. Бульбашки кусали за язика. Лоскотали живіт. І навіть по дорозі до інших клієнтів Лізель відчувала всередині тепло тих голочок і шпильок.

Тягнувши возика, тато розповів їй, що ті люди сказали йому, що не мають грошей.

- І ти попросив розплатитись шампанським?

— А чом би й ні? — Він глянув на неї, його очі ще ніколи не були такими сріблястими. — Не хотів, щоб ти думала, що шампанським можна тільки фарбу розкачувати. — І одразу застеріг: — Тільки не кажи мамі. Домовились?

— А Максу можна розказати?

— Звісно, Максу можна.

У підвалі, коли Лізель писала про своє життя, вона поклялася, що більше ніколи не буде пити шампанського, бо воно вже ніколи не смакуватиме так добре, як того теплого липневого дня.

Та сама історія з акордеоном.

Багато разів вона хотіла попросити тата, щоб він навчив її грати, але чомусь завжди її щось зупиняло. Можливо, якась невідома інтуїція переконала дівчинку, що вона ніколи не зможе грати так, як Ганс Губерманн. Запевняю, навіть найкращі акордеоністи світу не вміли грати так, як він. Їм ніколи не дорівнятися до невимушеної зосередженості татового обличчя. З їхніх губ ніколи не звисатиме виторгувана за фарбування цигарка. І їм ніколи не вдасться припуститися маленької помилки і через три ноти посміятися над нею. Нізащо не зможуть так, як він.

Іноді в підвалі вона прокидалася з відлунням акордеона, що звучало у вухах. Вона

відчувала приємне поколювання шампанського на язиці.

Бувало, Лізель прихилилася до стіни і мріяла, щоб теплий палець, вимазаний фарбою, знову пробіг її носом або щоб іще раз побачити наждачну шкіру татових долонь.

Якби ж вона знову могла стати безтурботною, відчувати таку любов, про яку навіть не підозрювала, приймати її за сміх і хліб, намащений лише ароматом джему.

То був найкращий час у її житті.

Але то був час раптових бомбардувань.

І про це не слід забувати.

Смілива і яскрава трилогія щастя протриває до кінця літа і зачепить іще й осінь. А тоді різко обірветься, бо яскравість вкаже дорогу стражданню.

Наближалися важкі часи.

Наближалися парадом.

«СЛОВНИК ДУДЕНА»⁴⁷. ЗНАЧЕННЯ № 1

Zufriedenheit — Щастя:

походить від слова «щасливий» — який відчуває радість і задоволення.

Схожі слова: веселощі, втіха, вдатність, процвітання.

Трилогія

Поки Лізель працювала, Руді бігав.

Він намотував круги на «Овалі Губерта», бігав навколо їхнього кварталу і наперегоні з усіма від початку Небесної вулиці і до крамниці пані Діллер, даючи суперникам різну фору.

Декілька разів, коли Лізель допомагала мамі на кухні, Роза визирала з вікна і примовляла:

— Що той малий *Saukerl* вигадав цього разу? Чого він гасає туди-сюди?

Лізель підходила до вікна.

— Принаймні, він більше не вимазується вугіллям.

- І то вже добре, еге ж?

ПРИЧИНИ РУДІ

У середині серпня проводився фестиваль «Гітлер'югенд», і Руді мав намір перемогти у чотирьох змаганнях: 1500, 400, 200 і, звісно ж, 100 метрів. Йому подобалися лідери його нового підрозділу, і хлопець хотів їх потішити, але найбільше він хотів довести своєму старому другові Францу Дойчеру, що теж чогось вартий.

— Чотири золоті медалі, - сказав він Лізель одного дня, коли вона разом з ним бігала «Овалом Губерта». — Як Джессі Овенс у тридцять шостому.

— Ти досі на ньому схиблений?

Ноги Руді римувалися з його диханням.

— Та ні, але було б класно, скажи? Я б показав усім тим недоумкам, які казали, що я несповна розуму. Щоб вони побачили, що я не дурніший за них.

— Ти справді віриш, що зможеш перемогти у всіх чотирьох змаганнях?

Вони сповільнили біг і зупинилися на фініші. Руді вперся руками в коліна.

— Я мушу.

Шість тижнів він тренувався, а коли в середині серпня настав день фестивалю, небо було сонячно-спекотним і безхмарним. Траву затопили підрозділи «Гітлер'югенд» і їхні

⁴⁷ «Словник Дудена» — зведення правил граматики і правопису німецької мови, вперше опублікований 1880 року Конрадом Дуденом.

батьки, всюди сновигали буросорочкові лідери. Руді Штайнер був у чудовій формі.

— Глянь, — вказав він. — Он там Дойчер.

Поміж скупченням людей біляве втілення ідеалу «Гітлер'югенд» роздавало накази двом хлопцям з його підрозділу. Обоє кивали і час від часу виструнчувались. Один з них салютувальним жестом прикрив очі від сонця.

— Хочеш привітатися? — запитала Лізель.

— Ні, дякую. Краще вже потім.

Коли переможу.

Він не промовив уголос, але ці слова, без сумніву, зависли в повітрі, десь між блакитними очима Руді та вказівними руками Дойчера.

Фестиваль почався обов'язковим маршируванням навколо стадіону.

Далі було виконання гімну.

Heil Hitler.

І лише після цього йшли розваги.

Вікову групу Руді викликали для бігу на 1500 метрів, і Лізель побажала йому удачі у звичній для німців манері.

- *Hals und Beinbruch, Saukerl.*

Вона побажала йому зламати шию і ногу.

Хлопці зібралися на дальньому кінці круглого поля. Хтось розминався, хтось намагався зосередитись, а хтось стояв там, бо їх примусили.

Поруч із Лізель сиділи Барбара, мама Руді, і її молодші діти. Тонке покривало було всипане дітьми і видертою травою.

— Ви бачите Руді? — запитала Барбара. — Він крайній зліва. — Барбара Штайнер була доброю жінкою, а її волосся завжди мало такий вигляд, ніби його щойно причесали.

— Де? — запитала одна з дівчаток. Мабуть Беттіна, наймолодша. — Я ніде його не бачу.

— Крайній. Ні, не там. *Он там.*

Вони й далі намагалися його розгледіти, аж раптом пролунав стартовий вистріл і з пістолета вихопився димок. Малі Штайнери кинулись до огорожі.

На першому колі вперед вирвалося сім хлопців. На другому їх було вже п'ятеро, а на третьому — четверо. Руді весь час біг четвертим, і так до останнього кола. Чоловік, що стояв праворуч, сказав, що найкраще виглядає другий бігун. Найвищий з усіх.

— Почекай, почекай, — він звернувся до своєї здивованої дружини. — За двісті метрів від фінішу він рване вперед. — Але той чоловік помилявся.

Гігантський розпорядник оголосив, що вони мають пробігти ще одне коло. Він явно не страждав від карткової системи. Він прокричав своє повідомлення, коли групка лідерів перетнула фінішну пряму, і до неї рвонув не другий бігун, а четвертий. Та ще й на двісті метрів раніше.

Руді біг.

Він жодного разу не озирнувся.

Він відривався від суперників, ніби натягував гумовий канат, поки всі надії його переслідувачів на перемогу не луснули, як повітряна кулька. Він летів по біговій доріжці, поки троє інших бігунів виривали одне в одного об'їдки. На фінішній прямій не було нічого, окрім лимонної голови і простору, але, перетнувши лінію, хлопець не зупинився. Він не викинув вгору руки. Навіть не схилився перевести подих. Він пройшов іще з десятків метрів і глянув через плече, як інші бігуни перетинають лінію.

По дорозі до своєї родини він спершу зустрів свого лідера, а тоді перетнувся з Францом Дойчером. Обоє кивнули.

— Штайнер.

— Дойчер.

— Схоже на те, що всі ті забіги стадіоном, які я призначав, пішли тобі на користь, еге ж?

— Схоже на те.

Руді не усміхнеться, доки не переможе в усіх чотирьох змаганнях.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ ОЗНАЙОМЛЕННЯ

Тепер Руді міг похизуватися не лише успіхами у школі. Він виявився талановитим спортсменом.

Спочатку Лізель брала участь у бігу на чотириста метрів. Вона фінішувала сьомою, а в змаганні на двісті метрів прибігла четвертою. Перед собою вона бачила тільки підколінні сухожилля і підстрибуючі хвостики дівчат попереду. У стрибках на довжину її більше втішив розсипаний навколо пісок, ніж дальність самого стрибка, та й штовхання ядра не стало для неї тріумфом. Вона розуміла, що цей день належав Руді.

У фіналі бігу на чотириста метрів він з самого старту вирвався вперед і першим добіг до фінішу, та й двісті метрів він виграв з мінімальним відривом.

— Ще не втомився? — запитала Лізель. Уже минув полудень.

— Звичайно, що ні. — Хлопець важко дихав і розминав ноги. — Що ти таке верзеш, *Saumensch*? Що ти, в біса, розумієш?

Коли почали викликати бігунів на сто метрів, Руді повільно підвівся і разом з іншими хлопчиками вервечкою рушив до старту. Лізель пішла за ним.

— Агов, Руді. — Вона потягнула його за рукав. — Удачі!

— Я не втомився, — відповів він.

— Я знаю.

Він підморгнув.

Він таки втомився.

У відбіркового забігу Руді сповільнив темп і прибіг другим, а через десять хвилин забіги завершилися і оголосили фінал. Двоє його суперників мали грізний вигляд, і Лізель нутром чула, що в цьому змаганні він не переможе. Томмі Мюллер, який на відборі прибіг другим з кінця, приєднався до неї біля огорожі.

— Він переможе, — запевнив Томмі.

— Я знаю.

Ні, не переможе.

Коли фіналісти вишикувались на старті, Руді опутився на коліна і взявся руками викопувати відправну позначку. Лисий у бурій сорочці, не гаячи ні секунди, підійшла до нього і наказала негайно ж припинити. Лізель бачила вказівний палець чоловіка і розгледіла, як на землю падає грязюка, що її Руді струшував зі своїх долонь.

Пролунала команда «приготуватися», і Лізель міцніше вчепилася в огорожу. Один з хлопців стартував передчасно; стартовий постріл пролунав двічі. То був Руді. Розпорядник знову щось йому сказав, і хлопець кивнув. Іще раз, і його дискваліфікують.

Бігуни знову приготувалися, Лізель зосереджено спостерігала і кілька секунд не могла повірити своїм очам. Ще один передчасний старт, і знову той самий бігун. Лізель уже уявляла ідеальний забіг: Руді плентався позаду, але на останніх метрах вирвався вперед. Насправді ж вона побачила, як Руді дискваліфікували. Його провели до краю поля і залишили там самотньо стояти, а його колишні суперники приготуватися бігти.

Порівнялися і рвонули.

Хлопець з вицвілим каштановим волоссям і розмашистим кроком обігнав свого суперника як мінімум на п'ять метрів.

Руді залишився позаду.

Пізніше, коли наблизився вечір, а з Небесної вулиці хтось забрав сонце, Лізель сиділа з другом на тротуарі.

Вони говорили про все на світі — від обличчя Франца Дойчера після того, як Руді пробіг тисячу п'ятсот метрів, до одинадцятирічної дівчинки і коника, якого вона викинула, коли програла змагання з метання диска.

Перед тим як обоє розійшлися по домівках, голос Руді потягнувся і вручив Лізель правду. Якийсь час вона сиділа у неї на плечі, а кілька думок по тому дісталася її вуха.

ГОЛОС РУДІ

— Я зробив це навмисно.

Коли до неї дійшло його зізнання, Лізель мала лише одне запитання:

— Але навіщо, Руді? Навіщо ти це зробив?

Він стояв, впершись рукою в стегно, і нічого не відповів. Жодної реакції, тільки хитро посміхнувся і ліниво поплентав додому. Про той випадок вони більше не говорили.

А от Лізель частенько думала, що б відповів Руді, якби вона його таки дотисла. Можливо, трьома медалями він довів те, що хотів, а може, він боявся програти останній забіг. Врешті, єдине пояснення, яке прийняла дівчинка, підлітковим голосом прозвучало в її голові.

— Тому що він не Джессі Овенс.

Лізель підвелася, щоб іти додому, і лише тоді помітила три медалі з фальшивого золота, що лежали біля неї. Вона постукала в двері Штайнерів і простягнула їх Руді.

— Ти забув.

— Нічого подібного. — Він зачинив двері, і Лізель забрала медалі додому. Вона принесла їх до підвалу і розповіла Максу про свого друга, Руді Штайнера.

— Він справді недоумкуватий, — зробила висновок Лізель.

— Точно, — погодився Макс, але сумніваюся, що він на це купився.

Тоді обоє взяли за роботу — Макс за свої замальовки, а Лізель за читання *«Носія снів»*. Вона вже наближалася до кінця книжки, де молодий священик після зустрічі з дивною елегантною жінкою почав сумніватися у своїй вірі.

Дівчинка поклала книжку на коліна корінцем догори, і Макс запитав, коли вона планує її дочитати.

— Думаю, за кілька днів.

— А тоді почнеш читати нову?

Крадійка книжок подивилася на стелю.

— Може, й так, Максе. — Вона згорнула книжку і підперла стіну. — Якщо мені пощастить.

НАСТУПНА КНИЖКА

Це не *«Словник і тезаурус Дудена»*, як ви могли подумати.

Ні, словник з'явиться наприкінці коротенької трилогії, а ми дійшли тільки до другої частини. Тут ітиметься про те, що Лізель дочитує *«Носія снів»* і краде нову книжку під назвою *«Пісня у темряві»*. Як і попередню, вона поцупила її у меровій бібліотеці. Єдиною відмінністю було те, що цього разу вона пішла туди сама. Обійшлася того дня без Руді.

Був ранок, щедрий на сонце і піністі хмари.

Лізель стояла посеред мерової бібліотеки з жадобою в пальцях і книжковими назвами на губах. Цього разу вона насмілилась пробігти пальцями по корінцях — коротенький спогад першого візиту до цієї кімнати — і, рухаючись уздовж полиць, пошепки промовляла назви багатьох книжок.

«Під вишнею».

«Десятий лейтенант».

Як завжди, її вабило багато книжок, однак, кілька хвилин походивши кімнатою, вона зупинилася на *«Пісні у темряві»*, найімовірніше тому, що книжка мала зелену обкладинку, а такого кольору в її колекції ще не було. Відтиснутий на обкладинці напис був білим, а між назвою та іменем автора було розміщено малесенький малюнок — флейту. Лізель взяла книжку і вибралася надвір, на ходу кинувши *«дякую»*.

Без Руді вона почувалася досить самотньо, але саме того ранку крадійка книжок чомусь була щасливішою наодинці. Вона взялася за роботу — сіла читати книжку на березі річки Ампер, на безпечній відстані від можливого лігва Віктора Хеммеля і колишньої зграї Артура Берга. Ніхто не прийшов, ніхто їй не заважав, і Лізель прочитала чотири коротенькі розділи «*Пісні у темряві*» і була дуже щаслива.

Втіха і задоволення.

Від успішної крадіжки.

За тиждень трилогія щастя скінчилася.

Наприкінці серпня прибув, чи, радше, знайшовся, подарунок.

Надвечір Лізель дивилася, як на Небесній вулиці Крістіна Мюллер стрибає через скакалку. Руді Штайнер на братовому велосипеді різко пригальмував навпроти неї.

— Ти не дуже зайнята?

Вона здвигнула плечима.

— А що таке?

— Думаю, тобі варто поїхати зі мною. — Він кинув свого велосипеда і побіг додому, щоб притягти ще одного. Лізель дивилася, як перед нею крутяться педалі.

Вони виїхали на вулицю Гранде, і Руді зупинився, вичікуючи.

— Ну, — запитала Лізель, — що сталося?

Руді кудись вказав.

— Подивись уважніше.

Вони потихеньку під'їхали до будинку і зайняли позицію під голубою ялиною. Крізь колючі гілки Лізель розгледіла зачинене вікно і якусь річ, прихилену до шибки.

— Оце...?

Руді кивнув.

Вони довгенько сперечалися, але врешті вирішили, що це треба зробити.

Без сумніву, книжку залишили там навмисне, і, навіть якщо це пастка, вона варта того, щоб ризикнути.

Поміж присипаних синявою гілок Лізель промовила:

— Це робота для крадійки книжок.

Вона кинула велосипеда, оглянула вулицю і перейшла двір. У сутінковій траві ховалися тіні від хмар. То були ями, в які можна провалитися, чи латки додаткової темряви, в яких можна сховатися? Уява штовхнула її в одну з тих ям, і дівчинка полетіла прямісінько в страшні лапища самого мера. Принаймні, ці думки відволікли її і вона дісталася до вікна швидше, ніж сподівалась.

Це нагадувало пригоду зі «*Свистуном*» .

Нерви облизували її долоні.

Під пахвами дзюрчали струмочки поту.

Лізель підняла голову і прочитала назву. «*Повний словник і тезаурус Дудена*». На мить обернувшись до Руді, вона беззвучно прошепотіла:

- *Це словник*. — Він здвигнув плечима і викинув руки.

Лізель діяла послідовно — посунула раму вгору, уявляючи, як це може виглядати зсередини будинку. Вона так і бачила свою крадійську руку, що тягнеться до вікна, штовхає його догори, поки книжка не падає на підвіконня. Словник посувається повільно, ніби зрубане дерево.

Витягла.

Без метушні і зайвого шуму.

Книжка просто нахилилася до неї, і Лізель вхопила її вільною рукою. І навіть зачинила вікно, обережно і плавно, а тоді розвернулася і пішла назад через провали хмар.

— Чудово, — похвалив Руді, подаючи їй велосипеда.

— Дякую.

Вони доїхали до повороту, і тут їх наздогнала важливість того дня. Лізель так і знала. Знову було відчуття, що за нею хтось стежить. Голос всередині тиснув на педалі. Два кола.

Подивись на вікно. Подивись на вікно.

Дівчинка підкорилася.

Ніби сверблячка, що потребує нігтя, Лізель охопило нестерпне бажання зупинитися.

Вона поставила ноги на землю, обернулася до мерового будинку, до вікна бібліотеки, і побачила. Вона, звісно ж, мала припустити, що це може статися, але все одно не змогла приховати сум'яття, що піднялося всередині, коли вона помітила за вікном мерову дружину. Хоча й прозора, але вона стояла там. Її волосся, як завжди, було пухнастим, а смутні очі, рот і болісний вираз обличчя були виставлені ніби напоказ.

Дуже повільно вона підняла руку — для крадійки книжок надворі. Нерухомий помах.

Геть спантеличена, Лізель нічого не сказала ні Руді, ні собі. Лише випросталась, відновила рівновагу і підняла руку — у відповідь меровій дружині, яка стояла за вікном.

«СЛОВНИК ДУДЕНА». ЗНАЧЕННЯ № 2

Verzeihung — Прощення:

зречення гніву, ворожості чи образи.

Схожі слова: виправдання, відпущення, милосердя.

По дорозі додому вони зупинилися на мості і оглянули важку чорну книжку. Руді гортав сторінки і натрапив на листа. Він вийняв його і повільно підняв очі на крадійку книжок.

— Тут написано твоє ім'я.

Річка бігла своїм шляхом.

Дівчинка взяла листа.

ЛИСТ

Люба Лізель.

Знаю, ти вважаєш, що я нікчемна і огидна (можеш пошукати в словнику, якщо ці слова тобі невідомі), але маю сказати, що я не настільки дурна, щоб не помітити в бібліотеці твоїх слідів. Коли я виявила, що кудись зникла перша книжка, то спочатку подумала, що поклала її в інше місце, а тоді побачила відбитки чийхось п'ят, що виблискували на підлозі у променях сонячного світла.

Це мене насмішило.

Я була рада, що ти взяла книжку, яка тобі належала. І припустила, що більше ти не прийдеш. Але я помилялася.

Коли ти знову повернулася, я мала б лютувати, але ні, не лютувала. Останнього разу я почула, що ти прийшла, але вирішила тебе не турбувати. Ти завжди брала тільки одну книжку, тож тут їх вистачить ще на тисячу візитів. Я лише сподіваюся, що одного дня ти постукаєш у двері і зайдеш до бібліотеки у більш цивілізований спосіб.

Знову перепрошую за те, що були змушені відмовитись від послуг твоєї прийомної мами.

І останнє. Сподіваюся, що цей словник і тезаурус буде корисним для читання твоїх крадених книжок.

Щиро твоя,

Ільза Германн

— Давай, їдемо додому, — покликав Руді, але Лізель не зрушила з місця.

— Можеш почекати мене десять хвилин?

— Добре.

Лізель помчала на вулицю Гранде, 8 і сіла на знайомих східцях біля вхідних дверей. Книжка залишилася в Руді, а вона тримала листа, терла папір кінчиками пальців, а сходи під нею вивисувалися, робилися крутішими. Чотири рази вона намагалася постукає по

моторошній поверхні дверей, але ніяк не могла примусити себе. Найбільше, на що вона спромоглася, — обережно прикласти кісточки пальців до теплого дерева.

Поряд знову з'явився братик.

Він стояв на останній сходинці, його коліно вже гарненько зажило. Він сказав:

— Ну ж бо, Лізель, постукай.

Тікаючи вже вдруге, вона розгледіла далеку постать Руді, що стояв на мосту. Вітер колихав його волосся. Ноги ковзали разом з педалями.

Лізель Мемінгер — злочинниця.

І не тому, що поцупила кілька книжок і винесла їх через вікно.

— Ти мала постукати, — думала вона, і, хоч їй і дошкуляли докори сумління, вона не змогла стримати дитячого сміху.

Вони їхали, і Лізель намагалася у чомусь себе переконати.

— Ти не заслуговуєш на таке щастя, Лізель, справді не заслуговуєш.

Чи можливо вкрати щастя? Чи це ще один облудний людський фокус?

Дівчинка струсила невеселі думки. Вона переїхала міст і поквапила Руді, нагадавши, щоб він не забув книжку.

На іржавих велосипедах вони поверталися додому.

То була мандрівка довжиною в кілька миль, з літа в осінь, з тихого надвечір'я в розкотисте зітхання мюнхенських бомб.

Звучання сирен

Разом з невеличкою сумою грошей, які він заробив за літо, Ганс приніс додому вживаний радіоприймач.

— Тепер, — сказав він, — ми будемо знати про атаки ще до того, як завиють сирени. По радію лунає кування зозулі, і тоді оголошують райони під загрозою.

Він поставив його на кухонний стіл і ввімкнув. Вони намагалися налаштували радіо в підвалі, щоб і Макс міг його слухати, але не отримали нічого, крім перешкод та розірваних голосів.

Під час першої тривоги у вересні вони не почули кування зозулі, тому що спали.

Або той радіоприймач не був цілком справний, або його сигнал затопило плакучим вереском сирен.

Лізель ще спала, і чиясь рука легенько потрясла її за плече.

За нею пролунав татів голос, наляканий:

— Лізель, прокидайся. Нам треба йти.

Вона ще не очуняла від обірваного сну і майже не розбирала обрисів татового обличчя. Єдиним, що вона добре бачила, був його голос.

У коридорі вони зупинились.

— Заждіть-но, — сказала Роза.

У темряві вони кинулися до підвалу.

Лампа горіла.

Макс трохи висунувся з-за банок фарби і навислих полотен. У нього було стомлене обличчя, він нервово обсмикував пальцями штани.

— Час іти, еге ж?

Ганс підійшов до нього.

— Так, час іти. — Він похитав головою і ляснув у долоні. — Побачимось, коли ми повернемося додому, так?

— Звісно.

Роза обійняла його, і Лізель теж.

— Бувай, Максе.

За кілька тижнів до того вони вирішували, чи їм чотирьом залишатися у їхньому підвалі, чи Ганс, Роза і Лізель мають іти до підвалу сім'ї Фідлерів. Макс переконав їх.

— Вони ж казали, що ваш підвал недостатньо глибокий. Ви й так занадто через мене ризикуєте.

Ганс кивнув.

— Дуже шкода, що не можемо взяти тебе з собою. Це просто ганьба.

— Що маємо, те маємо.

Надворі завивали сирени, і люди вискакували з будинків, спотикалися, бігли до сховку. Ніч спостерігала. Деякі люди кидали погляди на неї, намагаючись розгледіти бляшані літаки, що пили по небу.

Небесну вулицю заповнила процесія заплутаних людей, які не відпускали найціннішого. Хтось тримав дитину. Хтось ніс купку фотоальбомів чи дерев'яну шкатулку. Лізель прихопила свої книжки, вона притисла їх руками до ребер. Пані Гольцапфель натужно тягла тротуаром валізу — вибалушені очі, дрібненькі кроки.

Тато, який не взяв нічого — навіть свого акордеона, — кинувся до неї і вирятував валізу з її мертвої хватки.

- Ісус, Марія і Йосип, що ви туди запхали? — запитав він. — Ковадло?

Пані Гольцапфель нагнала його.

— Найнеобхідніше.

Фідлери жили через шість будинків. У сім'ї їх було четверо — усі з пшеничним волоссям і бездоганними німецькими очима. Та головне, що у них був гарний глибокий підвал. Туди набилося двадцять дві людини, включно зі Штайнерами, пані Гольцапфель, Піффікусом, якимось юнаком і сім'єю Єнсонів. Задля громадського спокою Роза Губерманн і пані Гольцапфель трималися на певній відстані одна від одної, хоча є речі, важливіші за дріб'язкові суперечки.

Зі стелі звисала одинока лампочка, у підвалі було темно і холодно. Зубаті стіни випинали свої ікла і тицали у спину людям, що стояли і розмовляли. Хтозна звідки всередину затікало приглушене виття сирен. Усі чули їхні спотворені голоси, що якимось пробралися до підвалу. Хоча це й спричинило чимало підозрінь у надійності бомбосховища, вони, принаймні, зможуть почути три сирени, що означають закінчення повітряної атаки і спасіння. Для цього їм не знадобиться *Luftschutzwart* — відповідальний за повітряну оборону.

Майже одразу Руді знайшов Лізель і став біля неї. Його волосся вказувало кудись на стелю.

— Правда ж, класно?

— Ага, прекрасно.

— Та ну, Лізель, не будь такою злюкою. Та що поганого може статися, крім того, що нас всіх розчавить і підсмажить, чи що там іще роблять ті бомби?

Лізель озирнулась, вивчаючи обличчя. І взялася складати перелік тих, хто боявся найбільше.

ЗІРКОВИЙ ПЕРЕЛІК

1. Пані Гольцапфель.

2. Пан Фідлер.

3. Юнак.

4. Роза Губерманн.

Пані Гольцапфель широко розплющила очі. Її дротяна фігура зсутилилась, а рот округлився. Пан Фідлер відволікався тим, що запитував людей, іноді по кілька разів, як вони почуваються. Юнак, Рольф Шульц, усамітнився в кутку і беззвучно розмовляв з повітрям, за щось його бештаючи. Руки його прикипіли до кишень. Роза легенько хиталася взад-вперед.

— Лізель, — прошепотіла вона, — підійди до мене.

Вона схопила дівчинку ззаду, міцно притисла до себе. Вона щось наспівувала, але так тихо, що Лізель не могла розібрати слів. Ноти народжувались на видиху і помирали на її

губах. Біля неї тихенько і нерухомо сидів тато. Якоїсь миті він опустив свою теплу долоню на холодну маківку Лізель. Ти виживеш, промовляла долоня, і вона мала рацію.

Зліва, разом з молодшими дітьми, Еммою і Беттіною, стояли Штайнери. Двоє дівчаток вчепилися в мамину праву ногу. Найстарший, Курт, дивився перед собою, як зразковий представник «Гітлер'югенд», і тримав за руку Карін, крихітну навіть на свої сім років. Десятирічна Анна-Марія гралася крихкою поверхнею цементної стіни.

Навпроти Штайнерів стояли Пфіффікус і сім'я Єнсонів.

Пфіффікус не насвистував.

Бородатий пан Єнсон міцно обіймав дружину, а двоє їхніх дітей то говорили, то замовкали. Час від часу вони дражили одне одного, але щойно доходило до серозної сварки, вони одразу затихали.

На десять хвилин підвал поринув у нерухомість. Тіла притислися одне до одного, і тільки ноги міняли положення чи вагу. Їхні обличчя скувало заціпеніння. Вони дивилися одне на одного і чекали.

«СЛОВНИК ДУДЕНА». ЗНАЧЕННЯ № 3

Angst — Страх:

неприємне яскраво виражене відчуття, спричинене передчуттям чи усвідомленням небезпеки.

Схожі слова: жах, переляк, паніка, побоювання, переполох.

Казали, що в інших бомбосховищах співали «*Deutschland E iber Alles*» чи сварилися в затхлості власного подиху. У підвалі Фідлера такого не було. Його наповнювали страх і погані передчуття, а також мертва пісня на картонних губах Розі Губерманн.

Незадовго до того, як сирени оголосили кінець атаки, Алекс Штайнер — чоловік з незворушним дерев'яним обличчям — умовив дітей відпустити мамину ногу. Тоді навпомацки знайшов вільну руку сина. А Курт, мужній і зосереджений, сильніше стис тендітну ручку сестри. Незабаром уже всі тримали одне одного за руки і групка німців утворила незграбне коло. Холодні руки танули в теплих долонях, а комусь передавався і чужий пульс. Він проходив крізь нашарування блідої загрубілої шкіри. Хтось заплющував очі в очікуванні свого кінця, а хтось — у надії на якийсь знак, що наліт вже закінчився.

Чи заслужили вони на кращу долю, усі ці люди?

Скільки з них, загінотизовані запахом Гітлерового погляду, активно долучалися до переслідувань інших людей, повторюючи вислови, абзаци, цілі сторінки свого *фюрера*? Чи була у чомусь винна Роза Губерманн? Переховувачка єврея? Чи Ганс? Невже вони всі заслуговували на смерть? А діти?

Мене дуже цікавлять відповіді на ці запитання, але я не можу дозволити їм спокусити себе. Я лише знаю, що тієї ночі всі ті люди, окрім хіба найменших дітей, могли відчутти мене. Я був натяком. Я був порадою, і мої уявні ноги човгали кухнею і коридором.

Як це часто буває з людьми, коли я читав їх словами крадійки книжок, я жалів їх, хоча й не так сильно, як тих, кого у ті дні збирав по таборах. Німці у підвалах викликали жалість, але у них, принаймні, був шанс. Підвал — не душова. Їх ніхто туди не заганяв. Для них життя було ще досяжним.

У нерівному колі крапали хвилини.

Лізель тримала за руки маму і Руді.

Її засмучувала лише одна думка.

Макс.

Як йому вижити, якщо бомби впадуть на Небесну вулицю?

Дівчинка оглянула підвал Фідлерів. Він був набагато міцнішим і глибшим, ніж їхній, на Небесній вулиці, 33.

Вона безмовно запитувала тата:

— Ти теж про нього думаєш?

Почув він її безмовне запитання чи ні, але Ганс легенько кивнув. А за кілька хвилин пролунали три сирени тимчасового спокою.

Люди під будинком на Небесній вулиці, 45 видихнули з полегшенням.

Хтось заплющував очі і знову їх розплющував.

По колу пройшла цигарка.

Коли вона дійшла до губ Руді Штайнера, її вихопив його тато.

— Це не для тебе, Джессі Овенс.

Діти обіймали батьків, і ще кілька хвилин люди не могли зрозуміти, що вони живі, що вони *будуть* жити. Лише після того ноги затупотіли сходами до кухні Фідлерів.

Вулицею рушила безмовна процесія. Багато людей зводили очі до неба і дякували Богу, що живі.

Діставшись додому, Губерманни одразу ж кинулися до підвалу, але скидалося на те, що Макса там не було. Лампа жевріла помаранчевим вогником, але Макса не було видно, він не відповідав.

— Максе?

— Він зник.

— Максе, ти тут?

— Я тут.

Спочатку вони подумали, що голос долинав з-за полотнищ і банок з фарбою, але першою його побачила Лізель — він стояв перед ними. Його виснажене обличчя замаскувалося серед тканини і малярських знарядь. Він сидів з приголомшеними очима і губами.

Коли вони наблизились, він знову заговорив:

— Я не зміг втриматись, — промовив він.

Йому відповіла Роза. Вона присіла і глянула на нього.

— Про що ти говориш, Максе?

— Я... — Йому важко давалися слова. — Коли все стихло, я піднявся в коридор і побачив, що штора у вітальні була трішечки відхилена... Я визирнув надвір. Я дивився, лише кілька секунд. — Він двадцять два місяці на бачив зовнішнього світу.

Ніхто не лютував, не засуджував.

Заговорив тато.

- І як воно там, надворі?

Макс підняв голову, сповнений смутку і неабиякого подиву.

— Там були зірки, — сказав він. — Вони обпекли мої очі.

Четверо людей.

Двоє стоять, двоє сидять.

Усі щось пережили цієї ночі.

Це їхній справжній підвал. Справжній страх. Макс зібрався на силі і підвівся, щоб знову заховатися за полотнами. Він побажав їм спокійної ночі, але не заліз під сходи. З дозволу мами Лізель залишилася з ним до ранку і читала *«Пісню у темряві»*, поки Макс заповнював свою книжку словами і замальовками.

— *Через вікно на Небесній вулиці,* - писав він, — *зірки підпалили мої очі.*

Викрадач неба

Перша атака, як згодом з'ясувалося, і не була ніякою атакою. Якщо б людям заманулося подивитись на літаки, вони б простояли із задерними головами цілу ніч. Тому й зозуля не кувала по радіо. У *«Молькінському Експресі»* повідомлялося, що якийсь зенітник трохи перенервував на посту. Він присягався, що чув гуркіт літаків і бачив їх на горизонті. Тому й повідомив про атаку.

— Він міг зробити це навмисне, — зауважив Ганс Губерманн. — Хто захоче сидіти на

вежі і стріляти в бомбардувальники?

Звісно ж, коли Макс у підвалі продовжив читати статтю, виявилося, що солдата з дивакуватою уявою звільнили від обов'язків. Мабуть його відправили на якусь іншу службу.

— Нехай йому щастить, — сказав Макс. Він трохи йому поспівчував, а тоді взявся за кросворд.

Наступна атака була справжньою.

У ніч на 20 вересня по радіо закувала зозуля, а за нею пролунав глибокий повчальний голос. Серед можливих цілей він назвав і Молькінг.

На Небесну вулицю знову висипали люди, і тато знову забув свого акордеона. Роза нагадала, щоб він його взяв, але Ганс відмовився.

— Я не брав його минулого разу, — пояснив він, — і ми вижили. — Війна таки розмила границі логіки і забобонів.

Моторошне повітря прослизнуло за ними до Фідлерового підвалу.

— Думаю, сьогодні це вже по-справжньому, — сказав пан Фідлер, тож діти швидко збагнули, що батьки бояться навіть більше за них. І відповіли єдиним відомим їм способом — найменші захникали і заплакали, а підвал ніби сколихнуло.

Навіть із-під землі вони неясно чули, як співають бомби. Повітря тисло на них, ніби стеля, що хоче розчавити землю. Від безлюдних вулиць Молькінга відкусили шматок.

Роза нестямно вчепилася в руку Лізель.

Дитячий вереск штовхався і розмахував кулаками.

Навіть Руді виструнчився, вдаючи, що йому байдуже, напружуючись, щоб не напружуватись. Руки і лікті боролися за місце. Деякі батьки намагалися заспокоїти своїх малюків. Інші не могли заспокоїтися самі.

— Та вгамуйте вже ту дитину! — обурено вигукнула пані Гольцапфель, але її слова стали ще одним безпомічним зойком у теплому хаосі підвалу. З дитячих очей вирвалися замурзані сльози, а запахи нічного подиху, поту і зношеного одягу варилися, тушкувалися у цьому казані, переповненому людьми.

Лізель, хоча вона й стояла біля мами, довелося кричати.

— Мамо? — Ще раз. — Мамо, ти розчавиш мені руку.

— Що?

— Моя рука.

Роза відпустила її, і, щоб відмежуватись від сум'яття у підвалі, дівчинка розгорнула одну зі своїх книжок і взялася читати. Першою книжкою в її купці був «Свистун», і, щоб краще зосередитись, вона прочитала вголос.

Перший абзац завмер у її вусі.

— Що ти сказала? — прогрімала мама, та Лізель удала, що не почула. Вона зосередилась на першій сторінці.

Коли вона її перегорнула, на неї звернув увагу Руді. Він уважно прислухався до того, що читала Лізель, а тоді штурхнув брата і сестер, щоб і вони прислухались. До них підійшов Ганс Губерманн і закликав усіх замовкнути, тож незабаром у напханому людьми підвалі розтеклася кривава тиша. До третьої сторінки затихли усі, крім Лізель.

Дівчинка не наважувалась підняти голову, але відчувала, як у неї впиваються перелякані очі, а вона втягує і видихає слова. Голос усередині вигравав ноти. Ось, казав він, це твій акордеон.

Шелест від перегортання сторінки розсікав слухачів навпіл.

Лізель читала.

Десь двадцять хвилин вона ділилася з ними історією. Її голос заспокоїв найменших дітей, а всі інші бачили видіння, у яких свистун тікав з місця злочину. Усі, крім Лізель. Крадійка книжок бачила лише рух слів — їхні тіла, викинуті на папір, затоптані, щоб їй було легше ступати. Чомусь у прогалинах між крапкою і наступною великою літерою вона також бачила Макса. Вона пригадувала, як читала йому, коли він нездужав. Чи він зараз у підвалі, думала вона. Чи, може, знову краде клаптик неба?

ГАРНА ДУМКА

Вона — крадійка книжок.

Він — викрадач неба.

Усі чекали, коли підвал струсоне.

Це було неминуче, але тепер, принаймні, їх від цього відволікала дівчинка з книжкою. Один з малюків знову хотів розплакатися, та Лізель зненацька зупинилася і скопіювала свого тата, чи навіть Руді. Вона підморгнула хлопчику і продовжила читати.

Її перебили тільки тоді, коли до підвалу знову просочилися звуки сирен.

— Минулося, — сказав пан Єнсон.

— Тссс! — прошипіла пані Гольцапфель.

Лізель відірвалася від книжки.

— До кінця розділу залишилося тільки два абзаци, — промовила дівчинка і продовжила читати без жодної врочистості, з тією самою швидкістю. Самі лише слова.

«СЛОВНИК ДУДЕНА». ЗНАЧЕННЯ № 4

Wort — Слово:

значуща одиниця мови / обіцянка / коротке зауваження, твердження чи розмова.

Схожі слова: термін, назва, вираз.

З поваги до неї батьки втихомирювали своїх дітей, і Лізель дочитала перший розділ «Свистуна» .

По дорозі нагору діти обганяли її на сходах, але багато дорослих, серед них навіть пані Гольцапфель і Пфіффікус (як підходяще, зважаючи на назву книжки, яку вона читала), дякували їй за те, що допомогла їм відволіктися. Вони дякували, і поспішали вийти з будинку, щоб подивитися, чи Небесна вулиця зазнала якихось ушкоджень.

До Небесної вулиці бомби не долетіли.

Єдиною ознакою війни була хмара пилу, що рухалася зі сходу на захід. Вона зазірала у вікна, намагаючись знайти шпарину, щоб проникнути всередину, густіла і розтягувалась, перетворюючи вервечку людей на марево.

На вулиці більше не було людей.

Вони стали відголосками, що тягнули за собою пожитки.

Вдома тато про все розповів Максу.

— Всюди туман і попіл — мабуть, нас зарано випустили. — Він глянув на Розу. — Може, мені вийти? Подивитися, чи, бува, не потрібна якась допомога там, де впали бомби?

Розу його слова не зворушили.

— Не будь дурним, — відповіла вона. — Задихнешся від тієї пилюки. Ні, ні, *Saukerl* , сиди вдома. — Раптом щось спало їй на думку. Вона дуже серйозно подивилася на Ганса. Здавалося, що хтось олівцем домалював її обличчю гордий вираз. — Нікуди не йди і розкажи йому про дівчинку. — Вона трішки підвищила голос. — Про книжку.

Макс неабияк зацікавився.

— Про «Свистуна», — пояснила Роза. — Про перший розділ. — І вона детально розповіла про все, що сталося в бомбосховищі.

Лізель стояла у куточку, а Макс дивився на неї, потираючи долонею підборіддя. Особисто я вважаю, що саме тієї миті він придумав нові малюнки для своєї книжки.

«Струшувачки слів» .

Він уявив дівчинку, що читає у переповненому підвалі. Мабуть він бачив, як вона буквально передає їм слова. Однак, як завжди, він бачив там і тінь Гітлера. Певен, що він вже чув його кроки, які наближались до Небесної вулиці, до підвалу — деś у майбутньому.

Після тривалої паузи Макс наготувався щось сказати, але Лізель його випередила.

— Ти сьогодні бачив небо?

— Ні. — Він подивився на стіну і вказав рукою. Вони глянули і побачили на ній слова і малюнки, які Макс намалював понад рік тому — мотузку і сонце, що стікало. — Сьогодні бачив тільки це. — Відтоді більше не було слів. Самі лише думки.

Нічого не можу сказати про Макса, Ганса і Розу, але добре знаю, про що думала Лізель Мемінгер: якщо бомби впадуть на Небесну вулицю, у Макса не лише найменші шанси вижити, але й він помре на самоті.

Пропозиція пані Гольцапфель

Уранці оглянули всі пошкодження. Ніхто не загинув, однак два багатоквартирні будинки рознесло на купи уламків, а посеред улюбленого спортивного майданчика Руді ложками вирили величезну миску. Навколо ями зібралася половина міста. Люди оцінювали її глибину, порівнюючи з глибиною власних бомбосховищ. Кілька хлопців і дівчат плювали в неї.

Руді був поряд із Лізель.

— Схоже, «Гітлер'югенд» доведеться знову його удобрювати.

Протягом наступних тижнів атак не було, і життя поступово поверталось до свого нормального плину. Втім, попереду на них чекали дві визначні події.

ПОДВІЙНІ ПРИГОДИ У ЖОВТНІ

Руки пані Гольцапфель.

Парад євреїв.

У неї були лихослівні зморшки. Її голос нагадував удари палицею.

Маю зауважити, що їм ще дуже поталанило, що вони запримітили пані Гольцапфель з вікна вітальні, бо її кісточки важко і рішуче зазвучали по дереву. Це означало серйозну справу.

Лізель почула слова, які її нажахали.

— Йди відчини двері, - сказала мама, і дівчинка, добре розуміючи, що краще послухатись, пішла до дверей.

— Твоя мама вдома? — запитала пані Гольцапфель. Змайстрована з п'ятдесятилітнього дроту, вона стояла на їхньому ганку, щосекунди озиралась на вулицю. — Твоя свинська мама зараз вдома?

Лізель обернулася і покликала.

«СЛОВНИК ДУДЕНА». ЗНАЧЕННЯ № 5

Gelegenheit — Можливість:

нагода стати успішним або чогось досягти.

Схожі слова: перспектива, випадок, шанс.

Невдовзі у неї за спиною з'явилася Роза.

— Ну, чого *тобі*? Хочеш плюнути мені ще й на підлогу?

Пані Гольцапфель навіть оком не повела.

— Ти вітаєшся так зі в *cima* , хто до тебе приходить? *Gsindel* .

Лізель спостерігала. Їй не пощастило бути затиснутою між обома жінками. Роза відсунула її з дороги.

— Ну то як, скажеш, чого приперлася?

Пані Гольцапфель знову озирнулася на вулицю.

— Маю для тебе пропозицію.

Мама переступила з ноги на ногу.

— Та невже?

— Та не для тебе. — Вона смикнула голосом, відмахнулася від Рози і втупилась в

дівчинку. — Для тебе.

— То якого милого ти мене кликала?

— А щоб спитати твого *дозволу*.

Ой, свята Маріє, подумала Лізель, тільки цього мені бракувало. Якого біса хоче від мене пані Гольцапфель?

— Мені сподобалась та книжка, яку ти читала в підвалі.

Е, ні. Вона тобі не дістанеться. Лізель не мала наміру здаватися.

— Тобто?

— Я думала, що ти дочитаєш її у бомбосховищі, але здається, що найближчим часом бомбити не будуть. — Вона здвинула плечима і виструнчила дріт у спині. — Отож я хочу, щоб ти приходила до мене і читала.

— Гольцапфель, та ти геть знахабніла. — Роза вагалася, чи варто їй лютувати. — Якщо ти думаєш...

— Я більше не буду плювати на твої двері, - перебила вона. — І віддам свій кавовий пайок.

Роза вирішила не лютувати.

- І трохи борошна?

— Ти що, єврейка? Тільки каву. Можеш обміняти її в когось на борошно.

Домовились.

Усі, крім дівчинки.

— Ну добре, нехай ходить.

— Мамо?

— Припни язика, *Saumensch*. Йди принеси книжку. — Роза повернулася до пані Гольцапфель. — У які дні?

— У понеділок і у п'ятницю, о четвертій годині. І сьогодні, зараз.

Лізель подріботіла за чеканими кроками пані Гольцапфель до сусіднього будинку, що, як дві краплі води, був схожий на помешкання Губерманнів. Лише трішки більший.

Коли дівчинка сіла за кухонний стіл, пані Гольцапфель примостилася навпроти неї, але повернулася до вікна.

— Читай, — скомандувала вона.

— Другий розділ?

— Ні, восьмий. Звісно, що другий. А тепер швиденько починай читати, доки я не випхала тебе за двері.

— Так, пані Гольцапфель.

— Не треба мені твоїх «так, пані Гольцапфель». Розгортай книжку. Чи ти зібралася сидіти тут до ранку?

Господи Боже, думала Лізель. Це моє покарання за всі ті крадіжки. Ось воно й наздогнало мене.

Вона читала сорок п'ять хвилин, а по закінченні розділу на стіл перед нею поклали мішечок кави.

— Дякую, — відказала жінка. — Гарна історія. — Тоді розвернулася до плити і взялася за картоплю. Не озираючись, вона кинула: — Ти досі тут?

Лізель сприйняла це як сигнал до відходу.

- *Danke sch E on*, пані Гольцапфель.

Запримітивши біля дверей обрамлені фото двох юнаків у військовій формі, вона додала ще «*heil Hitler*», піднявши руку у напрямку кухні.

— Так. — Голос пані Гольцапфель був наляканим і гордим. Обоє синів у Росії. - *Heil Hitler*. — Вона поставила воду на плиту і навіть спромоглася провести дівчинку до дверей. — *Bis morgen?* 48

Наступним днем була п'ятниця.

— Так, пані Гольцапфель. До завтра.

Потім Лізель підрахувала, що до того, як через Молькінг провели процесію євреїв, вона була у пані Гольцапфель ще чотири рази.

Вони йшли в Дахау, в концтабір.

Разом це два тижні, як вона згодом напише у підвалі. *Два тижні — і світ зміниться. Чотирнадцять днів — і світ розлетиться на друзки.*

Довга дорога в Дахау

Одні казали, що вантажівка поламалася, але я можу особисто засвідчити, що все було не так. Я був там.

Розкинулось океанічне небо з білими гребнями хмар.

До того ж вантажівка була не одна. Три вантажівки не можуть поламатися одночасно.

Коли солдати спинилися, або поїсти, покурити і обнищпорити пожитки євреїв, один з в'язнів упав, виснажений голодом і хворобою. І гадки не маю, звідки приїхав той конвой, але все сталося десь за чотири милі від Молькінга, за багато-багато кроків від концтабору в Дахау.

Я проліз до вантажівки крізь вітрове скло, підібрав німечного чоловіка і вистрибнув ззаду. Його душа була кістлявою. Навіть борода повисла, як кайдани. Мої ноги з шумом опустилися на гравій, але солдати, як і в'язні, не почули жодного звуку. Зате всі відчули мій запах.

У спогадах я пригадую, що з кузова тієї вантажівки долинали чимало прохань. Їх внутрішні голоси кликали мене.

Чому він, а не я?

Дякувати Богу, що це *не* я.

Солдати, натомість, мали іншу тему для розмови. Їхній командир затоптав цигарку і поставив їм задимлене запитання:

— Коли ми востаннє виводили цих пацюків на свіже повітря?

Його помічник прокашлявся.

— Воно б їм не завадило, еге ж?

— Ну то як? У нас ще є час?

— Купа часу, пане.

— Та ще й ідеальна погода для параду, як гадаєте?

— Так, сер.

— То чого ж ви чекаєте?

Лізель грала у футбол на Небесній вулиці, коли це долинув якийсь шум. Двоє хлопців у центрі поля боролися за м'яча, аж раптом все обірвалося. Навіть Томмі Мюллер почув.

— Що *це*? — запитав він зі своєї позиції на воротах.

Усі обернулися на звуки човгання ніг і суворих голосів, що все наближалися.

— Це що, череда корів? — здивувався Руді. — Та ні, не може бути. Корови так не човгають, правда?

Повільно вервечка дітей пішла на звук, що притягував, як магнітом, аж до крамниці пані Діллер. Час від часу лунали особливо гучні вигуки.

У високій квартирі на розі Мюнхенської вулиці стара пані провісницьким голосом розтлумачила усім причину цього сум'яття. Згори, з вікна, її обличчя скидалося на білий прапор з вогкими очима і відкритим ротом. У неї був голос самогубці, він із брязкотом падав під ноги Лізель.

У жінки було сиве волосся.

Очі темного, темного синього кольору.

- *Die Juden*, — оголосила вона. — Євреї.

«СЛОВНИК ДУДЕНА». ЗНАЧЕННЯ № 6

Elend — Горе:

сильне страждання, нещастя і біль.

Схожі слова: мука, терзання, відчай, злидні, розпач.

Усе більше людей висипало на вулицю, якою тягнулася процесія євреїв та інших злочинців. Може, табори смерті тримали у таємниці, але людям іноді демонстрували величні здобутки трудових таборів на зразок Дахау.

Трохи вище на іншому боці вулиці Лізель запримітила чоловіка з возиком для фарби. Він ніяково проводив рукою по волоссю.

— Он там, — вона показала Руді. — Мій тато.

Обоє перейшли дорогу і піднялися до Ганса Губерманна, який спробував забрати їх звідти.

— Лізель, — почав він. — Можливо...

Однак він зрозумів, що дівчинка рішуче налаштована залишитись, та й, зрештою, може, і краще, якщо вона побачить. Він стояв поряд з нею на прохолодному осінньому вітрі. Він більше нічого не казав.

Вони стояли на Мюнхенській вулиці і дивилися.

Навколо них туди-сюди снували люди.

Вони бачили євреїв, що спускалися вулицею, ніби палітра кольорів. Крадійка книжок описувала їх по-іншому, але я запевняю вас, що саме такі вони й були, а згодом більшість з них помре. Усі вони вітатимуть мене, як свого останнього вірного друга — їхні кістки, як дим, а душі плентаються позаду.

Коли прийшли усі євреї, від їхніх кроків затрусилася земля. Їхні очі здавалися величезними на виснажених черепах. А ще грязюка. Вона обліпила їх. Солдати підштовхували, і їхні ноги підкошувалися — кілька кроків вимушеного бігу, а тоді знову поверталися до виснажливої ходи.

Ганс дивився на них поверх голів юрби, що дедалі збільшувалась. Впевнений, що його очі були сріблясті і напружені. Лізель зазірала крізь просвіти чи понад плечима.

Страждальницькі обличчя виснажених чоловіків і жінок тягнулися до них, благали не стільки про допомогу — їм уже ніхто не міг допомогти, — скільки про пояснення. Про щось таке, що могло б заспокоїти їхню розгубленість.

Їхні ноги ледве підіймалися над землею.

Зірки Давида, пришиті до рукавів, горе, викарбуване на них, ніби пересторога. «Не забувай своє горе...» Когось воно обплітало, як виноградна лоза.

Обабіч процесії йшли солдати, вони наказували рухатися і не стогнати. Деякі з них були ще хлопчиками. Але їхні очі горіли *фюрером*.

Лізель спостерігала за євреями і розуміла, що вони — найнещасніші душі. Саме так вона потім написала. Їхні змарнілі лиця витягнулись від страждань. Вони йшли, а їх поїдав голод. Хтось опускав очі додолу, щоб не дивитися на людей, які стояли по обидва боки вулиці. Хтось благально дивився на юрбу, що зібралася порозглядати їхнє приниження, вступ до їхньої смерті. Інші молили, щоб хтось, будь-хто, вийшов наперед і підставив їм плече.

Ніхто не вийшов.

З якими б відчуттями вони не спостерігали за цим парадом — з гордістю, зухвальством чи соромом, — ніхто не вийшов, щоб його припинити. Принаймні поки що.

Час від часу чоловік або жінка — та ні, то були не чоловіки і жінки, то були євреї — знаходили у натовпі обличчя Лізель. Дивилися на неї приреченими очима, а крадійка книжок нічого не могла вдіяти — тільки дивилася на них довгу невиліковну мить, поки вони не зникали вдалині. Вона лишень сподівалася, що в її очах вони прочитали усю глибину її смутку, побачили, що її почуття нешвидкоплинні і щирі.

«Один з вас сидить у моєму підвалі! — хотілось вигукнути дівчинці. — Ми разом

зліпили сніговика! Я подарувала йому тринадцять подарунків, коли він хворів!»

Але вона не промовила жодного слова.

Яка користь від її слів?

Вона усвідомила, що геть нічим не може їм допомогти. Їх ніхто не врятує, а за кілька хвилин вона побачить, що буде з тими, хто спробує чимось їм зарадити.

Вервечка євреїв розірвалася — від процесії відстав чоловік, старший за інших.

Він носив бороду і пошарпану одіж.

Його очі були кольору агонії, і, яким би невагомим він не був, ноги не могли його втримати.

Він кілька разів падав.

Половина обличчя стерлася об землю.

Щоразу над ним нависав солдат.

- *Steht auf*, — наказував згори. — Вставай.

Чоловік ставав на коліна і важко підводився. І йшов далі.

Він весь час намагався нагнати перші ряди, але знову вибивався з сил, оступався і падав на землю. За ним йшли інші — ціла вантажівка євреїв, — і хтось міг перечепитися через нього чи затоптати старого.

Нестерпно було дивитися, як трясуться його зболілі руки, намагаючись підняти тіло. Останні ряди ще раз розступилися, щоб чоловік зміг піднятися і зробити ще кілька кроків.

Він був мертвий.

Старий вже був мертвий.

Дайте йому ще якихось п'ять хвилин, і він неодмінно опиниться у німецькій канаві, де й помре. І ніхто б не заперечив, усі б стояли і дивилися.

Аж раптом — якийсь чоловік.

Ганс Губерманн.

Все сталося миттєво.

Коли старий єврей порівнявся з ними, рука, що міцно стискала долоню Лізель, відпустила її. Дівчинка відчула, як долоня лягнула її по нозі.

Тато сягнув рукою до возика з фарбою і щось звідти вийняв. Він протиснувся між людьми і вийшов на дорогу.

Перед ним стояв єврей — він чекав нової пригоршні знущань, — але разом з усіма присутніми дивився, як Ганс Губерманн простягнув руку і вручив йому чарівний шматочок хліба.

Коли хліб перемістився на його долоню, старий припав до землі. Він опутився на коліна і обхопив татові ноги. Зарився в них обличчям і дякував йому.

Лізель спостерігала.

Зі сльозами на очах вона дивилася, як чоловік осів, відтіснив тата назад і плакав, обхопивши його щиколотки.

Повз них проходили інші євреї, вони всі споглядали це маленьке марне диво. Вони текли, ніби людська ріка. Того дня хтось з них уже досягне океану. Вони отримають спінені гребені.

Незабаром вбрід до місця злочину дістався солдат. Він глянув на чоловіка навколішках, на тата, кинув погляд на юрбу. Довго не думаючи, він вихопив з-за пояса нагайку і пустив її в роботу.

Єврея висікли шість разів. По спині, по голові, по ногах.

— Покидьок! Свиня! — У старого з вуха зацебеніла кров.

Тоді прийшла татова черга.

Тепер Лізель тримала інша рука, і, коли вона з жахом повернула голову, то побачила біля себе Руді Штайнера — він важко ковтав, дивлячись на те, як Ганса шмагають посеред дороги. Її нудило від свисту нагайки, вона чекала, що от-от на татовому тілі з'являться тріщини. Він витримав чотири удари і теж упав на землю.

Коли старий єврей востаннє підвівся і потягнувся далі, він на мить озирнувся назад. Він

кинув останній засмучений погляд на чоловіка, що сам тепер стояв на колінах, його спина горіла чотирма пекучими смугами, а коліна затерпали на жорсткій землі. Цей чоловік принаймні, помре як людина. Чи бодай із думкою про те, що він *був* людиною.

А я?

Не певен, що це так уже й добре.

Коли Руді та Лізель пробралися крізь натовп і допомогли Гансу підвестися, навкруги зазвучало безліч голосів. Слова і сонячні промені. Таким запам'ятався їй той день. Сонце виблискувало на дорозі, а слова налітали хвилями, розбивалися об її спину. Тільки коли вони вже трохи відійшли, Лізель помітила, що хліб валявся на землі, нікому не потрібний.

Коли Руді намірився його підняти, один з євреїв, що проходили повз, вирвав його ледь не з рук хлопця, а двоє інших євреїв накинулися на нього, щоб відібрати хліб, ні на мить не зупиняючи свого маршу в Дахау.

Сріблясті очі облушилися.

Возика перевернули, і фарба потекла по вулиці.

Хтось називав його євреєлюбом.

Хтось мовчки допомагав йому рятуватися.

Ганс Губерманн нахилився і вперся руками в стіну. Раптом його вразило усвідомлення того, що тільки-но сталося.

Картина, гаряча і швидка.

Небесна вулиця, 33 — підвал.

Панічні домисли застрягли між його важкими вдихами і видихами.

Зараз вони прийдуть. Прийдуть.

Христе, розп'ятий Христе.

Він глянув на дівчинку і заплющив очі.

— Тату, тобі боляче?

Замість відповіді вона отримала запитання.

- І що я собі думав? — Він сильніше заплющив очі і знову розплющив їх. Його комбінезон пом'явся. На його руках була фарба і кров. І хлібні крихти. Як вони відрізнялися від літнього хліба. — Боже мій, Лізель, що я накоїв?

Так.

Мушу погодитись.

Що тато накоїв?

Спокій

Тієї ночі після одинадцятої Макс Ванденбург крокував Небесною вулицею з валізою, напханою їжею і теплим одягом. Його легені повнило німецьке повітря. Палали жовті зірки. Дійшовши до пані Діллер, він кинув останній погляд на будинок під номером тридцять три. Він не міг розгледіти постаті, що стояла у вікні кухні, але *вона* бачила його. Вона помахала, та він не помахав у відповідь.

Лізель досі відчувала на чолі його поцілунок. І запах його прощального подиху.

— Я дещо залишив для тебе, — сказав він, — але ти не отримаєш цього, доки не будеш готова.

Він пішов.

— Максе?

Та він не повернувся.

Він вийшов з кімнати і нечутно зачинив за собою двері.

Коридор щось пробурмотів.

Він пішов.

Коли дівчинка увійшла до кухні, мама з татом стояли, згорблені, з напруженими обличчями. Так вони простояли тридцять секунд вічності.

«СЛОВНИК ДУДЕНА». ЗНАЧЕННЯ № 7

Schweigen — Тиша:

відсутність звуків чи шуму.

Схожі слова: безтурботність, мир, спокій.

Як гарно.

Спокій.

Десь біля Мюнхена німецький єврей продирався крізь темряву. Вони з Гансом Губерманном домовились за чотири дні зустрітись (якщо, звісно, його не заберуть). У безлюдному місці, вниз за течією річки Ампер, де серед дерев і води прихилився поламаний міст.

Він прийде туди, але ненадовго, на кілька хвилин.

Однак єдиним, що знайшов тато, коли за три дні прийшов на обумовлене місце, була записка, що, притиснута каменем, лежала під деревом. Там не було жодного звертання, лише одне речення.

ОСТАННІ СЛОВА МАКСА ВАНДЕНБУРГА

Ви зробили достатньо.

Тепер навіть більше, ніж раніше, будинок на Небесній вулиці, 33 заповнила тиша, і стало зрозуміло, що «Словник Дудена» цілковито, абсолютно помилявся, особливо зі схожими словами.

Тиша не була безтурботною і мирною, та й спокою від неї не було.

Ідіот і чоловіки в пальтах

Увечері після параду ідіот сидів на кухні, ковтав гірку каву пані Гольцапфель і нестерпно хотів цигарку. Він чекав на гестапо⁴⁹, солдатів, поліцію — та будь-кого, — які б забрали його, бо відчував, що заслуговує на це. Роза наказала йому лягати спати. Дівчинка затрималася в дверях. Він відіслав обох, і до самого ранку просидів на кухні, обхопивши голову руками, в очікуванні.

Ніхто не прийшов.

Кожна мить несла в собі чекання — чи хтось постукає в двері, чи пролунають ті страшні слова.

Але нічого не було.

Тільки його власні звуки.

— Що я накоїв? — знову прошепотів він.

— Боже, як мені зараз бракує цигарки, — відповів сам собі. У нього вже не залишилось тютюну.

Лізель кілька разів чула, як він повторював ці слова, і вона докладала неабияких зусиль, щоб не ввійти до кухні. Вона б хотіла якось його втішити, але ніколи раніше не бачила такої пригніченої людини. Цієї ночі ніщо не могло його втішити. Макс пішов, і все через Ганса Губерманна.

Кухонні серванти своєю формою скидалися на провину, а його долоні були масними від спогадів про те, що він накоїв. Лізель подумала, що у нього, *мабуть*, спітніли руки, бо її власні промокли аж до зап'ясть.

У своїй кімнаті вона молилася.

На колінах, склавши долоні, впершись ліктями в матрац.

⁴⁹ Гестапо — таємна державна поліція Третього рейху в 1933–1945 роках, призначена для боротьби з інакодумцями, незадоволеними і супротивниками нацистського режиму, входила до складу міністерства внутрішніх справ Німеччини.

— Будь ласка, Боже, будь ласка, зроби так, щоб Макс вижив. Будь ласка, Боже, будь ласка...

Болючі коліна.

Пекучі п'яти.

Щойно почало світати, вона прокинулась і пішла до кухні. Тато спав, опустивши голову на стіл, а в кутику рота зібралось трохи слини. Кімнату наповнював запах кави, а видіння дурнуватої доброти Ганса Губерманна досі витало в повітрі. Ніби номер або адреса. Повтори кілька разів, і воно прилипне до тебе.

Перша спроба розбудити його не вдалася — Ганс нічого не відчув, але другий поштовх у плече примусив його голову спантеличено задертися догори.

— Вони прийшли?

— Ні, тату, це я.

Він допив застоюну калюжку кави, що залишилась звечора. Адамове яблуко піднялося і опустилося.

— Вони б уже мали прийти. Чому вони не прийшли, Лізель?

Це звучало як образа.

Вони б уже давно мали заявитися і в пошуках доказів євреєлюбства чи державної зради перекинути догори дригом будинок, а виходила так, що Макс пішов без жодної на те причини. Зараз він міг би спати у підвалі чи творити свої замальовки.

— Ти ж не міг знати, що вони не прийдуть, тату.

— Я *мав* знати, що не можна давати хліба. Я не подумав...

— Тату, ти не зробив нічого поганого.

— Ти не знаєш, про що говориш.

Він підвівся і вийшов з кухні, залишивши двері прочиненими. Ніби для того, щоб ще більше роз'ятрити його рану, здіймався погожий ранок.

Коли чотири дні минули, тато подолав довгий шлях берегом річки Ампер. Він приніс малесеньку записку і поклав її на кухонний стіл.

Минув ще один тиждень, а Ганс Губерманн досі чекав свого покарання. Смуги на спині потроху рубцювалися, і більшість часу він просто тинявся Молькінгом. Пані Діллер плювала йому під ноги. Пані Гольцапфель, дотримуючись свого слова, більше не плювала на їхні двері, але тепер у неї з'явилася достойна заміна.

— Я так і знала, — проклинала його крамарка. — Ти мерзенний євреєлюб.

А він байдуже блукав вулицями, і Лізель частенько зустрічала його на річці, на мосту. Він впирався руками у перила і нависав над водою. Повз нього пролітали діти на велосипедах, або бігли, вигукуючи і ляскаючи ногами по дереву. Він не звертав на них жодної уваги.

«СЛОВНИК ДУДЕНА». ЗНАЧЕННЯ № 8

Nachtrauern — Жаль:

смуток, сповнений палкого бажання чогось, розчарування чи втрати.

Схожі слова: горе, каяття, туга, жалоба.

— Ти бачиш його? — якось запитав тато, коли дівчинка вчепилась за перила біля нього. — Там, у воді?

Течія була нешвидкою, і в повільних брижах Лізель розгледіла обриси Максого обличчя. Вона бачила його волосся, що скидалось на п'р'я, вона бачила його повністю.

— Він бився з *фюрером* у нашому підвалі.

- Ісус, Марія і Йосип. — Татові руки міцніше стисли потріскане дерево. — Я ідіот.

Ні, тату.

Ти — людина.

Лізель знайшла ці слова майже рік по тому, коли писала у підвалі. Вона жалкувала, що не знайшла їх там, на мосту.

— Який же я дурний, — бідкався Ганс своїй прийомній доньці. - І добрий. От і вийшов найгірший в світі ідіот. Ти знаєш, я *хочу* , щоб вони прийшли по мене. Все одно краще за це очікування.

Ганс Губерманн потребував якогось виправдання. Він мусив знати, що Макс Ванденбург покинув його дім не просто так.

Нарешті, коли минуло три тижні чекання, Ганс подумав, що його час настав.

Це було ввечері.

Лізель поверталася від пані Гольцапель, коли побачила двох чоловіків у довгих чорних пальтах і поквапилася додому.

— Тату, тату! — Вона мало не перекинула кухонного столу. — Тату, вони тут!

Першою до неї вийшла мама.

— Чого це ти розкричалася, *Saumensch*? Хто тут?

— Гестапо.

— Гансі!

Він уже був надворі — вийшов їх зустрічати. Лізель хотіла піти за ним, але Роза втримала її, і вони спостерігали з вікна.

Тато стояв біля хвіртки. Знервовано тремтів.

Мама стисла руку Лізель.

Чоловіки пройшли повз нього.

Тато глянув на вікно, стривожений, а тоді вийшов на дорогу. Вигукнув їм у спину:

— Агов! Я тут. Це ж я вам потрібен. Я живу в цьому будинку.

Пальта зупинилися на якусь хвилю перевірити свої записи.

— Ні, ні, - відповіли вони. Їхні голоси були масивні і глибокі. — На жаль, ви для нас уже трохи застарі.

Вони рушили далі, але далеко не зайшли — зупинилися біля будинку під номером тридцять п'ять і ввійшли у прочинену хвіртку.

— Пані Штайнер? — запитали, коли відчинилися двері.

— Так, це я.

— Ми прийшли, щоб дещо з вами обговорити.

Чоловіки в пальтах скидалися на закутані темні колони, що ніби підпирали ганок коробкоподібного будинку Штайнерів.

З якоїсь причини вони прийшли сюди по хлопця.

Чоловіки в пальтах прийшли по Руді.

Частина 8

«Струшувачка слів»

а також: доміно і темрява — думки про голого Руді — покарання — дружина дотримувала слова — збирач — їдці хліба — свічка на дереві — тасмна книга замальовок — колекція костюмів анархіста

Доміно і темрява

За словами молодшої сестри Руді Штайнера, у кухні сиділи два чудовиська. Їхні голоси методично місили двері, за якими троє малих Штайнерів грали в доміно. Троє інших дітей, ні про що не здогадуючись, слухали у спальні радіо. Руді сподівався, що цей візит не пов'язаний з тим, сталося в школі минулого тижня. Він нічого не розповів Лізель, та й удома не обмовився ні словом.

СІРИЙ ДЕНЬ, МАЛЕНЬКИЙ ШКІЛЬНИЙ КАБІНЕТ

Троє хлопців стояли рядочком. Їхні картки і тіла ретельно оглядали.

Коли завершилася четверта партія в доміно, Руді почав викладати кісточки рядами,

виводячи по підлозі вітальні звивисті узорі. За своєю звичкою він залишив кілька просвітів, якщо раптом до його рядів потягнеться збиточний палець когось із малих, як це зазвичай і траплялося.

— Руді, можна я їх зіб'ю?

— Не можна.

— А мені можна?

- І тобі не можна. Будемо збивати всі разом.

Він склав три окремі ряди, які тягнулися до однієї вежі в центрі. Вони разом спостерігатимуть, як усе те, що було так ретельно сплановано, обвалиться, і всі посміхнуться цій красивій руйнації.

Кухонні голоси гучнішали, нагромаджувались одне на одного, щоб їх почули. Різні речення боролися за увагу, доки не втрутилася людина, яка до того весь час мовчала.

— Ні, - сказала вона. Повторила ще раз. — Ні. — Навіть коли вони повернулися до суперечки, їх знову змусив замовкнути той самий голос, який тепер набрав сили. — Будь ласка, — благала Барбара Штайнер. — Тільки не мій хлопчик.

— Руді, можна запалити свічку?

Так частенько робив їхній тато. Він вимикав світло, і вони при свічках дивилися, як падають кісточки доміно. Це додавало події врочистості, більше видовища.

Йому і так затерпли ноги.

— Зараз. Тільки знайду сірника.

Вимикач був біля дверей.

Руді тихенько підкрався до нього з коробкою сірників в одній руці і свічкою в другій.

По той бік троє чоловіків і одна жінка от-от зірвуться з петель.

— Найкращі оцінки в класі, - сказало одне з чудовиськ. — Не кажучи вже про його спортивні здібності. — На біса йому здалося перемагати у всіх змаганнях на тому фестивалі?

Дойчер.

Чорти б його побрали, того Франца Дойчера!

І тут його осінило.

Не Франц винен у всьому, а він сам. Він хотів показати колишньому мучителю, чого вартий, він хотів проявити себе перед іншими. Тепер ті *інші* сиділи у нього на кухні.

Він запалив свічку і вимкнув світло.

— Готові?

— Я чув, що там робиться. — То був ні з чим не зрівнянний дубовий голос його тата.

— Ну, Руді, давай.

— Так, але зрозумійте, пане Штайнер, це все для високої мети. Подумайте про можливість, які отримає ваш син. Це дуже почесно.

— Руді, віск капає.

Руд відмахнувся, чекаючи на татову відповідь. Алекс Штайнер заперечив:

— Почесно? Це бігати босим по снігу? Чи стрибати у води глибиною три фути з десятиметрової висоти?

Руді притис вухом до дверей. Віск стікав йому на руку.

— Це лише чутки. — Сухий практичний бас мав відповіді на усі запитання. — Наша школа — одна з найкращих. Навіть вище, ніж світового рівня. Ми готуємо елітний клас німецьких громадян в ім'я *фюрера* ...

Руді більше не міг слухати.

Він відшкрябав віск, який прилип до руки і зійшов зі згустку світла, що пробивалося крізь щілину під дверима. Він сів, і свічка згасла. Забагато рухів. До кімнати затекла темрява. Єдиним джерелом світла був білий квадратний трафарет у формі кухонних дверей.

Він черкнув ще одного сірника і знову запалив свічку. Потягнуло солодкавим запахом вогню і вугілля.

Руді з сестрами штовхнули свої ряди доміно і дивилися, як вони по черзі лягають, а центральна вежа падає на коліна. Дівчатка радісно заплескали у долоні.

До кімнати зайшов його старший брат Курт.

— Вони схожі на мертві тіла, — сказав він.

— Що?

Руді глянув на братове темне обличчя, але той нічого не відповів. Він звернув увагу на суперечку за дверима.

— Що там робиться?

Йому відповіла одна з дівчаток. Наймолодша, Беттіна. Їй було п'ять.

— Там два чудовиська, — пояснила вона. — Вони прийшли забрати Руді.

І знову людська дитина. Наскільки кмітливіша за дорослих.

Пізніше, коли чоловіки у пальтах пішли, двоє хлопців — один сімнадцяти років, інший чотирнадцяти — набралися сміливості зайти до кухні.

Вони зупинилися на порозі. Світло різало очі.

Першим заговорив Курт.

— Вони забирають його?

Мама склала руки на столі. Долонями вгору.

Алекс Штайнер підняв голову.

Дуже важку.

На його обличчі застиг чіткий серйозний вираз, ніби щойно вирізьблений.

Дерев'яна рука провели по скалках його чуба, він кілька разів намагався щось сказати.

— Тату?

Але Руді не підійшов до батька.

Він сів за стіл і вхопився за обернену догори мамину долоню.

Алекс і Барбара Штайнери не зізнаються, про що говорили, поки у вітальні, як трупи, падали кісточки доміно. Якби ж Руді ще на кілька хвилин залишився біля дверей, якби послушав...

У наступні тижні він казав собі — чи, вірніше, виправдовував себе, — що якби тільки він дослухав суперечку до кінця, то зайшов би до кухні набагато раніше.

— Я піду, — сказав би він. — Будь ласка, заберіть мене, я вже готовий.

Якби він втрутився, усе могло б бути по-іншому.

ТРИ МОЖЛИВІ ВАРІАНТИ

1. Алекса Штайнера не чекало б те ж покарання, що й Ганса Губерманна.

2. Руді поїхав би до тієї школи.

3. І, можливо, він би вижив.

Однак жорстока доля не дозволила Руді Штайнеру в потрібний момент увійти до кухні.

Він повернувся до своїх сестер і кісточок доміно.

Він сів.

Руді Штайнер не збирався нікуди їхати.

Думки про голого Руді

Була жінка.

Вона стояла в кутку.

У неї була така товста коса, якої Руді ніколи не бачив. Вона канатом звисала у неї за спиною, а коли жінка час від часу перекидала її через плече, коса тулилася до її величезних грудей, ніби якась перегодована домашня тваринка. Та й взагалі, у неї все було збільшеним. Губи, ноги. Зуби, що своїми розмірами не поступалися бруківці. У неї був об'ємний і прямий голос. Чого марнувати час?

- *Котт*, — звеліла жінка. — Підійдіть. Станьте тут.

Лікар, натомість, скидався на лисіючого гризуна. Невисокий і спритний, він походжав кабінетом, демонструючи свої, якісь навіжені, але діловиті і манірні рухи. А ще у нього була

застуда.

Важко було сказати, хто з трьох хлопців найбільш неохоче роздягався, коли вони отримали такий наказ. Перший переводив погляди з одного обличчя на інше — з підстаркуватого вчителя, на здоровецьку медсестру і невеличкого лікаря. Той, що посередині, вивчав свої ноги, а крайній праворуч дякував Богу, що перебуває у шкільному кабінеті, а не в темному завулку. Руді дійшов висновку, що в цій компанії роль страховища випала медсестрі.

— Хто перший? — запитала вона.

Їй відповів пан Гекеншталлер, учитель, що відповідав за медогляд. Він більше нагадував чорний костюм, ніж людину. Замість обличчя — вуса. Він глянув на хлопців і швиденько вибрав.

— Шварц.

Сердешний Юрген Шварц дуже ніяково зняв свою форму. На ньому залишилися хіба труси і черевики. Його німецьке обличчя побуряковіло від нещасного благання.

— Ну? — запитав пан Гекеншталлер. — А черевики?

Хлопець зняв обидва черевики, обидві шкарпетки.

- *Und die Unterhosen*, — додала медсестра. — І труси.

Руді та інший хлопець, Олаф Шпігель, теж почали роздягатися, але їм було ще далеко до скрутного становища Юргена Шварца. Хлопець тремтів. Він був на рік молодшим від Руді та Олафа, але вищим за них. Труси сповзли донизу, і він мусив стояти отак у тісному шкільному кабінеті — гіршого приниження годі й уявити. Самоповага Юргена впала нижче його щиколоток.

Медсестра пильно його вивчала, схрестивши руки на своїх приголомшливих грудях.

Гекеншталлер наказав двом іншим рухатись.

Лікар пошкрібав свого черепа і кашлянув. Застуда дуже йому дошкуляла.

Трьох голих хлопців на холодній підлозі по черзі оглянули.

Вони прикривали свою гідність руками і тремтіли, як майбутнє.

Поміж кашлем і хрипінням лікаря вони проходили перевірку.

— Вдихнути. — Сопіння.

— Видихнути. — Знову сопіння.

— Руки вперед. — Кашель. — Я сказав руки *вперед*. — Страшний порив кашлю.

Як це притаманно усім людям, хлопці дивилися одне на одного у пошуках будь-яких ознак взаємного співчуття. Але нічого не знаходили. Всі троє віддерли долоні від своїх причинних місць і витягнули руки. Руді чомусь не почувався частиною елітного класу громадян.

— Ми поступово досягаємо успіху, — медсестра розповідала вчителю, — у створенні нового майбутнього. Це буде новий клас німців, фізично і розумово розвиненіших за інших. Офіцерський клас.

На жаль її проповідь перервав лікар, який зігнувся навпіл і з усієї сили розкашлявся над купкою одягу. З очей йому бризнули сльози, і Руді направду здивувався.

Нове майбутнє? Таке, як отой чоловік?

Йому вистачило розуму промовчати.

Огляд закінчився, і Руді показав свій перший голий «*heil Hitler*». З якоюсь збоченою втіхою він визнав, що це не так уже й кепсько.

Зірвавши з хлопців усю їхню гідність, їм дозволили одягнутися, і, коли випроваджували з кабінету, їм вдалося розчути початок суперечки, що на їхню честь розгорталася у них за спинами.

— Вони трохи старші, ніж зазвичай, — сказав лікар, — але думаю, що двоє мають підійти.

Медсестра погодилась:

— Перший і третій.

Троє хлопців стояли за дверима.

Перший і третій.

— Першим був ти, Шварц, — сказав Руді. Тоді запитав Олафа Шпігеля: — А хто був третім?

Шпігель взявся щось підраховувати. Вона казала про третього в ряду чи третього у черзі на огляд? Та яка різниця. Він знав те, у що хотів вірити.

— Я думаю, що ти.

— Дурня, Шпігелю, це ти.

НЕВЕЛИЧКЕ ЗАПЕВНЕННЯ

Чоловіки в пальтах знали, хто був тим третім.

Наступного дня після їхнього візиту на Небесну вулицю Руді сидів на своєму ганку з Лізель і переповідав їй усю епопею, до найдрібніших деталей. Він здався і розповів про все, що сталося того дня, коли його викликали під час уроку. Вони навіть трохи посміялися з гігантської медсестри і виразу обличчя Юргена Шварца. Але здебільшого це була досить тривожна історія, особливо коли дійшло до голосів на кухні і мертвих кісточок доміно.

Довгий час Лізель ніяк не могла прогнати одну думку.

Про огляд трьох хлопців чи, якщо по правді, про огляд Руді.

Вона лежала в ліжку, сумуючи за Максом, думаючи про те, де він зараз, молячи Бога, щоб він був живий, але десь там, посеред її думок, завжди стояв Руді.

Він мерехтів у темряві, голий-голісінький.

Та в цьому видінні було немало й страшного, особливо у ту мить, коли його примусили забрати руки. Таких думок вона, м'яко кажучи, соромилась, але чомусь не могла про це не думати.

Покарання

У нацистській Німеччині не видавали карток на покарання, але кожен мав отримати своє. Для когось це смерть на війні в чужій країні. Для інших — злидні і провина, коли війна закінчиться і по всій Європі проведуть шість мільйонів відкриттів. Мабуть, багато німців бачили наближення своєї кари, але тільки одиниці приймали її з радістю. До таких людей належав і Ганс Губерманн.

Не варто допомагати євреям на вулиці.

І ховати їх в підвалі теж не радимо.

Спершу його карала власна совість. Він картав себе за те, що марно витягнув Макса з підвалу. Лізель бачила татову провину, що лежала біля його тарілки, коли він відмовлявся їсти, чи стояла поряд на мосту через Ампер. Він більше не грав на акордеоні. Його сріблястоокий оптимізм поранили і знерухомили. Уже погано, але то був тільки початок.

Якось у середу на початку листопада в поштову скриньку опустилося його справжнє покарання. На перший погляд новина здавалася хорошою.

АРКУШ НА КУХНІ

Ми раді повідомити, що ваше прохання про вступ до НСРПН схвалено...

— Нацистська партія? — здивувалась Роза. — Я думала, що ти їм не потрібен.

— Так воно й було.

Тато сів і ще раз прочитав листа.

Його не судитимуть за державну зраду, допомогу євреям чи ще щось таке. Ганса Губерманна *нагородили*, як подумали би більшість людей. Хіба таке можливо?

— Це, напевно, ще не все.

Саме так.

У п'ятницю надійшла повістка — Ганса Губерманна призивали в німецьку армію.

Будь-який член партії має радіти від можливості зробити свій внесок у боротьбу на фронті, йшлося наприкінці листа. А якщо не радітиме, то може чекати відповідних наслідків.

Лізель саме повернулася від пані Гольцапфель. Кухня обважніла від паруючого супу і порожніх облич Ганса і Розі Губерманнів. Тато сидів за столом. Мама стояла над ним, а суп на плиті вже почав пригорати.

— Боже, тільки не до Росії, - промовив тато.

— Мамо, суп пригорає.

— Що?

Лізель поквапилася до плити і зняла каструлю.

— Суп. — Успішно його порятувавши, Лізель обернулася і глянула на своїх прийомних батьків. Обличчя як у примар. — Тату, що сталося?

Він передав їй листа, і, поки Лізель читала, у неї тремтіли руки. Слова, насильно викарбувані на папері.

ЗМІСТ УЯВИ ЛІЗЕЛЬ МЕМІНГЕР

У контуженій кухні, недалеко від плити, з'являється образ самотньої, спрацьованої друкарської машинки. Вона притулилася у віддаленій, майже порожній кімнаті. Клавіші стерлися, а чистий аркуш терпляче чекає, виструнчившись на своєму місці. Він легенько коливається на вітрі, що залітає з вікна. Незабаром закінчиться обідня перерва. Стос паперу заввишки з людський зріст байдужно стоїть біля дверей. З легкістю може закурити.

Насправді ж Лізель побачила друкарську машинку пізніше, коли писала свою історію. Вона гадала, скільки ще таких листів з покараннями розіслали німецьким Гансам Губерманнам і Алексам Штайнерам — тим, хто допомагав нужденним, тим, хто відмовлявся віддавати своїх дітей.

Це було ознакою відчаю, який все більше охоплював німецьку армію.

Вони зазнавали поразок в Росії.

Німецькі міста бомбили.

Армія потребувала нових солдат і нових способів поповнювати свої лави, тож здебільшого найбрудніша робота діставалась найнепридатнішим з призваних.

Її очі бігали аркушем, і крізь пробиті наскрізь контури букв Лізель могла розгледіти дерев'яну поверхню столу. Слова на кшталт «необхідно» та «обов'язок» були втиснені в папір. До горла піднялася нудота.

— Що це?

Тато тихесенько відповів:

— Мені здавалося, що я навчив тебе читати, моя люба дівчинко. — У його голосі не було роздратування чи сарказму. Його голос був порожнім, він добре пасував до його обличчя.

Лізель глянула на маму.

Під правим оком Роза мала невеличкий розрив, і за якусь мить її картонне обличчя тріснуло. Не посередині, ближче до правого боку. Смуга здулася і побігла дугою від щоки до самого підборіддя.

ДВАДЦЯТЬ ХВИЛИН ПО ТОМУ: ДІВЧИНКА НА НЕБЕСНІЙ ВУЛИЦІ

Вона дивиться у небо. Промовляє пошепки:

— Максе, сьогодні небо лагідне. Хмари такі м'які і сумні, і... - Вона відводить погляд вдалину і схрещує руки на грудях.

Вона думає про свого тата, який іде на війну, і чіпляється за краї свого пальта. — І холодно, Максе. Так холодно...

Через п'ять днів, коли вона знову вийшла, щоб скласти звіт про погоду, Лізель не

змогла роздивитися небо.

На сусідньому ганку сиділа Барбара Штайнер, з гарно зачесаним волоссям. Вона курила і тремтіла. Лізель попрямувала до неї, але зупинилась, побачивши Курта. Він вийшов з будинку і сів біля мами. Помітивши, що дівчинка зупинилась на півдорозі, хлопець вигукнув:

— Ходи сюди, Лізель. Руді скоро вийде.

Ще трохи постоявши, вона пішла до сусідів.

Барбара курила.

На кінчику цигарки хиталася зморщечка попелу. Курт вихопив її, збив попіл, затуляв і повернув цигарку мамі.

Коли цигарка скінчилася, Барбара підняла очі. Вона провела рукою по охайних пасмах свого волосся.

— Нашого тата теж забирають, — сказав Курт.

Усі затихли.

Недалеко від пані Діллер група дітей копала м'яча.

— Коли вони приходять і просять віддати їм твою дитину, — пояснила Барбара Штайнер, ні до кого не звертаючись, — ти мусиш сказати їм «так».

Дружина дотримувача слова

ПІДВАЛ, 9-ТА РАНКУ

Шість годин до прощання:

— Я грав на акордеоні, Лізель. На чужому акордеоні. — Він заплющує очі. — Публіка шаленіла.

Не враховуючи склянки шампанського минулого літа, Ганс Губерманн за десять років не випив навіть крапельки спиртного.

Але настав вечір перед відбуттям до тренувального табору.

Ще в обід вони з Алексом Штайнером пішли до «Кноллера» і просиділи там до самого вечора. Пропустивши повз вуха погрози дружин, обоє чоловіків напилися до забуття. Та ще й власник «Кноллера» Дітер Вестгаймер наливав їм задарма.

Мабуть, тоді, коли Ганс ще був тверезий, його запросили на сцену зіграти на акордеоні. Відповідно до обставин він зіграв горезвісну «Сумну неділю»⁵⁰ — угорський гімн самогубців, — і, хоча він пробудив весь той смуток, завдяки якому ця мелодія стала відомою, публіка справді шаленіла. Лізель уявила, як це виглядало, як звучало. Набиті роти. Порожні гальби пива в патьоках піни. Міхи тяжко зітхнули, і мелодія скінчилася. Залиті пивом горлянки кликали його назад до барної стійки.

Коли обоє сяк-так дісталися додому, Ганс не міг поцілити ключем у дверний замок. Тож він постукав. Кілька разів.

— Розо!

То були не ті двері.

Пані Гольцапфель не вельми зраділа.

- *Schwein!* Не той будинок. — Вона протискувала слова крізь замкову шпарину. — Сусідні двері, дурний *Saukerl*.

— Дякую, пані Гольцапфель.

— Запхай своє «дякую» сам знаєш куди, недоумку.

— Перепрошую?

— Та йди вже додому.

⁵⁰ «Сумна неділя» — меланхолійна і сумна мелодія, чимось схожа на похоронний марш, написана угорським композитором Реже Шерешом 1933 року.

— Дякую, пані Гольцапфель.

— Я хіба не казала, куди можеш запхати своє «дякую»?

— А хіба казали?

(Дивовижно, що можна скласти зі шматочків розмов у підвалі і читання на кухні нестерпної старушенції.)

— Та щезни нарешті!

Коли він таки доплентав додому, тато не пішов спати, а піднявся до кімнати Лізель. Він нетверезо стояв на порозі і дивився, як вона спить. Дівчинка прокинулась і спросоння подумала, що це Макс.

— Це ти? — запитала вона.

— Ні, - відповів Ганс. Він добре знав, про кого вона думала. — Це тато.

Він позадкував з кімнати, і Лізель почула його кроки, що спускалися до підвалу.

У вітальні солодко хропіла Роза.

Близько дев'ятої ранку на кухні Лізель отримала наказ від Рози.

— Подай-но мені оте відро.

Жінка набрала холодної води і понесла відро до підвалу. Дівчинка кинулась за нею, марно намагаючись її відговорити.

— Не треба, мамо!

— Не треба? — Роза кинула на неї короткий погляд. — Невже я щось пропустила, *Saumensch* ? То тепер ти у нас тут командуєш?

Обидві застигли.

Дівчинка нічого не відповіла.

— Так я і думала.

Вони спустилися до підвалу і побачили тата, що лежав на спині посеред купи полотен. Він вирішив, що не заслуговує на матрац Макса.

— Так-так, подивимось... — Роза підняла відро, — чи він ще живий.

- Ісус, Марія і Йосип!

Мокра пляма була овальної форми, вона розтягнулася від голови до грудей Ганса. Волосся йому прилипло на один бік і навіть з вій скапувала вода.

— А це за що?

— Старий пияк!

- Ісус...

Від татового одягу підіймалася якась незрозуміла пара. Було видно його похмілля. Воно навалилося йому на плечі і давило, як мішок мокрого цементу.

Роза перекинула відро з лівої руки в праву.

— Тобі пощастило, що тебе забирають на війну, — сказала вона. Тоді простягнула палець і не побоялась ним потрясти. — Інакше я б сама тебе вбила, можеш не сумніватися.

Тато витер з горла цівку води.

— Обов'язково треба було?

— Обов'язково. — Вона вже підіймалася по сходах. — Якщо через п'ять хвилин тебе не буде на кухні, отримаєш іще одне відро.

Лізель залишилася з татом в підвалі і взялася витирати полотнищем воду.

До неї звернувся тато. Зупинив її мокрою рукою. Вхопив за лікоть.

— Лізель? — Його обличчя вчепилося у неї. — Думаш, він живий?

Дівчинка сіла.

Підібгала під себе ноги.

Мокре полотнище намочила її коліно.

— Сподіваюся, тату.

Здавалося, що це якась дурнувата, дуже очевидна відповідь, та схоже, що інших варіантів майже не було.

Щоб сказати бодай щось розумне і відволікти їх від думок про Макса, Лізель нахилилася і запхала палець у маленьку калюжку на підлозі.

- *Guten Morgen*, Папа.

У відповідь Ганс підморгнув.

Але не так, як завжди. Важче і незграбніше. У післямаксовій, у похмільній версії. Він теж сів і розповів їй про акордеон минулого вечора і пані Гольцапфель.

КУХНЯ: ПЕРША ГОДИНА ДНЯ

Дві години до прощання. «Не їдь, тату. Будь ласка. — Її рука, що тримає ложку, тремтить. — Ми вже втратили Макса. Я не можу втратити і тебе». У відповідь похмільний чоловік заривається ліктем у стіл і прикриває праве око. «Ти вже наполовину жінка, Лізель. — Він хоче заплакати, але стримується. Він зможе. — Подбай про маму, добре?» Дівчинка тільки легенько киває, погоджується. «Добре, тату».

Він покинув Небесну вулицю, вдягнений у похмілля і костюм.

Алекс Штайнер вирушав через чотири дні. Він зайшов до них за годину до того, як вони вирушали на вокзал, і побажав Гансу всього найкращого. Усі Штайнери прийшли з ним попрощатися. Усі тисли йому руку. Барбара обійняла, поцілувала в обидві щоки.

— Повертайся живим.

— Добре, Барбаро, — відповів він упевненим голосом. — Звичайно, повернуся. — І навіть здобувся на посмішку. — Це ж просто війна, еге ж? Одну я вже пережив.

Коли вони йшли Небесною вулицею, дротяна жінка з сусіднього будинку вийшла за хвіртку і зупинилась на тротуарі.

— Бувайте, пані Гольцапфель. Перепрошую за вчорашню ніч.

— Бувай, Гансе, п'яний *Saukerl*, — однак вона кинула йому і дружнє слово. — Швидше повертайся додому.

— Обов'язково, пані Гольцапфель. Дякую.

Вона навіть трохи йому підіграла.

— Сам знаєш куди можеш запхати своє «дякую».

На розі з вітрини своєї крамниці сторожко визирала пані Діллер, і Лізель взяла тата за руку. І не випускала її всю дорогу по Мюнхенській вулиці, доки вони не дійшли до вокзалу. Потяг уже чекав.

Вони зупинились на пероні.

Першою його обійняла Роза.

Мовчки.

Її голова міцно притислась до його грудей, потім відчепилась.

Тепер дівчинка.

— Тату?

Він не відповів.

Не їдь, тату. Будь ласка, не їдь. Нехай прийдуть по тебе, якщо залишишся. Тільки не їдь, будь ласка, не їдь.

— Тату?

ВОКЗАЛ: ТРЕТЯ ГОДИНА ДНЯ

Жодної години, жодної хвилини до прощання.

Він обіймає дівчинку. Щоб сказати хоч щось, будь-що, він каже їй через плече: «Подивися за моїм акордеоном, Лізель? Я вирішив не брати його. — Тепер він знаходить потрібні слова: — І, якщо будуть нові атаки, продовжуй читати в бомбосховищі». Дівчинка відчуває тривалі ознаки своїх трохи збільшених грудей. Їй боляче торкатися грудьми татових нижніх ребер. «Так, тату». За міліметр від свого ока Лізель розглядає тканину його піджака. Говорить до нього: «Зіграєш нам, коли повернешся додому?»

Ганс Губерманн посміхнувся своїй доньці, а потяг уже наготувався рушати. Він простягнув руки і ніжно обхопив обличчя Лізель.

— Обіцяю, — сказав він і зайшов у вагон.

Він дивився на дівчинку, а потяг від'їжджав від перону.

Лізель і Роза махали. Ганс Губерманн все зменшувався і зменшувався, у його руці не залишилося нічого, крім повітря.

Люди поступово покидали перон, доки навколо не залишилося ні душі. Тільки схожа на шафу жінка і тринадцятирічна дівчинка.

Кілька наступних тижнів, поки Ганс Губерманн і Алекс Штайнер були у своїх пришвидшених тренувальних таборах, Небесна вулиця ніби розпухла. Руді дуже змінився — він не говорив. Мама теж змінилася — вона більше не лаялась. З дівчинкою теж щось коїлось. У неї зникло бажання красти книжки, хоча вона й з усіх сил намагалася переконати себе, що це її збадьорить.

Коли минуло дванадцять днів, відколи поїхав Алекс Штайнер, Руді вирішив, що з нього вже досить. Він забіг через хвіртку і постукав у двері Лізель.

- *Kommst?*

- *Ja.*

Їй було байдуже, куди він збирався і що він замислив, але без неї він не піде. Вони пройшли Небесною вулицею, Мюнхенською і вийшли з Молькінга. Минула добра година, поки Лізель поставила важливе запитання. До того вона лише зиркала на рішуче обличчя Руді чи вивчала його напружені руки і стиснуті кулаки, які він сховав у кишенях.

— Куди ми йдемо?

— Хіба не ясно?

Лізель намагалась не відставати.

— Якщо чесно, то не дуже.

— Я хочу його знайти.

— Свого тата?

— Так. — Він замислився. — А знаєш, ні. Краще я знайду *фюрера*.

Кроки пришвидшилися.

— Навіщо?

Руді зупинився.

— Я хочу його вбити. — Він навіть розвернувся на місці, звертаючись до всього світу. — Чуєте, ви, покидьки? — Вигукнув хлопець. — Я хочу вбити *фюрера*!

Вони пішли далі і подолали ще кілька миль. Саме тоді Лізель відчула непереборне бажання повернути назад.

— Руді, скоро стемніє.

Він йшов далі.

- І що з того?

— Я повертаюся.

Руді зупинився і глянув на неї так, ніби вона його зрадила.

— Чудово, крадійко книжок. Давай, покинь мене. Закладаюся, якби наприкінці дороги валялася якась задрипана книжка, ти б не зупинилась. Правда?

Певний час обоє мовчали, та незабаром Лізель набралася сміливості.

— Думаєш, ти один такий, *Saukerl*? — Вона відвернулась. — Тільки твого тата забрали...

— Що це означає?

Лізель якусь мить рахувала.

Мама. Братик. Макс Ванденбург. Ганс Губерманн. Їх усіх не стало. А в неї так ніколи й не було справжнього тата.

— Це означає, - сказала вона, — що я йду додому.

Десь п'ятнадцять хвилин вона крокувала сама, і навіть тоді, коли її нагнав Руді, зі

збитим диханням і спітнілими щоками, вони ще майже годину не розмовляли. Вони просто разом ішли додому — з наболілими п'ятами і втомленими серцями.

У книжці «*Пісня у темряві*» був розділ під назвою «Втомлені серця». Закохана дівчина пообіцяла свою руку юнаку, але згодом він утік з її найкращою подругою. Лізель запам'ятала, що то був тринадцятий розділ. «Моє серце так втомилося», — сказала та дівчина. Вона сиділа в капличці і писала у щоденнику.

Ні, думала по дорозі Лізель. Це моє серце втомилося. Тринадцятирічне серце не має так почуватися.

Коли вони дійшли до околиць Молькінга, Лізель кинула хлопцеві кілька слів. Попереду виднів «Овал Губерта».

— Руді, пам'ятаєш, як ми там бігали?

— Аякже. Я якраз сам про це подумав — згадав, як ми впали.

— Ти казав, що вимазався лайном.

— Та то була багнюка. — Тепер він не приховував свого веселого настрою. — Я вимазався лайном на зборах «Гітлер'югенд». Ти все переплутала, *Saumensch*.

— Нічого я не переплутала. Я розповідаю те, що ти сам тоді *казав*. Те, що розповідають, і те, що насправді сталося, — це зазвичай дві різні речі, особливо у твоєму випадку, Руді.

Оце вже краще.

Коли вони проминули Мюнхенську вулицю, Руді зупинився і зазирнув до вітрини татової крамниці. Перед від'їздом Алекс радився з Барбарою, чи варто їй самій вести справи за його відсутності. Вони вирішили, що не варто, зважаючи на те, що останнім часом роботи у нього було небагато, та й хтозна, раптом втрутяться партійці. Агітатори ніколи не схвалювали підприємців. Солдату досить і армійської зарплатні.

На вішаках висіли костюми, у дурнуватих позах застигли манекени.

— Мені здається, що цьому ти сподобався, — за якийсь час промовила Лізель. Це був її спосіб сказати, що їм треба йти.

На тротуарі Небесної вулиці разом стояли Роза Губерманн і Барбара Штайнер.

— Свята Маріє, - сказала дівчинка. — Вони здаються стурбованими?

— Я б сказав, лютими.

Щойно вони підійшли, як жінки засипали їх запитаннями — здебільшого щось на кшталт «Де вас обох чорти носили?», але дуже скоро їхня лютість перейшла в полегшення.

Втім, Барбара вимагала відповіді.

— Ну, Руді, то де ви були?

Лізель відповіла замість нього.

— Він убивав *фюрера*, — пояснила вона, і кілька довгих секунд Руді здавався справді щасливим, тож Лізель і сама втішилась.

— Бувай, Лізель.

Через кілька годин Лізель почула якийсь шум у вітальні. Звук дотягнувся до її ліжка. Дівчинка прокинулась і завмерла, уявляючи собі привидів, тата, грабіжників і Макса. Вона почула, як щось відчинили, тоді потягнули, і враз запала якась химерна тиша. А тиша — це завжди велика спокуса.

Не ворухитися.

Ця думка багато разів крутилася в голові, але, мабуть, таки недостатньо багато.

Її босі п'яти картали підлогу.

Повітря втягувалось у рукави піжами.

Вона йшла темрявою коридору у напрямку тиші, яка щойно шуміла, у напрямку ниточки місячного світла, що лежало у вітальні. Лізель зупинилась, відчуваючи свої голі щиколотки і пальці. Вона спостерігала.

Її очі звикали до темряви трохи довше, ніж вона сподівалася, а коли призвичаїлися, Лізель була впевнена, що Роза Губерманн сидить на краєчку ліжка, притиснувши до грудей акордеон свого чоловіка. Пальці зависли над клавішами. Вона не рухалася. Здавалося, що й

навіть не дихала.

Цей образ врізався у дівчинку в коридорі.

НАМАЛЬОВАНИЙ ОБРАЗ

Роза з акордеоном.

Місячне сяйво у темряві.

5 футів 1 дюйм x інструмент x тиша.

Лізель стояла і дивилась.

Повз неї пронеслося море хвилин. Крадійка книжок нестерпно хотіла почутий бодай одну ноту, але нічого не відбувалося. Клавіш ніхто не торкався. Міхи не дихали. Тільки місячне світло, що тоненькою волосиною заплуталося у шторах, і Роза.

Акордеон повис у неї на грудях. Вона схилила голову, і він опустився їй на коліна. Лізель дивилась. Вона знала, що кілька днів мама ходитиме з відбитком акордеона на тілі. І, визнавши, що вона щойно побачила неймовірну красу, Лізель вирішила не турбувати Розу.

Вона повернулася в ліжку і заснула з образом мами і мовчазної музики в думках. Пізніше, коли вона прокинулася від своїх звичних снів і тихесенько прокралася в коридор, Роза все ще сиділа на ліжку, а з нею й акордеон.

Він, ніби якір, тягнув її донизу. Вона тонула. Здавалося, що вона вже мертва.

У такій позі неможливо дихати, подумала Лізель, але підійшла трохи ближче і почула.

Мама знову хропіла.

Кому потрібні міхи, коли є такі легені?

Коли Лізель нарешті повернулася в ліжку, образ Рози Губерманн з акордеоном ніяк не хотів покидати її думок. Крадійка книжок не заплющувала очей. Вона чекала, поки її задушить сон.

Збирач

Ні Ганса Губерманна, ні Алекса Штайнера не відправили на війну. Алекса розподілили до Австрії до військового госпіталю поблизу Відня. Зважаючи на його кравецькі вміння, йому доручили роботу, яка, принаймні, була хоч трохи пов'язана з його професією. Щотижня привозили гори солдатського обмундирування, шкарпеток, сорочок, і Алекс штопав ті речі, що потребували ремонту, навіть якщо вони годилися хіба на білизну для солдат, які страждали в Росії.

Спочатку, за іронією долі, Ганса відправили до Штутгарта, а пізніше — до Ессена. Йому випала одна з найнеприємніших робіт на внутрішньому фронті. В ЛСЕ.

НЕОБХІДНЕ РОЗШИФРУВАННЯ

LSE

Luftwaffe Sonderinheit — Спеціальний підрозділ протиповітряної оборони

Завдання ЛСЕ — залишатися на поверхні під час атак і гасити пожежі, підпирати стіни будинків, рятувати людей, які потрапили під завали. Незабаром Ганс дізнався, що ця аббревіатура мала ще одне розшифрування. Ще в перший день чоловіки його підрозділу пояснили, що насправді це означає «*Leichensammler Einheit*» — Збирачі Трупів.

Прибувши на місце, Ганс дивувався, чим усі ці люди заслужили таку роботу, а вони, своєю чергою, гадали, як сюди потрапив він. Їхній командир, сержант Борис Шиппер, запитав прямо. Коли Ганс розповів про хліб, євреїв і нагайку, круглолиций сержант видав короткий смішок.

— Тобі ще пощастило, що ти взагалі живий. — У нього були круглі очі, і він постійно їх тер. То вони втомлювалися, то свербіли, то в них набивалося диму і пилуки. — Запам'ятай, що тут ми не бачимо своїх ворогів.

Ганс саме збирався поставити якесь очевидне запитання, як у нього за спиною пролунав голос. Він належав вузькому обличчю молодого чоловіка з презирливою посмішкою. Рейнгольду Цукеру.

— Для нас, — сказав він, — ворог не сидить за пагорбом чи в якомусь іншому місці. Він усюди. — Він знову опустив голову до листа, якого писав. — От побачиш.

Через кілька метушливих місяців Рейнгольд Цукер загине. Його вб'є місце Ганса Губерманна.

Війна дедалі бурхливішим потоком ринула в Німеччину, і з часом Ганс збагнув, що всі його зміни починаються однаково. Чоловіки збираються біля вантажівки, щоб послухати коротку доповідь про об'єкти, які розбомбили, поки вони відпочивали, про наступні ймовірні цілі, про те, хто з ким буде працювати.

Навіть тоді, коли не було атак, у них все одно була купа роботи. Вони їздили з одного зруйнованого міста в інше і розбирали завали. У вантажівці сиділо дванадцятьох зсутулених чоловіків, вони підскакували і падали на горбках та вибоїнах, що траплялися на дорозі.

З самого початку було зрозуміло, що кожен з них має своє постійне місце.

Рейнгольд Цукер сидів посередині лівого ряду.

Ганс Губерманн примостився в самому кінці, куди сягало сонячне проміння.

Він швиденько навчився ухилятися від сміття, яке часом вилітало зсередини вантажівки. Його особливу повагу заслужили недопалки, які ще горіли, пролітаючи повз.

ПОВНИЙ ТЕКСТ ЛИСТА ДОДОМУ

Мої любі Роза та Лізель, у мене все добре.

Сподіваюся, що з вами теж усе гаразд.

З любов'ю, тато.

Наприкінці листопада Ганс вперше відчув закопчений присмак справжнього бомбардування. Вантажівку зусібіч оточили уламки, навколо бігали і кричали люди. Палали пожежі, а розтриті коробки будинків височіли, ніби кургани. Каркаси хилилися до землі. Димові бомби стриміли з ям, як сірники, і заповнювали легені міста.

Ганс Губерманн був у групі з чотирьох чоловік. Вони вишикувались шеренгою. Попереду стояв сержант Борис Шиппер, його руки ховалися в клубах диму. За ним був Кесслер, тоді Брунненвег, а вкінці Губерманн. Сержант поливав вогонь, двоє інших поливали сержанта, а Губерманн, про всяк випадок, поливав усіх трьох.

Позаду застогнала і сколихнулася якась будівля.

Вона впала обличчям до землі всього за кілька метрів від Гансових ніг. Цемент пахнув, ніби щойно замішаний, і на них посунула стіна пилуки.

- *Gottverdammnt*, Губерманне! — Голос вирвався з вогню. Одразу за ним виринуло трое чоловіків. Їхні горлянки забилися клаптями попелу. Навіть коли вони відійшли за ріг, подалі від епіцентру руйнації, запилужений туман від обваленого будинку нагнав їх і там. Білий і теплий, він підкрадався ззаду. Збившись до купи в тимчасовому сховку, чоловіки безперестанку кашляли і лаялись. Сержант повторив попередній вигук:

— Чорт забирай, Губерманне. — Він пошкрябав губи, щоб їх розліпити. — Що це, в біса, було?

— Воно просто впало, прямо за нами.

— Та я бачу. Питання в тому, якої висоти? Напевно, поверхів десять, не менше.

— Ні, пане, здається, тільки два.

- Ісус. — Напад кашлю. — Марія і Йосип. — Він взявся видобувати з ока суміш поту і пилуки. — Ну, з цим ми вже нічого не вдіємо.

Один з чоловіків витер обличчя і сказав:

— Боже, як би я хотів, щоб хоч раз розбомбило пивну. Страх як хочу пива.

Усі сперлися на стіну.

Кожен відчував, як пиво гасить в горлі пожежу і пом'якшує дим. Гарна мрія, але

недосяжна. Вони знали, що будь-яке пиво, яке тече цими вулицями, — це ніяке не пиво, а щось на кшталт молочної суміші або манки.

Усіх чотирьох обліпили сіро-білі пластівці пилюки. Коли вони випросталися, щоб продовжити свою роботу, виднілися лише маленькі тріщинки їхньої уніформи.

Сержант підійшов до Брунненвега. Що є сили збив йому з грудей пилюку. Лягнув кілька разів.

— Оце вже краще. Налетіло трохи пилюки, друже. — Поки Брунненвег сміявся, сержант повернувся до нового солдата. — Цього разу ти перший, Губерманне.

Кілька годин вони гасили пожежі і намагалися знайти будь-що, тільки б переконати будівлі не падати. Траплялося, що стіни вже розвалилися, але краї досі випиналися, наче лікті. З таким Ганс Губерманн добре вмів давати собі раду. Можна сказати, що йому подобалось шукати крокви, що тліли, чи розбиті бетонні плити і підпирати ними лікті, підставляти їм опору.

Руки у нього були всипані скалками, а зуби заліплені рештками обвалів. Губи вкривала волога пилюка, що з часом зашкарубла, і не було жодної кишені, жодної ниточки чи захованої складки на його уніформі, які б не були вкриті плівкою відходів, що залишало по собі важке повітря.

Та найгірше, що було у їхній роботі, - це люди.

Час від часу траплялися такі, що вперто продиралися крізь туман, зазвичай з одним словом на вустах. Вони завжди вигукували ім'я.

Іноді це був Вольфганг.

— Ви не бачили мого Вольфганга?

На Гансовій уніформі завжди залишалися відбитки їхніх рук.

— Стефані!

— Гансі!

- Густель! Густель Штобой!

Коли туман трохи розсіювався, перекличка шкутильгала поламаними вулицями — часом вона закінчувалась запилюженими обіймами чи скорботним лементом на колінах. Годину за годиною імена нагромаджувались, ніби солодкі і кислі мрії, що чекали свого здійснення.

Небезпеки гуртувалися в одну. Пилюка, дим і кипуче полум'я. Поранені люди. Гансові, як і іншим солдатам його підрозділу, потрібно було вдосконалювати мистецтво забуття.

— Як ти, Губерманне? — якось запитав сержант. Вогонь вирував у нього за спиною.

Ганс ніяково кивнув, обом.

Коли минула вже половина зміни, вулицею, похитуючись, беззахисно брів старий чоловік. Ганс якраз підпер будівлю, озирнувся і побачив його у себе за спиною — старий спокійно чекав, поки він зверне на нього увагу. На його обличчі розписалася кривава пляма. Вона стікала йому на шию. Чоловік був одягнений у білу сорочку з багряним комірцем і тримав ногу так, ніби вона стояла біля нього.

— Можете підперти і мене, юначе?

Ганс взяв його на руки і виніс із запилюженого туману.

МАЛЕНЬКЕ СУМНЕ ЗАУВАЖЕННЯ

Я був у тому містечку, на тій вулиці, коли чоловік іще був на руках у Ганса Губерманна. Кольором небо скидалося на попелястого коня.

Ганс поклав старого на латку присипаної пилюкою трави і лише тоді побачив.

— Що сталося? — запитав один з чоловіків.

Ганс спромігся тільки вказати рукою.

— Ох. — Рука відтягнула його. — Звикай, Губерманне.

До кінця зміни він занурився в роботу. Намагався не зважати на далеке відлуння, що вигукувало імена.

Десь за дві години Ганс разом з сержантом і ще двома чоловіками відбігав від будинку. Він не дивився під ноги і через щось перечепився. Тільки підвівшись, він побачив, що усі ніяково дивляться на перешкоду, і зрозумів.

Обличчям до землі лежав труп.

Він лежав на простирадлі з пилуки і попелу і затуляв вуха.

То був хлопчик.

Одинадцяти чи дванадцяти років.

Неподалік, коли вони трохи відійшли, їм трапилась жінка, що вигукувала ім'я Рудольф. У тумані вона наштовхнулася прямісінько на них. Квола жінка, переламана тривогою.

— Ви не бачили мого хлопчика?

— Скільки йому років? — запитав сержант.

— Дванадцять.

Ой, Христе. Розіп'ятий Христе.

Вони всі подумали про те саме, але сержанту забракло сили розповісти їй чи вказати дорогу.

Жінка спробувала пройти, та Борис Шиппер притримав її.

— Ми якраз повертаємося з тієї вулиці, - запевнив він. — Там його нема.

Переламана жінка досі хапалася за надію. Вона то йшла, то переходила на біг і весь час вигукувала:

— Руді!

У ту мить Ганс Губерманн згадав іншого Руді. Того, що з Небесної вулиці. Будь ласка, звернувся він до неба, якого не міг розгледіти, нехай у Руді все буде добре. Тоді, цілком природно, у його думки прийшли Лізель і Роза, Штайнери і Макс.

Коли вони повернулися до інших, Ганс упав і розтягнувся на спині.

- І як тобі там було? — запитав хтось.

Татові легені наповнились небом.

Кілька годин по тому, коли він вмився, поїв і виблював, Ганс спробував написати додому листа. Руки його не слухались, не давали написати всього. Якщо він зважиться, то решту розкаже їм на словах, коли повернеться.

«Мої любі Роза та Лізель», — почав він.

Чимало часу йому знадобилося, щоб написати ті п'ять слів.

Їдці хліба

Той рік для Молькінга був довгий і насичений подіями, але він уже врешті наближався до свого кінця.

Останні місяці 1942 року Лізель гризли думки про трьох, як вона їх називала, невтішних чоловіків. Вона гадала, де вони можуть бути і що з ними відбувається.

Одного дня вона витягла з футляра акордеон і протерла його ганчіркою. Лише разочок, перед тим як заховати його, дівчинка зробила те, на що не наважилась мама. Лізель торкнулася пальцем однієї з клавіш і легенько надула міхи. Роза мала рацію. Від цього звуку кімната ще більше спорожніла.

Щоразу, зустрічаючи Руді, вона запитувала, чи були якісь новини від його тата. Іноді він детально переповідав їй листи Алекса Штайнера. У порівнянні з ними один-єдиний лист її тата трохи розчаровував.

А про Макса вона могла тільки здогадуватись.

Лізель з великим оптимізмом уявляла, як він сам крокує безлюдною дорогою. Інколи вона бачила, як він прочиняв якісь двері до порятунку, обманувши своїм фальшивим посвідченням потрібну людину.

Ці троє чоловіків з'являлися всюди.

У школі вона бачила тата через вікно. Макс частенько сидів з нею біля каміна. Алекс Штайнер приходив, коли вона була з Руді, - він дивився на них, коли обоє кидали велосипеди

на Мюнхенській вулиці і зазирали до його крамниці.

— Подивись на ці костюми, — казав їй Руді, притиснувши до скла обличчя і долоні. — Вони нікому не потрібні.

Хоч як дивно, найулюбленішою розвагою для Лізель стала пані Гольцапфель. Тепер сеанси читання проходили ще й у середу, тож вони закінчили читати скорочену водою версію «Свистуна» і перейшли до «Носія снів». Час від часу стара пані заварювала чай чи пригощала Лізель супом, який завжди був набагато смачніший за мамин. Не такий водянистий.

Між жовтнем і груднем Молькінгом пройшов іще один парад євреїв, а потім мав бути ще один. Як і перед тим, Лізель поквапилась на Мюнхенську вулицю — цього разу вона хотіла пересвідчитись, що серед євреїв немає Макса Ванденбурга. Дівчинка розривалася між зрозумілим бажанням побачити його — дізнатися, що він досі живий, — і не побачити, що могло означати будь-що, в тому числі і його свободу.

У середині грудня невелику групу євреїв та інших негідників знову провели Мюнхенською вулицею, в Дахау. Парад під номером три.

Руді цілеспрямовано навідався на Небесну вулицю, 35 і повернувся з невеличким пакунком і двома велосипедами.

— Ти зі мною, *Saumensch*?

ВМІСТ ПАКУНКА РУДІ

Шість черствих окрайців хліба, розламаних на четвертинки.

Вони обігнали парад, що рухався в Дахау, і зупинились на безлюдному відрізку дороги. Руді передав їй пакунок.

— Візьми жменю.

— Не знаю, чи це добра ідея.

Він ляпнув їй на долоню шматочок хліба.

— Так робив твій тато.

Про що тут іще сперечатися? Ця затія вартує нагайки.

— Якщо поквапимось, нас не спіймають. — Він почав розкидати хліб. — Рухайся, *Saumensch*.

Лізель не могла втриматися. З її обличчя не сходила легесенька посмішка, поки вони з Руді Штайнером, її найкращим другом, розсипали по дорозі окрайці хліба.

Покінчивши з цим, вони підібрали велосипеди й заховалися поміж ялин.

Дорога була холодною і прямою. Незабаром з'явилися солдати з євреями.

У тіні дерев Лізель дивилася на хлопця. Як він змінився — з крадія фруктів став роздавачем хліба. Його біляве волосся потроху темніло, але досі горіло, як свічка. Вона чула, як гуркоче у нього в животі, - а він віддавав свій хліб іншим.

То була Німеччина?

Нацистська Німеччина?

Перший солдат не помітив хліба — його не мучив голод, — а от перший єврей побачив.

Його кістлява рука сягнула до землі, вхопила окраєць і очманіло заштовхала до рота.

Може, це Макс, подумала Лізель.

Вона не могла добре розгледіти і трохи посунулась, щоб краще бачити.

— Ну! — обурився Руді. — Не товчись. Якщо вони знайдуть нас і припишуть нам хліб, все, нам кінець.

Лізель не заспокоїлась.

Інші євреї теж схилялися і підбирали з дороги хліб, а з-під гілок їх уважно розглядала крадійка книжок. Макса Ванденбурга серед них не було.

Та полегшення було нетривалим.

Воно сколихнулося навколо неї, коли один з наглядачів побачив, що в'язень опускає руку до землі. Усім наказали зупинитись. Дорогу ретельно оглянули. В'язні жували так

швидко і так безшумно, як тільки могли. Разом ковтали.

Солдат підібрав кілька крайців хліба та оглянув дорогу по обидва боки. Євреї теж озиралися.

— Он там!

Один зі солдатів крокував в їхній бік, до дівчинки, що ховалася за найближчим деревом. Тоді він побачив хлопця. Обоє почали тікати.

Під кроквами гілок і високою стелею дерев вони розбіглися врізнобіч.

— Не зупиняйся, біжи, Лізель!

— А велосипеди?

— А що з велосипедами?

- *Scheiss drauf!* Грець з ними, кому вони треба!

Вони бігли, і десь за сто метрів згорблене дихання солдата наздогнало її. Воно кралось зовсім близько, і Лізель чекала, що от-от з'явиться і його рука.

Їй пощастило.

Вона отримала лише копняка під зад і пригорщу слів:

— Тікай, мала, тобі тут не місце!

Лізель бігла без зупинки ще добру милю. Гілки шмагали її по руках, шишки котилися під ногами, а запах ялинкових голок дзвенів у її легенях.

Минуло аж сорок п'ять хвилин, поки вона повернулася назад, а Руді вже був там, сидів біля іржавих велосипедів. Він зібрав залишки хліба і жував черствий закам'янілий пайок.

— Я ж казав тобі не висовуватись, — сказав він.

Вона повернулася до нього задом.

— Глянь, чи нема відбитка?

Таємна книга замальовок

За кілька днів до Різдва відбулася ще одна атака, та на Молькінг нічого не впало. Як повідомлялося у новинах по радіо, більшість бомб скинули на відкриту місцевість за містом.

Але куди важливішою була реакція в бомбосховищі Фідлерів. Коли прибули останні постійні відвідувачі, усі врочисто повсідалися і застигли в очікуванні. Вони дивилися на дівчинку і чекали.

Лізель почула татів голос, він голосно пролунав у її вухах.

- І, якщо будуть нові атаки, продовжуй читати в бомбосховищі.

Лізель не квапилась. Хотіла пересвідчитись, що вони справді цього хочуть.

Руді відповів за всіх:

— Читай, *Saumensch* .

Вона розгорнула книжку, і слова знову заволоділи людьми, які перебували в підвалі.

Удома, коли сирени дозволили їм піднятися на поверхню, Лізель сиділа з мамою на кухні. Обличчя Рози Губерманн мало явно заклопотаний вираз, і минуло небагато часу, коли вона взяла ножа і вийшла.

— Ходи зі мною.

Вона пішла до вітальні і вхопилася за край матраца. Там був зашитий проріз. Якби ви наперед не знали, що він там є, маймовірно, що ви б змогли його знайти. Роза обережно розрізала його і просунула руку, до самого плеча. Коли рука повернулася, вона стискала книгу замальовок Макса Ванденбурга.

— Він казав віддати її тобі, коли ти будеш готова, — сказала мама. — Я подумала про твій день народження. А тоді перенесла на Різдво. — Роза Губерманн стояла біля ліжка, в її обличчі було щось дивне. Його сповнювала не гордість. Мабуть, нашарування важких спогадів. Вона промовила: — Я думаю, що ти завжди була готова, Лізель. З тієї самої миті, коли з'явилася тут, чіпляючись за хвіртку, тобі судилося отримати її.

Роза віддала їй книжку.

Ось що було на обкладинці:

«СТРУШУВАЧКА СЛІВ»
Невеличка збірка думок
Для Лізель Мемінгер

Лізель ніжно тримала її в руках. Дивилася.

— Дякую, мамо.

Вона обійняла її.

А ще їй кортіло сказати Розі Губерманн, що вона її любить. Шкода, що не сказала.

Лізель хотіла прочитати книжку в підвалі, в пам'ять про старі часи, але мама її відмовила.

— Не без причини Макс захворів саме там, — сказала вона, — так ось, що я тобі скажу, люба, — я не дозволю ще й тобі захворіти.

Вона читала на кухні.

Червоні і жовті щілини в печі.

«Струшувачка слів».

Дівчинка проглянула безліч замальовок, прочитала безліч історій і підписів під ілюстраціями. Про Руді на підвищенні з трьома золотими медалями, що звисали з його ший. *«Волосся лимонного кольору»*, було підписано під картинкою. Там був і сніговик, був перелік тринадцяти подарунків, не кажучи вже про згадки незліченних ночей у підвалі та біля каміна.

Там, звісно ж, було багато спогадів, замальовок і снів, пов'язаних зі Штутгартom, Німеччиною і *фюрером*. А ще — спогади про Максову сім'ю. Врешті-решт, він не зміг їх оминати. Мусив написати і про них.

А тоді сторінка 117.

На ній власною персоною з'являється *«струшувачка слів»*.

То було оповідання чи казка, достеменно Лізель не знала. Навіть кілька днів по тому, коли вона шукала обидва слова у *«Словнику Дудена»*, дівчинка не змогла вибрати якесь одне.

На попередній сторінці містився коротенький напис.

СТОРІНКА 116

Лізель, я ледь не викреслив цю історію. Я подумав, що ти вже завелика для таких казок, та, може, вона згодиться і дорослим. Я думав про тебе, про твої книжки, про слова, і в моїй голові виникла ця чудернацька історія. Сподіваюся, що ти знайдеш у ній щось корисне.

Вона перегорнула сторінку.

Лізель іще довго сиділа за кухонним столом і гадала, де ж у тому лісі міг бути Макс Ванденбург. Навколо неї лягало світло. Дівчинка заснула, мама нагнала її до ліжка, і вона піднялася в кімнату, притискаючи до грудей Максову книгу замальовок.

Лише за кілька годин, прокинувшись, вона отримала відповідь на своє запитання.

— Звісно ж, — прошепотіла Лізель. — Звісно ж, я знаю, де він там є, - і знову заснула. Їй снилося дерево.

Колекція костюмів анархіста

НЕБЕСНА ВУЛИЦЯ, 35, 24 ГРУДНЯ

За відсутності обох батьків Штайнери запросили Розу і Труді Губерманнів та Лізель. Коли гості прибули, Руді досі пояснював ситуацію зі своїм одягом. Він глянув за Лізель і ширше відкрив рота, зовсім трішки.

Кілька днів перед Різдвом 1942 року місто вкрило товстим шаром важкого снігу. Лізель безліч разів перечитувала *«Струшувачку слів»* — і саму історію, і замальовки, і коментарі до і після них. На Святвечір вона прийняла рішення щодо Руді. І начхати, що вже пізно.

Вона підійшла до сусідського будинку якраз перед сутінками і повідомила, що має для нього різдвяний подарунок.

Руді глянув на її руки, тоді оглянув з обох боків її ноги.

— Ну, то де ж, в біса, той подарунок?

— Ай, забудь.

Але Руді зрозумів. Він і раніше бачив її такою. Очі, повні ризику, і липкі пальці. Її огортало крадійське дихання, і Руді внюхав його.

— Той твій подарунок, — припустив він. — Ти його ще не маєш, правильно?

— Не маю.

- І ти, звичайно ж, не збираєшся його купляти, еге ж?

— Купляти? Думаєш я маю гроші? — З неба досі сипався сніг. На краєчку трави намерз лід, що скидався на бите скло. — Маєш ключі? — запитала Лізель.

— Від чого? — Та Руді майже одразу збагнув. Він зайшов до будинку і невдовзі повернувся. Словами Віктора Хеммеля він оголосив: — Час іти за покупками.

Світло швидко зникало, і всі заклади на Мюнхенській вулиці, окрім церкви, зачинились на Різдво. Лізель квапилась, щоб не відставати від довгих кроків свого сусіда. Вони підійшли до вітрини потрібної крамниці. «STEINER — SCHNEIDERMEISTER». Скло вкривав тоненький шар бруду і кіптяви, що їх нанесло за минулі тижні. По той бік, як безмовні свідки, стояли манекени. Вони були серйозними і безглуздо модними. Вони ніяк не могли позбутися відчуття, що манекени стежать за всім, що тут відбувається.

Руді запхав руку в кишеню.

То був Святвечір.

Його тато був десь біля Відня.

Хлопець подумав, що тато був би зовсім не проти, щоб вони пробралися до його улюбленої крамниці. Того вимагали обставини.

Двері плавно прочинилися, і обоє прослизнули всередину. Рука Руді потягнулася до вимикача, та електрику вже давно відрізали.

— Тут є якісь свічки?

Руді стривожився.

- Я взяв ключа. Та й взагалі, то була твоя ідея.

У розпал суперечки Лізель перечепилась через якусь купу на підлозі. На неї звалився манекен. Зачепився за її руку і розлетівся на дівчинці простісінько в одязі.

— Зніми це з мене! — Манекен розпався на чотири частини — тулуб, голову, ноги і дві окремі руки. Здихавшись його, Лізель підвелася і засапано видихнула: — Ісус, Марія.

Руді підняв одну манекенову руку і поплескав її по плечу. Коли дівчинка перелякано обернулася, він простягнув її в дружньому жесті. — Приємно познайомитись.

Якийсь час вони повільно просуvalися вперед тісними стежками крамниці. Руді попрямував до прилавка. Перечепився через порожню коробку, упав, щось просичав, почав лаятись, і знову повернувся до дверей.

— Та це безглуздо, — заявив він. — Почекай хвилинку. — Лізель сиділа, тримаючи манекенову руку, поки він не повернувся з запаленою лампадкою, яку взяв у церкві.

Його обличчя оточувало світлове кільце.

— То де той подарунок, яким ти так хвалилася? Сподіваюся, це не один з тих чудернацьких манекенів?

— Посвіти мені.

Коли Руді дістався дальнього лівого закутка татової крамниці, Лізель взяла в одну руку лампадку, а другою перебрала костюми, які там висіли. Витягла одного, але швидко запхала його назад і взяла іншого.

— Ні, все одно завеликий. — Переглянула ще два і показала Руді Штайнеру темно-синій костюм. — Ніби твій розмір, правда?

Поки Лізель сиділа у темряві, Руді приміряв костюм, сховавшись за шторкою.

Його оточувало світляне кільце, від його рухів металися тіні.

Тоді він вийшов і підняв лампадку над головою, щоб дівчинка змогла його роздивитись. Не зашторене, світло скидалося на колону, виблискувало на елегантному костюмі. І освітлювало його брудну сорочку та зношені черевики.

— Що скажеш? — запитав Руді.

Лізель ретельно його оглядала. Обійшла кругом і здвигнула плечима.

— Непогано.

— Непогано? Та я виглядаю краще, ніж непогано.

— Черевики псують всю картину. І твоя мармиза.

Хлопець поставив лампадку на прилавок та з удаваним роздратуванням підійшов до Лізель, і вона відчула, що її охопила певна ніяковість. Тож із полегшенням, хоча й розчаровано, дівчинка дивилася, як він перечепився і впав на горезвісного манекена.

Уже на підлозі Руді засміявся.

Тоді заплющив очі, міцно-міцно.

Лізель підбігла.

Схилилася над ним.

Поцілуй його, Лізель, поцілуй його.

— Руді, з тобою все добре? Руді?

— Я сумую за ним, — промовив хлопець, кудись убік, над підлогою.

- *Frohe Weihnachten*, — відповіла Лізель. Вона допомогла йому підвестися і поправила костюм. — Веселого Різдва.

Частина 9

«Останній людський незнайомиць»

а також: наступна спокуса — картяр — сніги Сталінграда — брат, що не старіє — аварія — гіркий присмак запитань — ящикок для інструментів, закривавлений і ведмедик — поламаний літак — і повернення додому

Наступна спокуса

Цього разу це було печиво.

Але вже зачерствіле.

То було печиво «*Kipferl*»⁵¹, що залишилося з Різдва, і ось уже два тижні воно стояло на письмовому столі. Нижні були прибиті до тарілки, ніби маленькі підкови, посипані цукровою пудрою. Інші нагромадилися зверху, утворюючи тверду для зубів гірку. Лізель внюхала їх, тільки-но вчепилася пальцями за підвіконня. Кімната пахла цукром, тістом і тисячами сторінок.

Не було жодної записки, та дівчинка одразу збагнула, що це справа рук Ільзи Германн, а печиво, певна річ, чекає там *саме* на неї. Вона повернулася до вікна і тихесенько прошепотіла крізь щілину. Ім'я шепоту було Руді.

Того дня вони йшли пішки, бо дорога була ще занадто слизькою для велосипедів. Хлопець стояв під вікном, на чатах. Коли вона поклікала його, обличчя Руді з'явилося у вікні і Лізель вручила йому тарілку з печивом. Його не довелося довго вмовляти.

Його очі пожирали печиво, і він не втримався від запитань:

— Там є ще щось? Молоко?

— Що?

- *Молоко*, — повторив Руді, цього разу трохи голосніше. Якщо він і розібрав ображений тон її голосу, то нічим цього не виказував.

Над ним знову вигулькнуло обличчя крадійки книжок.

— Ти геть дурний? Дай мені спокійно вкрати книжку.

— Та будь ласка. Я просто кажу, що...

Лізель пішла до найдальшої полиці і сіла за стіл. У верхній шухляді вона знайшла папір і ручку, написала «*Дякую*» і залишила свою записку на столі.

Зліва, ніби кістка, випиналася книжка. Її блідим корінцем, наче шрами, тягнулися чорні літери. «*Die Letzte Menschliche Fremde*» — «Останній людський незнайомиць». Книжка тихенько шепотіла, коли дівчинка витягала її з полиці. Злетіла хмарка пилуки.

Уже на вікні, коли вона зібралася перестрибнути надвір, двері до бібліотеки зі скрипом прочинилися.

Лізель вже підняла коліно і крадійською рукою трималася за раму. Вона обернулася на звук і побачила мерову дружину в новенькому купальному халаті і капцях. На нагрудній кишені халата було вишито свастику. Пропаганда дісталася навіть до ванни.

Вони дивилися одна на одну.

Лізель глянула на груди Ільзи Германн і підняла руку.

- *Heil* Hitler.

Дівчинка вже збиралася вистрибнути надвір, та раптом її осяйнуло.

Печиво.

Воно було тут кілька тижнів.

А це означало наступне: якщо мер заходив до бібліотеки, то він напевне помітив печиво. І запитав дружину, чому воно там стояло. Або — щойно дівчинці сяйнула ця думка, як її заповнив якийсь дивний оптимізм — можливо, це й зовсім не мерова, а її бібліотека.

⁵¹ Печиво у формі рогаликів.

Ільзи Германн.

Вона не розуміла, чому це було так важливо, але тішилася самою думкою про те, що така величезна кімната, вщерть забита книжками, належала жінці. Адже саме вона познайомила Лізель з бібліотекою і вперше відкрила їй — в буквальному сенсі — вікно можливостей. Так набагато краще. Все на своїх місцях.

Перед тим як рушити, дівчинка на мить затрималась і запитала:

— Це ваша кімната, правда?

Мерова дружина напружилась.

— Колись я читала тут зі своїм сином. А тоді...

Лізель помацала рукою повітря у себе за спиною. Вона бачила маму і сина, що читали на підлозі, а хлопчик тицяв пальцем на картинки і слова.

А тоді за вікном вона побачила війну.

— Я знаю.

Знадвору долетів вигук:

— Що ти сказала?!

Лізель прошипіла, кидаючи через плече:

— Стули пельку, *Saukerl*, і дивися за дорогою. — Повільно передала слова Ільзі Германн. — То виходить, що всі ці книжки...

— Здебільшого вони мої. Якись належать моєму чоловіку, якись належали сину, як ти вже знаєш.

Тепер зніяковіла Лізель. Її щоки палали.

— Я завжди думала, що це мерова кімната.

— Справді? — Здавалося, що її слова потішили жінку.

Лізель помітила, що носики її капців теж були прикрашені свастикою.

— Він же мер. От я й подумала, що він багато читає.

Ільза Германн сховала руки до кишень.

— Останнім часом ти навідуєшся сюди найчастіше.

— Ви читали цю книжку? — Дівчинка простягнула «*Останнього людського незнайомця*».

Жінка придивилася до назви.

— Так, читала.

— Цікава?

— Непогана.

Їй вже кортіло піти, але не пускав якийсь незрозумілий обов'язок залишитись. Вона поривалася щось сказати, але потрібних слів було надто багато, вони надто швидко крутилися на язичі. Кілька разів Лізель намагалася їх впіймати, але мерова дружина випередила її.

Вона побачила за вікном обличчя Руді, чи, вірніше, його полум'яне волосся.

— Мабуть, тобі вже треба йти, — сказала жінка. — Він чекає на тебе.

По дорозі додому вони їли.

— Там точно більше нічого не було? — запитав Руді. — Там мало бути ще щось.

— Нам і так пощастило вкрати печиво. — Лізель прискіпливо оглянула подарунок у його руках. — А тепер зізнайся. Ти з'їв хоч одне, поки я була там?

Руді обурився.

— Агов, це ти у нас крадійка, не я.

— Не бреш, *Saukerl*, я бачу цукор в тебе на губах.

Хлопець однією рукою перелякано вихопив тарілку, а іншою взявся витирати рота.

— Я нічого не їв, присягаюся.

Половину печива вони поглинули ще до того, як перейшли міст, а рештою поділилися на Небесній вулиці з Томмі Мюллером.

Коли з печивом було покінчено залишилося лише одне запитання, і Руді його озвучив:

— Що нам, в біса, робити з цією тарілкою?

Картяр

Десь у той час, коли Лізель і Руді їли печиво, у містечку неподалік Ессена солдати проводили вільний час за грою в карти. Нещодавно вони повернулися з тривалої поїздки до Штутгарта і грали на цигарки. Рейнгольд Цукеру не щастило.

— Він мухлює, закладаюся, — помимрив він. Вони сиділи в сараї, який був їм казармою, і Ганс Губерманн щойно вже втретє поспіль переміг. Цукер невдоволено швиргонув свої карти на стіл і запустив три брудні пальці в своє жирне волосся.

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕЙНГОЛЬДА ЦУКЕРА

Йому було двадцять чотири.

Коли вигравав партію в карти, він зловтішався — підносив тютюнову самокрутку до носа і задоволено вдихав.

«Запах перемоги», — казав він. Ага, і ще одне.

Він помре з відкритим ротом.

На відміну від молодого чоловіка ліворуч, Ганс Губерманн не зловтішався, коли перемагав. Він навіть був настільки щедрим, що віддав своїм товаришам по цигарці і прикурив їх. Гансову великодушність прийняли всі, крім Цукера. Він вирвав цигарку і кинув її на середину перевернутої коробки.

— Не треба мені твоїх подачок, старий. — Він підвівся і пішов геть.

— Що це з ним? — запитав сержант, але ніхто не потрудився йому відповісти. Рейнгольд Цукер був, всього-на-всього, двадцятичотирирічним юнаком, якому ну ніяк не таланило в картах.

Якби він не програв своїх цигарок Гансу Губерманну, то не ставився б до нього так презирливо. Якби не ставився так презирливо, то кілька тижнів по тому не зайняв би його місця на такій, здавалося б, безневинній дорозі.

Одне місце, двоє чоловіків, коротенька суперечка, і я.

Іноді мене просто вбивають ті обставини, за яких гинуть люди.

Сніги Сталінграда

У середині січня 1943 року тунель Небесної вулиці був, як завжди, темним і жалюгідним. Лізель ляснула хвірткою, підійшла до дверей пані Гольцапфель і постукала. Вона вельми здивувалась, коли побачила, хто їх відчинив.

Перше, що спало їй на думку, — мабуть, цей чоловік один з її синів, але він не був схожий на жодного з братів, чиї обрамлені фото вона бачила біля дверей. Він здавався надто старим, хоча важко було сказати напевне. Його обличчя було поцятковане щетиною, а очі ніби кричали від болю. Перев'язана рука випала з рукава пальта, крізь бинт проступали криваві вишні.

— Може, прийдеш трохи пізніше?

Лізель намагалася зазирнути до будинку повз нього. Вона навіть хотіла погукати пані Гольцапфель, але чоловік загородив їй дорогу.

— Дитино, — сказав він. — Прийдеш пізніше. Я зайду за тобою. Де ти живеш?

Десь через три години у двері будинку на Небесній вулиці, 33 постукали і перед нею знову виник той чоловік. Криваві вишні перетворились на сливи.

— Вона вже може тебе прийняти.

Надворі, при тьмяному сірому світлі, Лізель не втрималася від запитання, що сталося з чоловіковою рукою. Він важко випустив повітря крізь ніздрі — один склад, — а тоді відказав:

— Сталінград.

— Перепрошую? — Чоловік говорив і вдивлявся у вітер. — Я не почула.

Він знову відповів, трохи голосніше, і цього разу дав їй повну відповідь:

— Сталінград. З моєю рукою стався Сталінград. Я отримав кулю під ребра, і мені відірвало три пальці. Я відповів на твоє запитання? — Він заховав здорову руку до кишені і презирливо зіщулювався на німецькому вітрі. — Ти, напевно, думаєш, що у нас тут холодно.

Лізель торкнулася стіни неподалік. Вона не могла збрехати.

— Так, звісно ж, холодно.

Чоловік посміхнувся.

— Та який це холод. — Він витяг цигарку і заховав її до рота. Однією рукою спробував запалити сірника. За такої похмурої погоди це було б важко навіть обома руками, а однією було просто неможливо. Чоловік впустив сірника і вилаявся.

Лізель підняла його.

Вона взяла цигарку і заховала до рота. Але теж не змогла її прикурити.

- Її треба втягувати, — пояснив чоловік. — В таку погоду можна прикурити, тільки якщо втягувати. *Verstehst* ?

Дівчинка спробувала ще раз, намагаючись пригадати, як робив тато. Цього разу її рот наповнився димом. Він дерся на зуби і шкрябав горло, та Лізель втрималася від кашлю.

— Молодець. — Чоловік взяв сигарету і затягнувся, тоді простягнув їй здорову руку, ліву. — Міхаель Гольцапфель.

— Лізель Мемінгер.

— То що, йдеш читати моїй мамі?

Тієї миті позаду виникла Роза і дівчинці у спину вдарило її збентеження.

— Міхаелю? — запитала вона. — Це ти?

Міхаель Гольцапфель кивнув.

- *Guten Tag*, пані Губерманн. Давно не бачились.

— Ти такий...

— Старий?

Роза досі не подолати свого збентеження, але опанувала себе.

— Може, зайдеш? Бачу, ти вже познайомився з моєю прийомною донькою... — Її голос завмер, коли вона помітила його закривавлену руку.

— Мій брат загинув, — сказав Міхаель Гольцапфель. Навіть здоровою рукою він не зміг би завдати сильнішого удару. Тому що Роза похитнулася. Звісно, війна — це смерть, але земля завжди вислизає з-під ніг тоді, коли вона забирає тих, хто жив і дихав поряд. Обоє хлопців Гольцапфельів зростали на її очах.

Постарілий молодий чоловік, не втрачаючи самовладання, спромігся розказати про те, що сталося.

— Я був у одній з будівель, що ми використовували як госпіталь, аж раптом принесли його. Це було за тиждень до мого повернення додому. Три дні я сидів коло нього, а тоді він помер...

— Мені дуже шкода. — Ніби це сказала зовсім не Роза. Того вечора за її спиною стояв хтось зовсім інший, та Лізель Мемінгер забракло сміливості озирнутися.

— Не треба, — обізвав її Міхаель. — Нічого не кажіть. Можна, я візьму дівчинку, щоб вона трохи почитала? Сумніваюся, що мама почує хоч слово, але вона хотіла, щоб я її привів.

— Так, звичайно.

Вони пройшли вже півдороги до хвіртки, коли це Міхаель Гольцапфель щось пригадав і повернувся.

— Розо? — Секундне очікування, поки мама знову прочинила двері. — Я чув, що ваш син теж там. У Росії. Я зустрів кількох людей з Молькінга, і вони мені сказали. Але ви, напевне, вже й самі знаєте.

Роза спробувала затримати його. Вона підбігла і захопилася за його рукав.

— Ні. Він пішов і більше не повертався. Ми намагалися його розшукати, але потім стільки всього сталося, тут...

Міхаель Гольцапфель твердо вирішив вислизнути. Не вистачало йому ще однієї жалісної історії. Трохи відсторонившись, він сказав:

— Наскільки я знаю, він живий. — Тоді приєднався до Лізель, яка стояла біля хвіртки, але дівчинка не пішла за ним. Вона дивилася на мамине обличчя. Воно одночасно піднялось і опустилось.

— Мамо?

Роза махнула рукою.

— Йди.

Лізель вагалася.

— Кажу ж тобі, йди.

Коли дівчинка наздогнала його, колишній солдат спробував почати розмову. Мабуть, він жалкував про те, що розказав Розі, і намагався приховати свою помилку під потоком інших слів. Притримуючи перев'язану руку, він мовив:

— Досі ніяк не можу зупини кров.

Лізель дуже втішилася, коли зайшла до кухні пані Гольцапфель. Що швидше вона почне читати, то краще.

Пані Гольцапфель сиділа з вологими струмками дроту на обличчі.

Її син загинув.

Та це лише половина горя.

Вона ніколи не дізнається, як це сталося, але можу вас запевнити, що одному з нас про це відомо. Чомусь я завжди знаю про те, що відбувається, коли навколо все засипано снігом, торохтять автомати, а різні мови змішуються в клубок.

Коли я уявляю кухню пані Гольцапфель зі слів крадійки книжок, я не бачу ні плити, ні дерев'яних ложок, ні водяної помпи. Принаймні, не одразу. Я бачу російську зиму і сніг, що сиплеться зі стелі, і долю її другого сина.

Його звали Роберт, а сталося з ним ось що.

НЕВЕЛИЧКА ФРОНТОВА ІСТОРІЯ

Йому відірвало обидві ноги до колін, і він помер на очах свого брата в холодному смердючому госпіталі.

Росія, 5 січня 1943 року, ще один крижаний день. Серед вулиць і снігу повсюди лежали мертві росіяни і німці. Ті, що вижили, стріляли в чисті сторінки перед собою. Три мови переплелися. Російська, кульова і німецька.

Я продирався поміж полеглих душ і почув, як якийсь чоловік сказав:

— У мене свербить в животі. — Він повторив це кілька разів. Попри шок він повз далі, до темної спотвореної постаті, що розтеклася по землі. Коли солдат з пораненим животом підповз, він впізнав Роберта Гольцапфеля. Кров уже примерзла до його рук, а він все насипав собі сніг нижче колін — туди, де вже не було ніг, які відірвало останнім вибухом. Лише гарячі руки і багряний крик.

Від землі підіймалася пара. Ось який вигляд має і як пахне сніг із гнилизною.

— Це я, — сказав йому солдат. — Петер. — Він змусив себе підповзти ще на кілька дюймів.

— Петер? — запитав Роберт дедалі тихішим голосом. Напевне, він вже відчував, що я поряд.

Запитав вдруге:

— Петер?

Чомусь перед смертю люди завжди ставлять запитання, на які вже знають відповідь. Можливо тому, що хочуть померти, маючи рацію.

Раптом всі голоси зазвучали однаково.

Роберт Гольцапфель звалився на лівий бік, на холодну і паруючу землю.

Певен, що він вже тоді сподівався зустрітись зі мною.

Цього не сталося.

На жаль для цього молодого німця, того дня я його не забрав. Я переступив через нього з іншими нещасними душами на руках і повернувся до росіян.

Я метався в обидва боки.

Розірвані люди.

Не гірськолижний курорт, це вже точно.

Як розповідав мамі Міхаель, минуло три довжелезні дні, поки я нарешті прийшов по солдата, який залишив свої ноги в Сталінграді. Я прибув до тимчасового госпіталю, де на мене вже давно чекали, і здригнувся від смороду.

Чоловік з перев'язаною головою переконував безмовного, з приголомшеним обличчям солдата, що той неодмінно виживе.

— Невдовзі ти пойдеш додому, — запевняв він.

Так, додому, подумав я. Назавжди.

— Я почекаю на тебе, — продовжував солдат. — Я маю їхати наприкінці тижня, але я почекаю на тебе.

Його брат ще не встиг закінчити речення, а я вже вийняв душу Роберта Гольцапфеля.

Зазвичай, коли я всередині, мені доводиться докладати чималих зусиль, зазирати крізь стелю, але з цією будівлею мені дуже пощастило. Шматочок даху було пошкоджено, і я міг безперешкодно дивитися вгору. За якийсь метр від мене досі щось говорив Міхаель Гольцапфель. Я намагався не звертати на нього уваги і зосередився на дірці над головою. Небо було білим, але воно швидко темніло. Як завжди, воно перетворювалось на величезне полотнище. Воно просочувалось кров'ю, а ще незаплямовані клапті заповнили хмари, брудні, як відбитки ніг на талому снігу.

Відбитки? — здивуєтесь ви.

Еге ж, цікаво чий.

Лізель читала на кухні пані Гольцапфель. Сторінки пролітали непочутими, а для мене, коли картини Сталінграда потьмяніли в моїх очах, сніг і далі сипався зі стелі. Падав на чайник, укривав стіл. Латки снігу лягали на голови і плечі людей.

Брат здригнувся.

Жінка заплакала.

А дівчинка читала, бо саме для цього вона сюди прийшла, і було добре бодай чимось стати у пригоді там, де випали сніги Сталінграда.

Брат, що не старіє

За кілька тижнів Лізель Мемінгер мало виповнитися чотирнадцять.

Її тато ще не повернувся.

Вона ще три рази читала для згорьованої жінки. І часто бачила, як уночі Роза сиділа з акордеоном на колінах і молилася, опустивши підборіддя на міхи.

Зараз, подумала вона, час настав. Зазвичай її підбадьорювали крадіжки, але сьогодні вона сама хотіла щось дати.

Дівчинка понишпорила під ліжком і витягла тарілку. Квапливо помила її на кухні і вийшла з дому. Як чудово було прогулюватись Молькінгом.

Повітря було гострим і плоским, як *Watschen* злісної вчительки або черниці. Єдиним звуком, що лунав на Мюнхенській вулиці, були її черевики.

Коли вона минула міст, з-за хмар вже почали проглядати відголоски сонця.

На вулиці Гранде, 8 Лізель піднялася східцями, поклала тарілку під дверима і постукала. Поки двері відчинились, вона вже зайшла за ріг. Дівчинка не озиралась, але знала, що якби озирнулась, то знову зустріла б на сходах братика, з цілим коліном. І навіть почула б його голос:

— Оце вже краще, Лізель.

З неабияким смутком вона усвідомила, що її братику завжди буде шість. Ця думка

схайнула, і Лізель постаралася усміхнутись.

Вона затрималась біля річки, на мості, де, бувало, стояв і зазірав у воду її тато.

Лізель сміялася, сміялася, а коли відпустила все, що ховалося всередині, повернулася додому і братик більше ніколи не приходив у її сні. Їй ще не раз бракуватиме його, але вона ніколи не сумуватиме за мертвими очима, що втупилися в підлогу, чи поривом кашлю, що його вбив.

Тієї ночі крадійка книжок лежала в ліжку, і хлопчик з'явився їй лише перед тим, як вона заплющила очі. Він був одним з багатьох відвідувачів Лізель — вони часто приходили до її кімнати. Там стояв тато і називав її наполовину жінкою. В кутку Макс писав «*Струшувачку слів*».

Голий Руді стояв біля дверей. Іноді на пероні біля ліжка стояла її мама. А вдалині, в кімнаті, що, ніби міст, тягнулася до невідомого міста, на кладовищі посеред снігу грався її братик Вернер.

Далі по коридору, ніби метроном її видінь, хропла Роза, а Лізель безсонно лежала на ліжку, оточена людьми, а в думках зависала цитата з її останньої книжки.

«ОСТАННІЙ ЛЮДСЬКИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ», СТОРІНКА 38

На вулиці було повно людей, та незнайомцеві не було б так самотньо, навіть якби вулиця зовсім спорожніла.

Прийшов ранок, видіння зникли, а з вітальні до неї долинули тихесенькі слова. Роза сиділа з акордеоном і молилась.

— Нехай вони повернуться живими, — повторяла вона. — Будь ласка, Боже, будь ласка. Нехай всі повернуться живими. — Навіть зморшки навколо очей молитовно складали долоні.

Мабуть, акордеон завдавав їй болю, але Роза не відпускала його.

Вона ніколи не розкаже Гансу про ці миті, та Лізель вірила, що саме ці молитви допомогли татові пережити аварію, в яку потрапила вантажівка ЛСЕ. А якщо й не допомогли, то точно не нашкодили.

Аварія

То був навдивовижу ясний день. Чоловіки залазили до вантажівки. Ганс Губерманн щойно сів на своє звичне місце. Над ним навис Рейнгольд Цукер.

— Посунься, — сказав він.

- *Bitte* ? Перепрошую?

Цукер сутулився під навісом вантажівки.

— Я сказав посунься, *Arschloch* . — Масні нетрі його чуба грудками спадали йому на чоло. — Я міняюся з тобою місцями.

Ганс остовпів. Крайнє сидіння було чи не найгіршим з усіх. Постійний протяг, завжди холодно.

— Навіщо?

— Яка тобі різниця? — Цукеру вже вривався терпець. — Може я хочу першим вискочити до нужника.

Ганс миттєво збагнув, що весь підрозділ дивиться на цю жалюгідну суперечку двох, здавалося б, дорослих чоловіків. Він не хотів поступатися, але й не хотів видатися дріб'язковим. До того ж нещодавно у них закінчилась виснажлива зміна і в нього вже не було сили продовжувати цю словесну перепалку. Згорбившись, Ганс посунувся і зайняв вільне місце посередині.

— Нащо ти поступився тому *Scheisskopf* 'у ⁵²? — запитав його сусід.

⁵² Можна перекласти як «недоумок» (нім).

Ганс запалив сірника і запропонував йому цигарку.

— Та той протяг мені всі вуха продуває.

Оливково- зелена вантажівка прямувала до військового табору, що розташовувався десь за десять миль. Брунненвег розказував жарт про французьку офіціантку, аж раптом пробилось ліве переднє колесо і водій втратив керування. Машина кілька разів перекинулась, а солдати лаялись, підлітаючи в повітрі, світлі, смітті і дрібках тютюну. Зовні синє небо оберталося то стелею, то підлогою, а чоловіки борсалися всередині, намагаючись за щось вхопитися.

Коли вантажівка зупинилася, усіх прибило до правого борту, їхні обличчя втиснулися в брудні уніформи сусідів. По колу пройшли питання, чи всі живі, коли це один чоловік на ім'я Едді Альма зчинив галас.

— Зніміть з мене цього вилупка! — Він повторив тричі, без зупинок. Він дивився в нерухомі очі Рейнгольда Цукера.

ЗБИТКИ, ЕССЕН

Шестеро чоловіків обпеклися цигарками.

Дві зламані руки. Кілька зламаних пальців.

Зламана нога Ганса Губерманна.

Зламана шия Рейнгольда Цукера, що тріснула майже на рівні його вух.

Чоловіки витягали одне одного з вантажівки, доки там залишився тільки труп.

Шофер, Гельмут Броманн, сидів на землі і шкрябав потилицю.

— Шина, — пояснив він, — просто тріснула.

Деякі солдати сіли біля нього і повторювали, що це не його провина. Інші ходили навколо і курили, запитували одне одного, чи їхні травми настільки серйозні, що їх навіть можуть звільнити від служби.

Ще одна невеличка групка зібралася позаду вантажівки і роздивлялася тіло Цукера.

Обабіч під деревом по Гансовій нозі розходилася тоненька смужка різкого болю.

— На його місці мав бути я, — сказав він.

— Що? — вигукнув сержант, що стояв біля вантажівки.

— Він сидів на моєму місці.

Гельмут Броманн отямився і заліз до кабіни. На боці спробував завести мотор, але той ніяк не піддавався. По них послали іншу вантажівку й санітарну машину. Остання не приїхала.

— Ви знаєте, що це означає, правда ж? — запитав Борис Шиппер. Вони знали.

По дорозі до табору всі намагалися не дивитися на рот Рейнгольда Цукера, відкритий у презирливій гримасі.

— Я ж казав, щоб його поклали обличчям до землі, - сказав хтось з чоловіків.

Іноді котрийсь з них забувався і ставив на Цукера ноги. Коли вони прибули, кожен намагався уникнути витягання тіла. Коли його вивантажили, Ганс Губерманн зробив кілька маленьких кроків і його ногу проштрикнув нестерпний біль, який повалив його на землю.

Через годину його оглянув лікар і повідомив, що нога, без сумніву, зламана. Сержант, що стояв поблизу, наполовину посміхнувся.

— Ну що ж, Губерманне. Схоже тобі пощастило, еге ж? — Він хитав своєю круглою головою, кутив і перелічував подальші події. — Ти трохи відпочинеш. Мене запитують, що з тобою робити. Я скажу, що ти гарно попрацював. — Він видихнув хмарку диму. — Мабуть скажу їм, що ти більше не годишся для ЛСЕ і тебе краще відправити до Мюнхена в якусь канцелярію чи прибиральником, якщо потрібно. Як тобі така ідея?

Не в змозі стримати сміху в інтервалах між гримасами болю, Ганс відповів:

— Звучить гарно, сержанте.

Борис Шиппер докурив цигарку.

— А таки збіса гарно. Тобі пощастило, що ти мені подобаєшся, Губерманне. Тобі пощастило, що ти славний чолов'яга і не скупився на цигарки.

У сусідній кімнаті розводили гіпс.

Гіркий присмак запитань

Десь за тиждень після дня народження Лізель, у середині лютого, вони з Розою нарешті отримали від Ганса докладного листа. Від поштової скриньки дівчинка помчала до будинку і показала його мамі. Роза сказала їй прочитати вголос, і обоє не могли стримати радості, коли Лізель читала про зламану ногу. Вона була настільки приголомшена, що наступне речення прочитала про себе.

— Що там? — наполягала Роза. — Ну, *Saumensch*?

Лізель підвела очі від листа і ледь не закричала. Сержант дотримав слова.

— Він повертається додому, мамо. Тато повертається додому!

Вони обійнялися на кухні, і лист зіжмакало їхніми тілами. Зламана нога — чим не привід для свята?

Коли Лізель розповіла новину сусідам, Барбара Штайнер неабияк втішилась. Вона обійняла дівчинку за плечі і погукала дітей. Здавалося, що від новини про повернення Ганса Губерманна сімейство Штайнерів, яке зібралося на кухні, знову віднайшло надію. Руді посміхався і реготав, і Лізель бачила, що він принаймні намагається за неї порадіти. Однак дівчинка також відчула гіркий присмак запитань, що застрягли в його роті.

Чому він?

Чому Ганс Губерманн, а не Алекс Штайнер?

І його можна було зрозуміти.

Ящикок для інструментів, закривавлений і ведмедик

З часу призову його тата до армії в жовтні минулого року Руді накопичив чималий запас гніву. А новина про повернення Ганса Губерманна тільки підлила олії у вогонь. Він нічого не казав Лізель. Він не скаржився, що це несправедливо. Він вирішив діяти.

Руді йшов Небесною вулицею якраз перед смерканням — найкращий для крадійства час — і ніс у руках металевого ящика.

ЯЩИЧОК ДЛЯ ІНСТРУМЕНТІВ РУДІ

Обдертого червоного кольору і завдовжки з велику взуттєву коробку.

В ньому містилося таке:

Ржавий складаний ніжик x 1

Маленький ліхтарик x 1

Молоток x 2 (середнього розміру і маленький)

Невеликий рушник x 1

Викрутка x 3 (різних розмірів)

Лижна маска x 1

Чисті шкарпетки x 1

Плюшевий ведмедик x 1

Лізель побачила його з вікна кухні — його рішучі кроки і зосереджене обличчя, як і тоді, коли він йшов розшукувати свого тата. Він щосили стиснув ручку ящика, а його рухи заціпеніли від люті.

Крадійка книжок впустила рушник і вхопилася за миттєвий здогад.

Він іде щось красти.

Вона вибігла йому назустріч.

Не прозвучало бодай чогось схожого на привітання.

Руді не зупинився і говорив крізь холодне повітря перед собою. Недалеко від будинку Томмі Мюллера він сказав:

— Знаєш, Лізель, я тут трохи подумав. Ніяка ти не крадійка, — і, не давши їй змоги щось відповісти, продовжив. — Та жінка сама тебе впускає. На Бога, вона навіть залишає для тебе печиво. Я думаю, що це не крадіяство. Краде армія. Як вони вкрали твого тата і мого. — Руді копнув камінця і той стукнувся об хвіртку. Він пришвидшив крок. — Усі ті багаті нацисти на вулиці Гранде, на Жовтій вулиці, на вулиці Гайде.

Лізель думала тільки про те, як би не відстати. Вони вже минула пані Діллер і виходили на Мюнхенську вулицю.

— Руді...

— Ну то як воно?

— Як що?

— Коли береш ті книжки?

Тієї миті Лізель вирішила зупинитися. Якщо йому потрібна відповідь, то нехай повернеться. Він повернувся.

— Ну? — Але Руді знову відповів ще до того, як вона встигла відкрити рота. — Приємно, правда? Вкрасти те, що в тебе забрали.

Намагаючись затримати його, Лізель перевела розмову на ящик для інструментів.

— Що ти там несеш?

Він нагнувся і відкрив.

Усе здавалося доречним, окрім ведмедика.

Вони рушили далі, і Руді детально описав, для чого йому той ящик і що він буде робити з кожним інструментом. Молотки, приміром, потрібні для розбивання скла, а рушничок — щоб замотувати в нього молотки і приглушувати звук від удару.

— А плюшевий ведмедик?

То була іграшка Анни-Марії Штайнер, завбільшки з книжку Лізель. Хутро закошлатилось і стерлось. Очі і носа вже не раз пришивали, та ведмедик все одно мав доволі доброзичливий вигляд.

— Оце, — пояснив Руді, — мій геніальний винахід. Якщо до кімнати, поки я буду там, зайдуть діти, я дам їм ведмедика і вони заспокоються.

— А що ти збираєшся красти?

Він здвигнув плечима.

— Гроші, їжу, прикраси. Все, що потрапить під руки. — Звучало доволі просто.

Лише через п'ятнадцять хвилин Лізель помітила його безмовне обличчя і зрозуміла, що Руді Штайнер не буде нічого красти. Його рішучість зникла, і, хоча він досі дивився на уявну славу своїх крадійських справ, він уже не вірив, що здатен на це. Він намагався повірити, а це ніколи не передвіщало нічого доброго. Його крадійські звершення розгорталися у нього перед очима, але їхні кроки сповільнились і, розглядаючи будинки, Лізель відчула щире, однак сумне полегшення.

Вони стояли на Жовтій вулиці.

Будинки здебільшого були темні і масивні.

Руді зняв черевики і взяв їх в ліву руку. В правій він тримав скриньку.

З-поміж хмар проглядав місяць. Світло довжиною в милю.

— Чого я чекаю? — запитав Руді, та Лізель нічого не відповіла. Він знову розтулив рота, але не вимовив ні слова. Тоді поставив скриньку на землю і сів на неї.

Його шкарпетки промокли і задубіли.

— Добре, що прихопив ще одну пару, — зауважила Лізель, і помітила, що хлопець з усіх сил старається не засміятись.

Руді посунувся і розвернувся в інший бік, тож тепер з'явилося вільне місце і для Лізель.

Крадійка книжок і її найкращий друг сиділи посеред вулиці, спина до спини, на

обдертому червоному ящичку для інструментів. Обоє дивилися в різні сторони і безмовно просиділи якийсь час. Коли вони підвелися і попрямували додому, Руді перевдягнувся у чисті шкарпетки, а старі викинув на дорогу. Подарунок Жовтій вулиці, подумав він.

РОЗКРИТА ПРАВДА РУДІ ШТАЙНЕРА —

Мабуть, мені краще вдається залишати щось, ніж красти.

Кілька тижнів по тому його ящичок таки став у пригоді. Руді повикидав з нього викрутки і молотки, а натомість поклав найцінніші речі Штайнерів на випадок майбутнього бомбардування. Залишив тільки плюшевого ведмедика.

9 березня, коли до Молькінга знову навідалися сирени, Руді вийшов з дому, стискаючи в руці скриньку.

Поки Штайнери бігли Небесною Вулицею, Міхаель Гольцапфель несамовито гатив у двері Розі Губерманн. Коли вони з Лізель вийшли, чоловік поділився своєю проблемою.

— Моя мама, — сказав він, а на перев'язаній руці досі виднілися криваві сливи. — Вона не хоче виходити. Вона сидить на кухні за столом.

Повільно тягнулися тижні, а пані Гольцапфель так і не почала відходити від свого горя. Коли Лізель приходила читати, жінка майже завжди дивилася у вікно. Її слова лунали тихо, майже нечутно. З її обличчя здерли всі грубощі і докори. Зазвичай з дівчинкою прощався Міхаель, а також давав їй каву чи дякував. А тепер іще й це.

Роза кинулася на допомогу.

Вона перевальцем минула хвіртку і зупинилася на порозі відчинених дверей.

— Гольцапфель! — Нічого, тільки сирени і Роза. — Гольцапфель, ану виходь, нещасна стара свиня. — Розі ніколи не могла похвалитися надмірною тактовністю. — Якщо ти зараз же не вийдеш, ми всі помремо тут на вулиці! — Вона озирнулася і глянула на безпорадні постаті, що застигли на стежці. Щойно затихла сирена. — І що нам з нею робити?

Міхаель стенув плечима, приголомшений і розгублений. Лізель впустила сумку з книжками і подивилася на нього. Вигукнула під чергове завивання сирени.

— Можна я спробую? — Та вона не чекала на відповідь. Пробігла короткою стежкою і промчала повз маму.

Пані Гольцапфель нерухомо сиділа за столом.

Що їй сказати, подумала дівчинка.

Як примусити її вийти?

Коли сирена ще раз перевела подих, вона почула голос Розі.

— Та облиш її, Лізель, нам треба йти! Якщо хоче померти, це її справа, — але тут знову втруtilись сирени. Простягнули свої руки і порозкидали голоси.

Залишились тільки шум, дівчинка і дротяна жінка.

— Пані Гольцапфель, будь ласка!

Скидалося на її розмову з Ільзою Германн того дня, коли вона поцупила печиво, — безліч слів і речень вертілися на язиці. Але сьогодні були ще й бомби. Сьогодні потреба в словах була трохи нагальнішою.

ВАРІАНТИ

— Пані Гольцапфель, нам треба йти.

— Пані Гольцапфель, ми помремо, якщо ви не вийдете.

— У вас є ще один син.

— Усі чекають на вас.

— Бомби відірвуть вам голову.

— Якщо ви не вийдете, я більш не читатиму вам, а це означає, що ви втратите єдиного друга.

Лізель обрала останній варіант і прокричала слова прями́сінько крізь сирени. Долоні шо

є сили вперлися в поверхню столу.

Жінка підвела на неї очі і прийняла рішення. Вона нікуди не піде.

Лізель пішла. Вона відірвалася від столу і вибігла з будинку.

Роза притримала для неї хвіртку, і обоє помчали до будинку під номером тридцять п'ять. Міхаель Гольцапфель самотньо стояв посеред вулиці.

— Ходімо! — просила його Роза, та колишній солдат вагався. Він вже збирався зайти всередину, коли це щось розвернуло його. До хвіртки чіплялася лише його скалічена рука, та ось він присоромлено відчепив її і поплентався за ними.

Вони кілька разів озиралися, але пані Гольцапфель так і не було.

Дорога здавалася широченною, і, щойно випарувалась остання сирена, до Фідлерового підвалу спустилося троє останніх людей.

— Де тебе так довго носило? — запитав Руді. Він тримав свою скриньку.

Лізель поклала на підлогу сумку з книжками і сіла зверху.

— Ми намагалися витягти пані Гольцапфель.

Хлопець озирнувся.

- І де ж вона?

— Вдома. На кухні.

У дальньому кутку бомбосховища Міхаеля Гольцапфеля сіпало і трусило.

— Я мав залишитися, — повторював він. — Я мав залишитися, я мав залишитися... — Його голос був майже беззвучним, але очі кричали голосніше, ніж будь-коли до того. Вони нестямно билися в очницях, а Міхаель стискав свою поранену руку, і кров просочувалась через пов'язку.

Його зупинила Роза.

— Не треба, Міхаелю, ти ні в чому не винен.

Та молодий чоловік без кількох пальців на правій руці був безутішним. У Рози на очах він зіщулювся.

— Поясніть мені, - промовив він, — бо я чогось не розумію... Він випростався і прихилився до стіни. — Поясніть, Розо, як вона може сидіти там і чекати смерті, коли я досі хочу жити? — Кров загусла. — Чому я хочу жити? Я не мав би, але хочу.

Він кілька хвилин нестримно плакав, а Роза обіймала його за плече. Інші дивилися. Він не зміг заспокоїтись навіть тоді, коли двері до підвалу прочинилися і зачинилися й до них спустилася пані Гольцапфель.

Син підвів на неї очі.

Роза відійшла.

Коли вона підійшла до нього, чоловік вибачився:

— Мамо, пробач мені, я мав залишитися з тобою.

Пані Гольцапфель не чула його слів. Вона сіла біля сина і підняла його перев'язану руку.

— Знову тече кров, — сказала вона, і разом зі всіма вони сиділи у підвалі і чекали.

Лізель сьгнула до сумки й обнишпорила книжки.

БОМБАРДУВАННЯ МЮНХЕНА 9 І 10 БЕРЕЗНЯ

То була довга ніч з бомбами і читанням.

У неї пересохло в горлі, та крадійка книжок подолала п'ятдесят чотири сторінки.

Більшість дітей позасинали і не чули голосу сирен, що сповіщали про відновлення спокою. Батьки будили їх або виносили з підвалу в огорнутий темрявою світ.

Десь далеко вирували пожежі, а я підібрав близько двох сотень полеглих душ.

Я прямував до Молькінга, щоб забрати ще одну.

На Небесній вулиці було чисто.

Після завершення атаки сирени ще кілька годин не вмикали, на випадок якщо з'явиться нова загроза та й для того, щоб дим піднявся в атмосферу.

Першою пожежу в сірому тумані запримітила Беттіна Штайнер. Горіло за містом, поблизу річки Ампер. Дим звивався до неба, і дівчинка показала на нього пальцем:

— Дивіться.

Беттіна побачила першою, але всіх обігнав Руді. Кваплячись, він все-таки не випускав з рук свого ящичка. Хлопець промчав Небесною вулицею, пробіг завулками і влетів до лісу. За ним поспішала Лізель (свої книжки вона залишила вельми незадоволеній Розі), а за ними групками стікалися люди, що повиходили з інших бомбосховищ.

Руді, зачекай!

Руді не чекав.

Лізель бачила тільки його червоний ящичок, що проблискував у просвітах між деревами, а хлопець продирався до все тьмянішого вогника і задимленого літака. Він курився на галявині біля річки. Пілот намагався його там посадити.

За двадцять метрів Руді зупинився.

Я прибув якраз тієї миті і побачив його — хлопець стояв і переводив подих.

У темряві валялися поламані гілки.

Голки і галузки розсипалися навколо літака, як пожива для вогню. Ліворуч землю зранили три глибокі опіки. Щоразу тихіше цокання металу, який холонув, прискорювало хвилини і секунди, доки їм здалося, що вони стоять отак вже кілька годин. Позаду наростала юрба. Їхнє дихання і слова налипало дівчинці на спину.

— Може, — сказав Руді, — підійдемо і подивимось?

Він виступив з окраїни лісу і наблизився до того місця, де в землю вгрузло тіло літака. Його ніс занурювався у воду, а позаду стриміли вигнуті крила.

Руді повільно обійшов його, від хвоста і до правого борту.

— Тут скло, — сказав він. — Всюди уламки вітрового скла.

Тоді він побачив тіло.

Руді Штайнер ніколи не бачив такого блілого обличчя.

— Лізель, не підходь. — Але дівчинка підійшла.

Вона розглядала ледь притомне обличчя ворожого пілота, згори за всім спостерігало дерево, а обабіч бігла річка. Літак ще кілька разів чмихнув, а в кабіні голова чоловіка перекотилася зліва направо. Він щось пробурмотів, та вони звісно, не розчули його слів.

- Ісус, Марія і Йосип, — прошепотів Руді. — Він живий.

Ящичок брязнув до борту літака, поруч пролунали людські голоси і кроки.

Полум'я згасло, і ранок застиг у темряві. Дим ще тягнувся до неба, але невдовзі й він затихне.

Стіна дерев заступала їм барви палаючого Мюнхена. Очі Руді вже звикли до темряви і мертвно-блілого обличчя пілота. Його очі нагадували дві плями від кави, щоками і підборіддям тягнулися порізи. На грудях розхристалась пошарпана уніформа.

Усупереч застереженню Руді Лізель підійшла ще ближче, і тієї миті, присягаюся, ми з дівчинкою впізнали одне одного.

А я тебе знаю, подумалось мені.

Потяг і хлопчик, який заходився кашлем. Сніг і нестямна дівчинка.

Ти виросла, подумав я, але я все одно тебе впізнав.

Лізель не відсахнулась, не кинулась на мене з кулаками, але я знав, що було щось таке, що виявило дівчинці мою присутність. Може, вона відчула мій подих? Може, почула моє кляте кругове серцебиття, що злочинно оберталося в моїх смертельних грудях? Достеменно я не знав, проте вона впізнала мене і глянула мені в обличчя, не відводячи погляду.

Небо почало обвуглюватися назустріч світлу, і ми обоє стрепенулися. Ми разом дивилися, як хлопець відчиняє свого ящичка і нишпорить поміж обрамленими фотокартками, щоб виийняти маленьку жовту м'яку іграшку.

Він обережно видерся до вмираючого чоловіка.

Легенько поклав усміхненого ведмедика пілотові на плече. Кінчиком вуха той торкався чоловікового горла.

Льотчик присмерті вдихнув його. І промовив. Англійською:

— Thank you. — Коли він говорив, смуги його порізів розкрилися, і крапелька крові струмочком збігла йому на горло.

— Що? — запитав Руді. - *Was hast du gesagt?* Що ви сказали?

На жаль, я не дав йому почути відповідь. Його час настав, і я вже сягав руками в кабінку. Я повільно вийняв пілотову душу з пошарпаної уніформи і врятував її з уламків розтрощеного літака. Юрба вторувала тиші, поки я продирався крізь неї. Я вирвався на волю.

Небо наді мною затьмарилося — останній проблиск темряви, — і можу заприсягтися, що я побачив темну закарлюку у формі свастики. Вона недбало розпласталася наверху.

- *Heil Hitler*, — сказав я, але до того часу я вже занурився в ліс. Позаду на плечі мерця сидів плюшевий ведмедик. Попід гілками горіла лимонна свічка. На моїх руках лежала пілотова душа.

Мабуть, не злукавлю, якщо скажу, що за всі роки Гітлерового правління ніхто не послужив йому так вірно, як я. У людей не таке серце, як у мене. Їхнє серце — лінія, а моє — круг, і я нескінченно встигаю бувати в потрібному місці в потрібний час. Як наслідок, я завжди бачу в людях найкраще і найгірше. Я бачу їхню красу і їхню потворність і постійно дивуюся, як те й інше можуть поєднуватись. Та все ж таки у людей є одна річ, якій я заздрю. Людям, як би там не було, вистачає здорового глузду, щоб померти.

Повернення додому

То був час закривавлених солдатів, розтрощених літаків і плюшевих ведмедиків, але для крадійки книжок перша чверть 1943 року мала завершитись на щасливій ноті.

На початку квітня Гансу Губерманну наклали гіпс до коліна і він сів на потяг до Мюнхена. Його на тиждень відпустили додому, щоб він трохи відпочив, а тоді вступив до лав мюнхенських писак. На нього чекала паперова робота з впорядкування мюнхенських фабрик, будинків, церков і лікарень. А час покаже, чи випаде йому стати ще й прибиральником. Усе залежало від його ноги і руйнацій у місті.

Коли він повернувся додому, було темно. На день пізніше, ніж очікувалось, тому що потяг затримався через загрозу повітряної атаки. Він стояв на Небесній вулиці, на порозі будинку під номером тридцять три, і стиснув кулак.

Чотири роки тому Лізель Мемінгер, коли вона вперше з'явилася в Молькінгу, вмовляли зайти у ці двері. Потім перед ними стояв Макс Ванденбург, а ключ вгризався у його долоню. Тепер надійшла черга Ганса Губерманна. Він постукав чотири рази, і двері відчинила крадійка книжок.

— Тату, тату.

Вона, напевне, сто разів повторила це слово, поки обіймала його на кухні і нізачо не хотіла відпускати.

Пізніше, повечерявши, вони допізна засиділись на кухні, і Ганс про все розповів Розі та Лізель. Він описав їм ЛСЕ і затягнуті димом вулиці, розказав про нещасні, самотні, загублені душі. Про Рейнгольда Цукера. Про бідного дурного Рейнгольда Цукера. Його розповідь тривала багато годин.

О першій ночі Лізель пішла спати, а тато сидів біля неї, як це бувало раніше. Кілька разів вона прокидалася, щоб пересвідчитись, що він досі там, і тато жодного разу її не підвів.

Ніч була спокійною.

Від щастя ліжко було теплим і м'яким.

Так, для Лізель Мемінгер то була чудова ніч, а спокій, тепло і м'якість затримаються ще майже на три місяці.

Та історія Лізель розтягнеться на шість.

«Крадійка книжок»

а також: кінець світу — дев'яносто восьмий день — розпалювач війни — дорога слів — скам'яніла дівчинка — зізнання — маленька чорна книжечка Ільзи Германн — грудні клітки літаків — та гірський хребет з уламків каменю

Кінець світу (Частина I)

Я знову пропоную вам мигцем глянути на кінець світу. Може, для того, щоб пом'якшити майбутнє потрясіння, а може, для того, щоб *самому* краще підготуватися до розповіді. Хоч як би там було, мушу зауважити, що того дня, коли для Лізель Мемінгер настав кінець світу, на Небесній вулиці падав дощ.

Небо накрапало.

Ніби кран, що його дитина з усіх сил намагалася закрутити, але так і не змогла. Перші краплі були холодними. Я відчував їх на своїх руках, коли стояв біля крамниці пані Діллер.

Я чув їх над собою.

Крізь захмарене небо я розгледів бляшані літаки. Я дивився, як розтулялися їхні животи і звідти небало вилітали бомби. Вони не влучали в ціль, вони часто не влучали в ціль.

НЕВЕЛИЧКА СУМНА НАДІЯ

Ніхто не хотів скидати бомби на Небесну вулицю.

Ніхто ж не буде скидати бомби на місце, назване на честь неба, правда?

Правда?

Бомби летіли донизу, і зовсім скоро хмари закиплять, а холодні дощові краплі перетворюються на попіл. На землю посипляться гарячі сніжинки.

За мить Небесну вулицю зрівняло з землею.

Будинки розбризкали з однієї сторони вулиці на іншу. Обрамлене фото дуже серйозного *фюрера* зірвалося зі стіни і розбилося на розтрощеній підлозі. А він і далі посміхався своєю серйозною посмішкою. Він знав те, чого не знали ми всі. Та я теж знав щось таке, чого не знав *він*. А тим часом люди спали.

Спав Руді Штайнер. Спали мама з татом. Пані Гольцапфель, пані Діллер і Томмі Мюллер теж спали. Усі спали. Їм усім судилося померти.

Вижила лише одна людина.

Вона вижила тому, що сиділа в підвалі і перечитувала історію свого життя, перевіряла на помилки. Раніше цей підвал вважали недостатньо глибоким, але тієї ночі, 7 жовтня, його було достатньо. Уламки снарядами летіли вниз, і за кілька годин, коли Молькінг огорнула дивна розпатлана тиша, місцевий підрозділ ЛСЕ почув якісь звуки. Відлуння. Десь під землею дівчинка вистукувала олівцем по банці з фарбою.

Вони завмерли, схилились і припали вухами до землі, а щойно звук повторився, кинулися копати.

ПРЕДМЕТИ, ЩО ПЕРЕДАВАЛИСЯ З РУК В РУКИ

Цементні блоки і черепиця.

Шматок стіни з сонцем, що стікало.

Нещасний на вигляд акордеон, що визирає крізь прокушений футляр.

Вони підкидали все це вгору.

Коли відтягнули ще один шматок розтрощеної стіни, один з чоловіків побачив волосся крадійки книжок.

Він дуже мило посміхнувся. Він приймав новонароджену дитину.

— Не вірю своїм очам — вона жива!

Як же втішились ці метушливі і галасливі чоловіки, однак я не міг радіти разом з ними.

Перед тим на одній руці я виносив її тата, а на іншій — маму. Обидві душі були такими

м'якими.

Трохи далі, поряд із усіма іншими, лежали їхні тіла. Татові лагідні сріблясті очі вже поїдала іржа, а мамині картонні губи так і застигли, наполовину розтулені, - мабуть, не встигла дохропти. Як полюбляють богохульствувати німці — Ісус, Марія і Йосип.

Рятівні руки витягли Лізель з-під завалів і змели з її одягу бетонні крихти.

— Дитино, — сказали вони, — сирени запізнались. Що ти робила в підвалі? Звідки ти знала?

Однак вони не помітили, що дівчинка досі притискала до себе книжку. Вона закричала. Нестямним криком живого.

— Тату!

Ще раз. Її обличчя морщилося, коли голос зривався на високі панічні ноти.

— Тату, тату!

Вони впустили її, а Лізель кричала, голосила і плакала. Якщо й була поранена, то вона цього не помічала, вона виривалася, шукала, вигукувала і знову голосила.

Вона досі притискала до себе книжку.

Лізель відчайдушно чіплялася за слова, які врятували їй життя.

Дев'яносто восьмий день

Перші дев'яносто сім днів після повернення Ганса Губерманна в квітні 1943 року все було добре. Він часто журився думкою про те, що його син воює в Сталінграді, але щиро сподівався, що хлопцеві передалася бодай часточка його везіння.

На третій вечір після свого повернення тато сидів на кухні і грав на акордеоні. Пообіцяв, значить виконуй. Кухня наповнилась музикою, супом, жартами і сміхом чотирнадцятирічної дівчинки.

- *Saumensch*, — пригрозила мама, — припини реготати на все горло. Його жарти не такі вже й смішні. Та ще й безсоромні...

За тиждень Ганс пішов на службу і щодня їздив до Мюнхена в одну з військових канцелярій. Він казав, що там достатньо їжі і цигарок, і час до часу приносив додому печиво або джем. Як у старі добрі часи. Незначна повітряна атака в травні. «*Heil Hitler*» то тут, то там, і все було добре.

Доки не настав дев'яносто восьмий день.

НЕВЕЛИЧКЕ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ СТАРОЇ ЖІНКИ

На Мюнхенській вулиці вона сказала: — Ісус, Марія і Йосип, краще б вони не ввели їх містом.

Ці нещасні євреї, як же їм не пощастило. Це поганий знак.

Щоразу, коли бачу їх, я переконуюсь, що ми всі загинемо.

То була та сама стара, яка сповістила про парад євреїв, коли Лізель побачила їх уперше. На першому поверсі її обличчя скидалося на чорнослив. Очі були темно-синіми, як вени. А її передбачення виявилось безпомільним.

У середині літа Молькінг отримав попередження про те, що з ним станеться. Воно, вже звично, постало перед очима його мешканців. Спершу підстрибувала голова солдата, який тицяв у небо пістолетом. За ним — пошарпана вервечка брязкотливих євреїв.

Лишень цього разу їх пригнали з іншого боку. Євреїв вели до сусіднього міста Неблінга шкребти вулиці та роботи ту брудну роботу, від якої вернули носа солдати. Ввечері вони пленталися назад до табору, повільно, виснажено, зламано.

Лізель знову вишукувала серед них Макса Ванденбурга, вона думала, що він теж міг потрапити в Дахау, навіть якщо його й не провели Молькінгом. Його там не було. Поки що.

Почекайте ще трохи, і теплого серпневого дня Макса таки проведуть містом разом з іншими євреями. Втім, на відміну від них, він не буде дивитися собі під ноги, не буде кидати

випадкові погляди на глядацьку трибуну *фюрерових* німців.

ОДИН ФАКТ ПРО МАКСА ВАНДЕНБУРГА

Він вдивлятиметься в обличчя на Мюнхенській вулиці, він шукатиме дівчинку, яка краде книжки.

А цього разу, в липні, на дев'яносто восьмий день після татового повернення, як Лізель згодом підрахувала, вона стояла і розглядала рухому купу скорботних євреїв — вишукувала серед них Макса. Принаймні, це не так боляче, як просто стояти і дивитись.

«Це жахлива думка», вона пізніше напише в підвалі на Небесній вулиці, але дівчинка знала, що це правда. Боляче дивитися на них. А як же *їхній* біль? Біль від спотикання черевиків, катувань і зачинення табірних воріт?

За десять днів вони ще двічі проходили Молькінгом, а незабаром підтвердилися й слова невідомої жінки з Мюнхенської вулиці, чиє обличчя нагадувало чорнослив. Страждання навалилися на місто, і коли євреям ще можна було дорікнути тим, що вони стали передвісниками чи початком біди, то головним винуватцем їхніх нещасть був *фюрер* і його кампанія в Росії — бо, коли Небесна вулиця прокинулася одного липневого ранку, колишнього солдата знайшли мертвим. Він висів на крокві пральні неподалік від пані Діллер. Ще один людський маятник. Ще один годинник, що назавжди зупинився.

Неуважний господар забув зачинити двері.

24 ЛИПНЯ, 6:03 РАНКУ

У пральні було тепло, крокви були міцними, і Міхаель Гольцапфель зістрибнув зі стільця, ніби з обриву.

У той час за мною ганялося стільки людей, вони кликали мене, благали забрати їх з собою. Було й небагато таких, хто мимохідь згадував моє ім'я і шепотів напруженим голосом:

— Візьми мене, — казали вони, і годі було їх спинити. Вони боялися, звісно, але вони боялися не мене. То був страх, що вони зазнають невдачі і все життя їм доведеться терпіти себе, весь світ і таких же людей, як вони.

Тут я вже нічого не міг вдіяти.

У них було багато способів, вони були такі винахідливі, і, якщо вже успішно доводили справу до кінця, хоч би в який спосіб, я не мав права їм відмовити.

Міхаель Гольцапфель знав, що робить.

Він покінчив з життям через бажання жити.

Того дня, а воно й не дивно, я ні разу не зустрів Лізель Мемінгер. Вже звично я запевнив себе, що маю надто багато роботи, щоб цілий день стовбичити на Небесній вулиці і слухати голосіння. Не вельми добре, коли люди ловлять мене на гарячому, тож я, як завжди, вирішив утекти і сховався у сонці сніданкового кольору.

Я не чув, як вибухнув голос старого чоловіка, що знайшов тіло повішеного, не чув, як тупотіли ноги і вражено затамовували подих люди, що збіглися до пральні. Я не чув, як сухоребрий чоловік з вусами пробубнів:

— Ото ганьба, *бісова* ганьба...

Я не бачив пані Гольцапфель, що розпласталася на Небесній вулиці, широко розкинувши руки, зі страшним відчаєм на лементуючому обличчі. Ні, я нічого цього не знав, доки не повернувся до Молькінга кілька місяців по тому і не прочитав історію під назвою *«Крадійка книжок»*. Так я нарешті довідався, що Міхаеля Гольцапфеля погубила не поранена рука чи якась інша травма, а провинна за життя.

Напередодні його смерті Лізель зрозуміла, що чоловік не міг спати, кожна ніч була для нього отрутою. Я частенько уявляю, як він лежить з розплющеними очима, пітніє під сніжними простирадлами, або йому ввижаються братові відірвані ноги. Дівчинка писала, що

часом їй хотілося розказати йому про свого братика, як вона колись розказала Максусу, однак між далеким кашлем і відірваними ногами було занадто глибока прірва. Чим втішити людину, яка надивилась такого? Чи варто казати йому, що *фюрер* ним пишається, що *фюрер* любить його за те, що він зробив у Сталінграді? Не смійте навіть думати про таке! Ви можете хіба вислухати його. Та річ у тім, що такі люди найважливіші слова залишають наостанок — коли комусь із оточення не пощастить знайти їх мертвими. Записку, речення, навіть запитання, або ж листа, як на Небесній вулиці 1943 року.

МІХАЕЛЬ ГОЛЬЦАПФЕЛЬ — ОСТАННЄ ПРОЩАННЯ

Люба мамо, чи зможеш ти коли-небудь мені пробачити? Я вже не міг більше терпіти. Я йду до Роберта. Мені начхати, що скажуть кляті католики. На небі має бути місце для тих, хто пройшов те, що пройшов я. Через те що я зробив, ти можеш подумати, що я не люблю тебе, але я люблю.

Твій Міхаель.

Ганса Губерманна попросили повідомити пані Гольцапфель про те, що сталося. Він стояв на порозі, а вона, мабуть, прочитала на його обличчя. Двоє синів за півроку.

За ним горіло ранкове небо, і дротяна жінка пройшла повз нього. Задихаючись від ридань, вона бігла до гурту людей на початку Небесної вулиці. Десь двадцять разів вона кликала Міхаеля, та він вже дав їй свою відповідь. За словами крадійки книжок, пані Гольцапфель майже годину обіймала його тіло. Тоді обернулася до сліпучого сонця і сіла на дорогу. Вона вже не могла йти.

Здалеку дивилися люди. Такі речі легше даються на відстані.

Біля неї сидів Ганс Губерманн.

Він поклав долоню на її руку, а жінка відкинулася на тверду землю.

Він дав їй можливість наповнити вулицю своїм лементом.

Пізніше Ганс дуже турботливо провів її додому — через хвіртку і в будинок. Скільки б разів я не намагався побачити це по-іншому, у мене перед очима стояла ця картина...

Коли я уявляю цю нестямну жінку і високого сріблястоого чоловіка, на кухні будинку під номером тридцять один досі падає сніг.

Розпалювач війни

Пахло свіжозбитою домовиною. Чорні плаття. Величезні валізи під очима. Лізель стояла на траві разом з усіма. Того ж дня вона читала для пані Гольцапфель. «*Носія снів*», улюблену книжку жінки.

То був метушливий день, насправду.

27 ЛИПНЯ 1943 РОКУ

Міхаеля Гольцапфеля поховали, а крадійка книжок читала осиротілій матері. Союзники скидали бомби на Гамбург — стосовно цього — добре, що я створіння незвичайне. Адже ніхто б не зміг за такий короткий час винести понад сорок п'ять тисяч душ. Навіть якби минув мільйон людських років.

На той час німці вже почали платити сповна. У *фюрера* затрусились його маленькі прищаві коліна.

Проте я таки маю віддати йому належне, цьому *фюреру*.

У нього була залізна воля.

Його жага розпалювання війни анітрохи не згасла, він не відступив від своїх намірів покарати і винищити єврейську чуму. Хоча більшість таборів було розкидано по Європі, кілька з них було і в Німеччині.

У тих таборах незліченну кількість людей досі примушували працювати і проходити

містами.

Одним із таких євреїв був і Макс Ванденбург.

Дорога слів

Це сталося в маленькому містечку в самому серці гітлерівської Німеччини.

Потік все нових страждань вперто не зупиняв свого плину, і зараз принесло його невелику частину.

Євреїв гнали околицями Мюнхена, і одна дівчинка-підліток зробила щось нечуване — вона протислась крізь юрбу і пішла разом з ними. Коли солдати відтягнули її і штовхнули на землю, вона знову підвелася. І знову пішла.

Ранок був теплим.

Ще один чудовий день для параду.

Солдати і євреї минули вже кілька міст і наближалися до Молькінга. Може бути, що в таборі додалося роботи або померли кілька в'язнів. Як би там не було, нову партію свіжих втомлених євреїв пішки гнали до Дахау.

Лізель, як завжди, поквапилась на Мюнхенську вулицю разом з юрбою глядачів.

- *Heil Hitler!*

Ще здалеку вона почула першого солдата і рушила крізь натовп, назустріч процесії. Голос вельми здивував дівчинку. У себе над головою він перетворив безкрає небо у стелю, і слова, відскочивши від неї, впали на землю, кудись під накульгуючі ноги євреїв.

Їхні очі.

Вони дивилися на рухому вулицю, один за одним, і Лізель, знайшовши зручне місце, зупинилась і взялась їх розглядати. Вона пробігала очима шеренги в'язнів, обличчя за обличчям, порівнюючи їх з євреєм, який написав *«Навислого чоловіка»* і *«Струшувачку слів»*.

Волосся як пір'я, подумала вона.

Ні, волосся, як гілочки. Саме так воно виглядає, якщо його не мити. Шукай волосся, схоже на гілочки, трясовинні очі і галузкову бороду.

Боже, скільки їх там було.

Стільки пар помираючих очей і зачовганих ніг.

Лізель розглядала євреїв, але Макса Ванденбурга видали навіть не риси його обличчя. Його видало те, як це обличчя поводитись — воно теж розглядало юрбу. Дуже зосереджено. Вона оторопіла, коли помітила те єдине обличчя, що прямо, не відводячи погляду, дивилося на німецьких глядачів. Воно так прискіпливо вивчало обличчя юрби, що люди по обидва боки від крадійки книжок помітили це і стали показувати на нього пальцями.

— На що це *він* витріщається? — запитав чоловічий голос, що стояв поряд.

Крадійка книжок вийшла на дорогу.

Ще ніколи кроки не давалися їй так тяжко. Ще ніколи її серце не було таким рішучим і великим у її юних грудях.

Дівчинка зробила крок і тихенько відповіла:

— Він шукає мене.

Голос завмер усередині і відступив назад. Вона мусила його повернути — сягнути рукою до самого дна. Знову навчитися говорити і вигукнути його ім'я.

Макс.

— Я тут, Максе!

Голосніше.

- *Максе, я тут!*

Він почув її.

МАКС ВАНДЕНБУРГ, СЕРПЕНЬ 1943 РОКУ

Гілочки волосся, як Лізель і уявляла, трясовинні очі, що переступали, плече за

плечем, через інших євреїв. Коли очі дотягнулися до неї, вони благали. Борода осунула його обличчя, а рот здригався, коли він промовляв слово, ім'я, дівчинку.

Лізель.

Лізель висмикнулася з юрби і ввійшла в течію євреїв, маневруючи між ними, поки не вхопилася лівою рукою за його зап'ястя.

На неї опустилося його обличчя.

Воно сягнуло до неї, коли вона перечепилася, і єврей, той бридкий єврей, допоміг їй підвестися. Він витратив на це усі свої сили.

— Я тут, Максе, — повторила Лізель. — Я тут.

— Я не вірю... — Слова накрапали з його губ. — Дивись, як ти підросла. — Його очі сповнював страшенний смуток. Вони розпухли. — Лізель... вони впіймали мене кілька місяців тому. — Голос був скалічений, але він підтягнувся до неї. — На півдорозі до Штутгарта.

Зсередини потік євреїв скидався на похмуре нещастя рук і ніг. Пошарпана одіж. Солдати поки що її не помітили, і Макс застеріг дівчинку:

— Ти мусиш відпустити мою руку, Лізель. — Він навіть спробував відштовхнути її, та вона виявилася надто сильною. Його змарнілі руки не змогли зрушити її з місця, і вона пішла далі, серед бруду, голоду і сум'яття.

Лізель зробила вже чимало кроків, аж раптом її помітив солдат.

— Агов! — крикнув у натовп євреїв. І вказав на неї своєю нагайкою. — Агов, дівчино, що це ти робиш? Ану геть звідси!

Коли Лізель цілковито його проігнорувала, він взявся роздирати руками в'язкий потік в'язнів. Він розпихав їх і продирався до дівчинки. Він загрозливо навис над нею, а Лізель і не думала зупинитись, аж раптом помітила на Максовому обличчі якийсь дивний вираз — ніби його душили. Вона й раніше бачила його переляк, але такого не бачила ніколи.

Солдат схопив її.

Його руки шарпали її одяг.

Вона відчувала кістки його пальців і кожен суглоб. Вони впивалися в її шкіру.

— Я сказав — геть звідси! — знову скомандував солдат, і тепер він вже відтягував її набік і швиргонув об стіну німецьких глядачів. Ставало спекотніше. Сонце обпалювало її обличчя. Дівчинка впала, боляче розтягнувшись на землі, але знову звелася на ноги. Вона приготувалась і вичікувала. Знову зайшла у потік.

Цього разу Лізель пробиралася ззаду.

Попереду вона запримітила знайомі гілочки волосся і рушила до них.

Втім, тепер Лізель не простягнула до нього руку — вона зупинилась. Десь усередині неї ховалися душі слів. Вони видерлися назовні і стали поряд.

— Максе, — промовила Лізель. Він озирнувся, на мить заплющив очі, а дівчинка продовжувала. — Був собі колись один дивний маленький чоловік, — сказала вона. Її руки вільно повисли по боках, але долоні були стиснуті в кулаки. — Але була ще й струшувачка слів.

Один з євреїв, що крокували в Дахау, зупинився.

Він заціпенів, а інші похмуро минали його, залишаючи цілком самотнім. Його очі хитнулися — як, виявляється, усе просто. Слова, що дівчинка передала єврею. Вони видерлися йому на плечі.

Коли вона знову заговорила, з її губ, спотикаючись, злетіло запитання. У її очах тіснилися гарячі сльози, та Лізель ніяк не хотіла випустити їх на волю. Треба бути гордою і непохитною. Краще нехай це будуть слова.

— Це справді ти? — запитав молодий чоловік, — продовжила Лізель. — Невже це з твоєї щокі я взяла ту насініну?

Макс Ванденбург досі не рухався.

Він не впав на коліна.

Люди, євреї, хмари — всі завмерли. Всі дивилися.

Зупинившись, Макс спочатку поглянув на дівчинку, а тоді підняв очі до неба — такого неосяжного, такого блакитного, такого величного. Звідти спускалися важкі промені — сонячні дошки, — то тут то там вони чарівливо падали на землю. Хмари знову рушили небом, вони вигинали свої спini, щоб озирнутися назад.

— Сьогодні такий гарний день, — сказав Макс, його голос розсипався дрібненькими осколками. Гарний день, щоб померти. Гарний день, щоб померти, ось так.

Лізель підійшла до нього. Їй вистачило сміливості простягнути руку і торкнутися його бородатого обличчя.

— Максе, це справді ти?

Такий погожий німецький день і така уважна публіка.

Він дозволив своїм губам поцілувати її руку.

— Так, Лізель, це я, — він притримав її руку на своєму обличчі і плакав у її пальці. Він плакав, коли підійшов солдат, а маленька групка зухвалих євреїв зупинилася, щоб подивитись.

Він стояв, а його шмагали нагайкою.

— Максе, — плакала Лізель.

Уже беззвучно, коли її відтягували.

Максе.

Єврейський кулачний боєць.

Вона сказала все це, деś усередині.

Максі Таксі. Так називали тебе друг у Штутгарті, коли ви билися на вулиці, пригадуєш? Пригадуєш, Максе? Ти сам мені розповідав. Я нічого не забула...

То був ти — хлопець з міцними кулаками, ти ще казав, що зацідиш смерті в пику, коли вона прийде по тебе.

Пригадуєш сніговика, Максе?

Пригадуєш?

У підвалі?

Пригадуєш білу хмару з сірим серцем?

Час від часу *фюрер* досі зазирає до підвалу, він шукає тебе. Він сумує за тобою. Ми всі за тобою сумуємо.

Нагайка. Нагайка.

Нагайка не спиняється в солдатській руці. Вона смугує Максове обличчя. Жалить підборіддя, січе його горло.

Макс упав на землю і солдат повернувся до Лізель. Відрив рота. Показав свої бездоганні зуби.

Раптом у неї перед очима вибухнув спалах. Лізель пригадала той день, коли вона хотіла, щоб Ільза Германн, чи бодай безвідмовна Роза, вдарили її, але жодна з них не підняла на неї руки. А от сьогодні її вже не розчарували.

Нагайка розсікла її ключицю і дотягнулася до лопатки.

— Лізель!

Вона впізнала цей голос.

Коли солдат знову замахнувся, вона розгледіла у натовпі оторопілого Руді Штайнера. Він щось вигукував. Вона бачила його вимучене обличчя і лимонне волосся.

— Лізель, вилазь звідти!

Крадійка книжок не вилізла.

Вона заплющила очі і прийняла ще один пекучий удар, тоді ще один, доки не впала на теплий настил дороги. Вона зігрівала її щоку.

Посипалися нові слова, цього разу від солдата:

- *Steht auf.*

Скупу фразу було адресовано не дівчинці, а єврею. Згодом прозвучало продовження:

— Вставай, брудний виродку, ти, єврейський сучий сину, вставай, вставай...
Макс піднявся.
Ще одне віджимання, Максє.
Ще одне віджимання на холодній підлозі підвалу.
Ноги зрушили з місця.
Потягнули дорогою, і він почовгав далі.
Його ноги хиталися, він тер руками сліди від нагайки, намагаючись полегшити пекучий біль. Коли він знову спробував озирнутися у пошуках Лізель, солдатів руки вперлися в його закривавлені плечі і штовхнули.
Хлопець підбіг до неї. Довгими ногами він припав до землі і кинув кудись вліво:
— Томмі, ходи сюди і допоможи мені. Треба її підняти. Томмі, *швидше!* — Він підняв Лізель, притримуючи її під пахвами. — Ну ж бо, Лізель, нам треба зійти з дороги.
Коли вона спромоглася підвестись, дівчинка глянула на спантеличені, замерзлі обличчя німців, ніби їх щойно вийняли з пачки. Вона упала біля їхніх ніг — лише на мить. На щоці, з того боку, де її обличчя зустрілося з землею, пекучим вогнем спалахнула подряпина, ніби хтось підніс до неї сірника. Пульс перевернувся, обпікаючи ще й другу щоку.
Здалеку вона ще бачила на дорозі розмиті обриси ніг і п'ят останнього єврея.
Її обличчя горіло, страшенно боліли ноги і руки — оніміння, що водночас терзало і виснажувало.
Вона підвелася, востаннє.
Непевно, вона пройшла кілька метрів, а тоді побігла Мюнхенською вулицею, щоб піймати останні кроки Макса Ванденбурга.
— Лізель, що ти робиш?! — вигукнув Руді.
Вона вирвалася з рук його слів і не зважала на людей, що витріщалися на неї по обидва боки дороги. Більшість з них оніміли. Статуї з живими серцями. Ніби випадкові глядачі на останніх етапах марафону. Лізель знову закричала, та її не почули. В очі лізло волосся.
— Будь ласка, Максє!
Десь за тридцять метрів, коли один з солдатів озирнувся, дівчинка впала. Її обхопили руки, і сусідський хлопець повалив її на землю. Притиснув її коліна до землі і отримав своє покарання. Він приймав її стусани, ніби то були подарунки. У відповідь на її кістляві руки і лікті він лише кілька разів неголосно простогнав. Він збирав гучні і незграбні краплини її слини і сліз, ніби вони були приємні для його обличчя, та найважливіше — він зміг втримати її на землі.
Посеред Мюнхенської вулиці переплелися хлопець і дівчина.
Вони перекутилися і незатишно лежали на землі.
Разом дивилися, як зникають люди. Як вони розчиняються, наче рухомі таблетки у вологому повітрі.

Зізнання

Коли євреїв вже не стало, Руді і Лізель розплутались, та крадійка книжок як в рот води набрала. Запитання хлопця залишилися без відповідей.
Але й додому вона не пішла. Вона засмучено попленталась на вокзал і кілька годин чекала, поки повернеться тато. Руді простояв з нею десь хвилин двадцять, однак до повернення Ганса було ще добрих півдня, тож він пішов по Розу. По дорозі на вокзал він розказав їй про все, що сталося, і Роза вже не розпитувала дівчинку. Вона вже склала до купи всю картину і просто стояла поряд, а згодом таки вмовила її сісти. Вони чекали разом.
Коли тато довідався, що сталося, він випустив свою сумку і копнув вокзальне повітря.
Того вечора ніхто не їв. Татові пальці знущалися над акордеоном, вбивали пісню за піснею, хоч би як він старався. Ніщо не приносило відради.
Крадійка книжок три дні пролежала в ліжку.
Щодня, зранку і в обід, Руді Штайнер стукав у їхні двері і цікавився, чи Лізель досі

хворіє. Але дівчинка не хворіла.

На четвертий день вона підійшла до сусідських дверей і запитала, чи піде він з нею до тих дерев, де вони минулого року розсипали хліб.

— Я мала б розказати тобі раніше, — промовила Лізель.

Як і домовились, вони рушили дорогою в бік Дахау. Зупинилися поміж дерев. На землі лежали довгі латки світла і тіні. Навкруги, ніби печиво, розсипалися шишки.

Дякую, Руді.

За все. За те, що відтягнув від дороги, що спинив...

Вона не сказала нічого подібного.

Дівчинка прихилила руку до лускатої гілки, що стриміла поряд.

— Руді, якщо я дещо тобі розкажу, пообіцяєш, що нікому не скажеш ні слова?

— Звичайно. — Руді відчував серйозний вираз її обличчя і важкі нотки її голосу. Він сперся на сусіднє дерево. — Що таке?

— Пообіцяй.

— Я вже пообіцяв.

— Пообіцяй ще раз. У жодному разі не розказувати ні мамі, ні брату, ні Томмі Мюллеру. Нікому.

— Обіцяю.

Лізель схилила голову.

Подивилася на землю.

Кілька разів вона намагалась знайти те правильне місце, звідки почати свою розповідь, читала речення у себе під ногами, чіпляла слова до шишок і шматків поламаних гілок.

— Пригадуєш, коли ми грали на вулиці у футбол, — почала Лізель, — і я розбила коліно?

Майже сорок п'ять хвилин вона пояснювала йому про дві війни, про акордеона, про єврейського кулачного бійця і їхній підвал. Не забула і про те, що сталося на Мюнхенській вулиці чотири дні тому.

— То ось чому ти висунулася з-за дерев, — сказав Руді, - того дня, з хлібом. Подивитися, чи він був серед них.

— Так.

— Розіп'ятий Христе.

— Так.

Високі дерева трикутної форми. Безшелесні.

Лізель вийняла з сумки *«Струшувачку слів»* і показала Руді одну зі сторінок. На ній був хлопчик з трьома медалями, що звисали з його ший.

— Волосся лимонного кольору, — прочитав Руді. Пальцями торкнувся слів. — Ти розказала йому про мене?

Спершу Лізель не могла нічого сказати. Можливо, то був несподіваний порив аритмічного кохання, яке вона до нього відчувала. А може, вона завжди його кохала? Все може бути. Досі не в змозі промовити бодай слово, вона нестерпно хотіла, щоб він її поцілував. Вона хотіла, щоб він потягнув її за руку і притягнув до себе. Байдуже куди. В губи, в шию, у щоку. Її шкіра потребувала поцілунку, чекала на нього.

Багато років тому, коли вони навперейми бігали багnistим стадіоном, Руді був нашвидкоруч складеним набором кісток з незмінною гострозубою посмішкою. А цього дня поміж дерев він був роздавачем хліба і плюшевих ведмедиків. Триразовим чемпіоном «Гітлер'югенд» у легкій атлетиці. Він був її найкращим другом. І йому залишався місяць до смерті.

— Звісно ж, я розказала йому, — відповіла Лізель.

Вона прощалася з ним, але навіть не здогадувалась про це.

Маленька чорна книжечка Ільзи Германн

У середині серпня Лізель думала, що йде на вулицю Гранде по ті самі старі добрі ліки.
Щоб отримати свою дозу розради.
Так вона думала.

День випав спекотний, але на вечір обіцяли дощ. В *«Останньому людському незнайомцеві»* була цитата, майже наприкінці книжки. Лізель пригадала її, коли минала крамницю пані Діллер.

«ОСТАННІЙ ЛЮДСЬКИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ», СТОРІНКА 211

Сонце розмішувало землю. Раз за разом воно розмішувало нас, ніби суп.

Тієї миті Лізель подумала про ці слова лише тому, що надворі було так тепло.

На Мюнхенській вулиці їй пригадалися події попереднього тижня. Вона бачила євреїв, що крокували вулицею, їх потік, їх незліченну кількість, їхній біль. Їй спало на думку, що в тій цитаті бракувало одного слова.

Мало би бути *«бридкий суп»*, подумала Лізель.

Такий бридкий, що годі його витримати.

Лізель перейшла міст через річку Ампер. Вода була чудового насиченого смарагдового кольору. Вона могла розгледіти камінці на дні і чула таку знайому пісню течії. Світ не заслуговував на таку річку.

Дівчинка дерлася на пагорб, що вів до вулиці Гранде. Будинки були гарними і огидними водночас. Лізель подобався незначний біль в ногах і легенях. Швидше, подумала вона, і почала підійматися, ніби якесь чудовисько з піщаної ями. В носа вдарив запах навколишніх трав. Свіжий, приємний, зелений з пожовклими кінчиками. Лізель безстрашно перейшла двір, жодного разу не роззирнувшись, ні на секунду не спиняючись.

Вікно.

Руки вчепилися в раму, ноги перекинулись через підвіконня.

П'яти приземлилися на підлогу.

Книжки і сторінки і щасливе місце.

Лізель вийняла книжку з полиці і примостилася з нею на підлозі.

Чи вона зараз вдома? — подумала дівчинка, але насправді їй було байдуже, чи Ільза Германн нарізає в кухні картоплю, чи стоїть в черзі на пошту. Чи примарно нависає над нею, дивлячись, що вона читає.

Тепер Лізель було байдуже.

Довгий час вона сиділа і дивилася.

Бачила, як помер її братик — одне око розплющене, друге ще досі дримає. Попрощалася з мамою, уявила, як вона самотньо чекає на потяг додому, в забуття. Дротяна жінка розкинулася на землі, її лемент несеться вулицею, доки не падає на бік, ніби монетка, що їй забракло сили котитися. Молодий чоловік висів на мотузці зі снігів Сталінграда. Вона бачила, як у металевій коробці помер ворожий пілот. Бачила, як єврей, який двічі дарував їй найпрекрасніші сторінки у її житті, йшов до концтабору. А в центрі її видіння був *фюрер*, він викрикував слова і роздавав їх людям.

Таким вона бачила світ, він закипав десь всередині, а Лізель сиділа, оточена красивими книжками з чепурними назвами. Світ варився, а дівчинка пробігала очима сторінки, по вінця заповнені абзацами і словами.

Негідники, подумала вона.

Чарівні негідники.

Не втішайте мене. Будь ласка, не переповнюйте мене, не давайте мені марної надії на те, що з цього всього може вийти щось добре. Погляньте на мої синці. Погляньте на цю рану. Бачите рану в моєму серці? Бачите, як вона росте на ваших очах, як вона роз'їдає мене? Я більше не хочу плекати надії. Більше не хочу молитися, щоб Макс вижив і з ним усе було добре. Чи Алекс Штайнер.

Тому що цей світ їх не заслуговує.

Лізель вирвала з книжки сторінку і розірвала її навпіл.

Тоді цілий розділ.

Незабаром від книжки не залишилось нічого, окрім клаптиків обірваних слів, розкиданих під ногами і навколо неї. Слова. Навіщо їм взагалі існувати? Якби не вони, усього цього б не сталося. Без своїх слів *фюрер* нічого не вартий. Без них не було б кульгавих в'язнів, не було б потреби втішати і вигадувати всіляку словесні хитрощі, щоб нам від них ставало краще.

Яка користь від слів?

Тепер Лізель сказала це вголос, до залитої помаранчевим світлом кімнати.

— Яка користь від слів?

Крадійка книжок підвелася і тихенько підійшла до дверей бібліотеки. Вони опиралися мляво і майже беззвучно. Просторий коридор заповнювала дерев'яна порожнеча.

— Пані Германн?

Питання повернулося до неї і спробувало знову кинутися до вхідних дверей. Пролетіло тільки півдороги і кволо приземлилося на двійко товстих дошок, якими була вимощена підлога.

— Пані Германн?

Її слова зустріла тільки тиша, і Лізель потягнуло на кухню — пошукати щось для Руді. Вона зупинилась. Якось не дуже порядно красти їжу в жінки, яка залишила їй на підвіконні словника. Тим більше що вона якусь хвилину тому розтерзала одну з її книжок — сторінку за сторінкою, абзац за абзацом. Сьогодні вона вже наробила достатньо шкоди.

Лізель повернулася до бібліотеки і відчинила одну зі шухляд у столі. Сіла за стіл.

ОСТАННІЙ ЛИСТ

Люба пані Германн.

Як ви можете побачити, я знову була у вашій бібліотеці і роздерла одну з ваших книжок. Просто я була сердита, налякана і хотіла вбити слова. Раніше я крада у вас книжки, а тепер ще й зіпсувала одну з них. Вибачте мені. Щоб покарати себе, я мабуть припиню приходити до вас. Але чи справді це буде покаранням? Я люблю це місце і ненавиджу його, тому що воно заповнене словами.

Ви були мені другом навіть тоді, коли я скривдила вас, навіть попри те, що я була нестерпною (це слово я знайшла у вашому словнику), тому думаю, що краще я дам вам спокій. Пробачте за все.

Ще раз дякую вам.

Лізель Мемінгер

Вона залишила листа на столі і востаннє попрощалася з бібліотекою — тричі обійшла полиці і провела пальцями по книжкових корінцях. Хоч як їх ненавиділа, Лізель не могла втриматись, щоб їх не торкнутись. Клапти подертих сторінок розсипались навколо книжки під назвою «*Правила Томмі Хоффмана*». З вікна повіяло вітром, і кілька папірців підлетіли вгору і знову впали на підлогу.

Кімнату досі заливало помаранчеве світло, хоча й не таке сяйливе, як раніше. Дівчинка востаннє схопилася за дерево віконної рами, востаннє щось перевернулося у неї в животі, її ноги востаннє приземлилися за вікном.

Коли Лізель спустилася з пагорба і перейшла міст через річку, помаранчеве світло вже зникло. Його поглинули хмари.

На Небесній вулиці вона відчула перші краплі дощу. Я більше ніколи не побачу Ільзу Германн, подумала дівчинка, та крадійці книжок краще давалося читати і роздирати книжки, ніж робити припущення.

ТРИ ДНІ ПО ТОМУ

У двері будинку під номером 33 постукала жінка і чекає, поки їй відчинять.

Лізель не звикла бачити її без купального халата. На жінці була жовта літня сукня з червоними оборками і кишенькою з вишитими на ній маленькими квіточками. Жодної свастики. Чорні туфлі. Дівчинка ніколи не помічала, які в Ільзи Германн гомілки. У неї були порцелянові ноги.

— Пані Германн, вибачте... за те, що я зробила в бібліотеці минулого разу.

Жінка спинила її. Вона сягнула до своєї сумки і витягла звідти маленьку чорну книжечку. Всередині не було історії, лише посмугований папір.

— Я подумала, якщо ти більше не будеш читати моїх книжок, то може замість цього захочеш написати свою. Твій лист, він... — Тримавши її обома руками, вона передала дівчинці книжку. — Ти можеш писати. Ти гарно пишеш. — Книжка була важкою, її обкладинка на дотик нагадувала «Знизування плечима». — Будь ласка, — порадила їй Ільза Германн, — не треба картати себе, як ти написала в листі. Не бери з мене прикладу, Лізель.

Дівчинка розгорнула книжку і торкнулася паперу.

- *Danke sch E on*, пані Германн. Може хочете кави, я можу заварити. Хочете зайти? Я сама вдома. Мама пішла до сусідки, пані Гольцапфель.

— Мені заходити у двері чи у вікно?

Лізель запідозрила, що то була чи не найширша посмішка Ільзи Германн, яку вона дозволила собі за багато років.

— Мабуть, у двері, так буде простіше.

Вони сиділи на кухні.

Чашки з кавою, хліб з джемом. Вони намагалися підтримувати розмову, і Лізель чула, як Ільза Германн ковтає, та її це зовсім не бентежило. Було навіть якимось приємно спостерігати за тим, як жінка обережно дмухає на каву, щоб її остудити.

— Якщо я коли-небудь візьмуся щось написати і доведу справу до кінця, — сказала Лізель, — я неодмінно вам покажу.

— Мені було б дуже приємно.

Коли мерова дружина пішла, Лізель дивилася, як вона крокує Небесною вулицею. Дивилася на її жовте плаття, чорні туфлі і порцелянові ноги.

Біля поштової скриньки Руді запитав:

— Це та, про кого я думаю?

— Так.

— Та ти жартуєш.

— Вона дещо мені подарувала.

Як виявилось, того дня Ільза Германн подарувала Лізель Мемінгер не тільки книжку. Вона також дала їй привід проводити час у підвалі — її улюбленому місці, спочатку через тата, а потім через Макса. Вона дала їй привід викласти на папері власні слова і відчуття, як ті слова повернули її до життя.

«Не треба картати себе», — дівчинка знову почула її голос, однак буде і кара, і біль, а також щастя. Он воно як — писати.

Вночі, коли мама з татом вже спали, Лізель прокралася до підвалу і запалила газову лампу. Десь з годину вона просто дивилася на аркуші та олівці. Вона примусила себе пригадати і, за своєю звичкою, не відводила погляду.

- *Schreibe*, — наказувала собі. — Пиши.

Минуло понад дві години, і тоді Лізель почала писати, й гадки не маючи, як скласти все до купи. Звідки їй було знати, що хтось підбере її історію і всюди носитиме з собою?

Ніхто не може такого передбачити.

Чи спланувати.

Невелика банка з фарбою була їй за стілець, трохи більша — за стіл, і Лізель торкнулася олівцем першої сторінки. Посередині вона написала:

«КРАДІЙКА КНИЖОК»

коротенька історія, написана Лізель Мемінгер

Грудні клітки літаків

До третьої сторінки в Лізель затерпла рука.

Слова такі важкі, подумала вона, але, поки минула ніч, їй вдалося написати одинадцять сторінок.

СТОРІНКА 1

Я намагаюся більше цього не згадувати, але знаю, що все почалося з потяга, снігу і кашлю мого братика. Того дня я вкрала свою першу книжку. То був посібник з викопування могил, і я вкрала її по дорозі на Небесну вулицю...

Там вона і заснула, на ліжку з полотнищ, а на банці з фарбою загиналися кутики книжкових сторінок.

Уранці над нею нависла мама, в її кислотних очах застигло запитання.

— Лізель, — сказала вона, — що ти, в біса, тут робиш?

— Я пишу тут, мамо.

- Ісус, Марія і Йосип. — Роза затупцювала сходами нагору. — Маєш п'ять хвилин, щоб піднятися на кухню, інакше буду лікувати тебе відром з водою. *Verstehst* ?

— Зрозуміла.

Лізель щонаочі спускалася до підвалу. І всюди носила з собою книжку. Вона годинами писала, намагаючись за ніч написати десять сторінок свого життя. Стільки всього треба було обдумати, стільки всього не пропустити. Будь терплячою, повторювала Лізель, і що більшою ставала гора списаних аркушів, то більше набивалась її письменницька рука.

Іноді Лізель розповідала про те, що відбувалося в підвалі у той час, коли вона писала. Дівчинка щойно завершила описувати той момент, коли тато дав їй ляпаса на церковних східцях, а потім вони разом показували «*heil Hitler* ». Навпроти неї Ганс пакував свого акордеона. Він півгодини грав, а Лізель писала.

СТОРІНКА 42

Сьогодні тато був зі мною.

Він приніс акордеона і сів неподалік того місця, де завжди сидів Макс.

Поки він грає, я часто дивлюся на його пальці і обличчя. Акордеон дихає. Його щокі посмуговані. Здається, що ті смуги хтось намалював, і щоразу, коли бачу їх, я чомусь хочу плакати. Не від смутку чи гордості, зовсім ні. Просто мені подобається, як вони рухаються і міняються. Часом мені здається, що мій тато — акордеон. Коли він дивиться на мене, посміхається і дихає, мені вчуваються ноти.

Через десять ночей Мюнхен знову бомбили. Лізель дійшла вже до сто другої сторінки і заснула в підвалі. Вона не чула кування зозулі і завивання сирен, і спала, притискаючи до себе книжку — такою побачив її тато, коли спустився, щоб розбудити.

— Лізель, ходімо.

Дівчинка взяла «*Крадійку книжок*» та інші книжки, а по дорозі вони зайшли по пані Гольцапфель.

СТОРІНКА 175

За течією річки Ампер пливла книжка.

Хлопець скочив у воду, наздогнав її і схопив правою рукою.

Він широко усміхався. Він до пояса занурився у крижану грудневу воду.

— А тепер поцілуєш, Saumensch? — запитав він.

До наступної атаки, що відбулася 2 жовтня, вона її дописала. Залишилося кілька десятків чистих аркушів, і крадійка книжок взялася перечитувати написане. Книжка складалася з десяти частин, кожна з яких називалася на честь книжки або історії і розповідала про те, як кожна з них вплинула на її життя.

Я частенько роздумував, до якої сторінки вона встигла дійти, коли через п'ять днів я прийшов на Небесну вулицю, огорнутий дощем, що ніби накрапав з незакрученого крана. Мені цікаво, що вона читала в ту мить, коли з грудної клітки літака вилітали перші бомби.

Особисто мені подобається уявляти, що вона зиркнула на стіну, на мотузяну хмару та сонце, що стікало, Макса Ванденбурга і дві постаті, що йдуть їм назустріч. Тоді перевела погляд на свої багатостраждальні виведені фарбою слова. Я бачу, як до підвалу спускається *фюрер*, у нього на шиї недбало висять зв'язані докупи боксерські рукавиці. А крадійка книжок читає, перечитує і ще раз перечитує останнє речення, перечитує вже не одну годину.

«КРАДІЙКА КНИЖОК» — ОСТАННЄ РЕЧЕННЯ

Я ненавиділа слова і любила їх, тож сподіваюся, що склала їх правильно.

А світ надворі свистів. Дощ заплямувався.

Кінець світу (Частина II)

Майже всі слова вицвіли. Чорна книжка розлізлася під тягарем моїх мандрів. От вам ще одна причина розказати цю історію. Про що це ми щойно говорили? Багато разів повторіть що-небудь і ви вже ніколи не зможете цього забути. А ще я можу розповісти вам, що трапилося після того, коли слова крадійки книжок зупинилися, і як я взагалі дізнався про її історію. Ось як.

Уявіть, що в темряві йдете Небесною вулицею. Ваше волосся намокає, а повітряний тиск от-от критично поміняється. Перша бомба влучає в багатоквартирний будинок, де мешкає Томмі Мюллер. Його обличчя невинно смикається вві сні, а я опускаюсь на коліна поряд з його ліжком. Далі його сестричка. Ноги Крістіни стирчать з-під ковдри. Вони збігаються з відбитками ніг на вуличних «класиках». Маленькі пальчики. За кілька футів від дівчинки спить її мама. У попільниці лежать чотири розчавлені цигарки, а бездахова стеля схожа на розпечену пластину. Небесна вулиця палає.

Завили сирени.

- *Уже* занадто пізно, — шепочу я, — занадто пізно ви спохопилися, — бо їх обдурили, знову обдурили. Спершу союзники прикинулися, що атакують Мюнхен, а натомість розбомбили Штутгарт. А цього разу десять літаків залишилися. Так, попередження були. У Молькінгу вони пролунали разом з бомбами.

ПЕРЕКЛИЧКА ВУЛИЦЬ

Мюнхенська, Елленберзька, Йоганнсона, Небесна.

Головна вулиця + три інші, у біднішій частині міста.

За якихось кілька хвилин їх усіх не стало.

Церкву зрубало під корінь.

Там, де Макс Ванденбург встояв на ногах, більше не було землі.

На Небесній вулиці, 31 пані Діллер вже чекала на мене на кухні. Перед нею стояла розбита чашка, і в останню мить життя її обличчя, здавалося, запитувало лише одне — де мене, в біса, так довго носило.

На відміну від неї пані Діллер міцно спала. Її куленепробивні окуляри розлетілися на друзки біля її ліжка. Її крамницю зрівняло із землею, прилавок викинуло на дорогу, а обрамлене фото Гітлера здерло зі стіни і швиргнуло на підлогу. Чолов'ягу добряче потовкло, його обличчя перетворилося на всіяне осколками місиво. Я виходив і наступив на

нього.

У Фідлерів все було впорядковано — всі були в ліжках, накриті ковдрами. Пфиффікус закутався до самого носа.

У Штайнерів я провів рукою по гарно розчесаному волоссю Барбари, зустрів серйозний вигляд сплячого Курта і, одного за одним, поцілував молодших дітей.

Тоді наблизився до Руді.

Ой, розіп'ятий Христе, Руді...

Він лежав на ліжку разом з сестрою. Мабуть, вона хвицнула його чи відіпхнула, зайнявши більшу частину ліжка, тому що Руді примостився на самому краєчку, обійнявши її однією рукою. Хлопець спав. Його вогняне волосся підпало ліжку, і я забрав їх з Беттіною, поки їхні душі куталися в простирадла. Принаймні, вони померли швидко, їхні тіла були теплими. Я пригадав того хлопця з літака. З плюшевим ведмедиком. А де ж розрада для Руді? Де той, хто бодай чимось полегшив біль від вкраденого життя? Хто втішив його у ту мить, коли життєвий килим вирвали з-під його сплячих ніг?

Ніхто.

Тільки я.

А я не дуже знаюся на втішанні, та ще й коли у мене холодні руки, а ліжка було таким теплим. Я обережно ніс його розтщеними вулицями, в одному оці мені бриніли солоні сльози, а серце було важким і смертельним. Для Руді я постарався трохи краще. На мить я зазирнув у його душу і побачив вимазаного чорним вугіллям хлопця, що перетинав уявну фінішну пряму і вигукував ім'я Джессі Овенса. Я побачив, як він до пояса занурився в крижану воду і гнався за книжкою. А ще я побачив хлопця, що лежав на ліжку і уявляв, який на смак той поцілунок його чарівної сусідки. Він робив щось зі мною, той хлопець. Щоразу. Це єдина шкода від нього. Він наступає на моє серце. Він примушує мене плакати.

Нарешті Губерманни.

Ганс.

Тато.

Своїм зростом він займав усе ліжка, а крізь його повіки я розгледів срібло. Гансова душа сиділа. Зустрічала мене. Вони завжди так роблять — найкращі душі. Підіймаються мені назустріч і кажуть: «Я знаю, хто ти, і я готовий. Не те щоб я хотів іти, звісно, але я піду». Такі душі завжди легші, тому що більшу частину себе вони вже віддали. Більшість із них вже знайшли свій шлях в інші місця. Цю послали з диханням акордеона, дивним присмаком шампанського влітку і мистецтвом дотримувати обіцянок. Він спокійно лежав на моїх руках. У нього засвербіло в легенях — бажання викурити останню цигарку, його нестримно, ніби магнітом, тягнуло до підвалу, до дівчинки, що була йому за дочку і писала там книжку, яку він сподівався колись прочитати.

Лізель.

Прошепотіла його душа, поки я відносив її. Але в тому будинку Лізель не було. Принаймні для мене.

Для мене там залишилась тільки Роза і так, я певен, що забрав її, коли вона не встигла дохропти, бо рот у неї був розтулений, а її рожеві паперові губи все ще ворушилися. Якби вона побачила мене, то, я в цьому не сумніваюся, назвала б мене *Saukerl*, та я б на неї не сердився. Прочитавши «*Крадійку книжок*», я дізнався, що вона всіх так називала. *Sa ukerl*, *Saumensch*. Особливо тих, кого любила. Її гумове волосся було розпущене. Терлося об подушку, а її шафоподібне тіло підіймалося з кожним ударом серця. Що б ви не думали, в цієї жінки було серце. Більше, ніж ви можете собі уявити. Там крилося багато всього, складеного на прихованих полицях, що сягали милі у висоту. Не забувайте, що вона була жінкою, що притискала до себе акордеона довгою, залитою місячним сяйвом ніччю. Вона без зайвих запитань нагодувала єврея, коли він вперше прибув до Молькінга. І це саме вона сягнула рукою під матрац і вручила дівчинці книжку замальовок.

ОСТАННЯ УДАЧА

Я обходив одну за одною вулиці і повернувся по одного чоловіка на прізвиське Шульц, що жив наприкінці Небесної вулиці.

Він не пережив руйнації будинку, і я ніс його Небесною вулицею, коли це помітив, що солдати ЛСЕ вигукують і сміються.

Посеред гірського хребта з уламків каменю утворилася якась галявина.

Гаряче небо почервоніло і оберталося. Смуги перцю закручувалися у вихор і мені стало цікаво. Так, так, знаю, що казав вам на початку. Зазвичай цікавість приводить до того, що стаєш свідком страшного людського лементу, але цього разу, хоча, мушу визнати, це й розбило мені серце, я не пожалів про те, що був там.

Направду, коли вони витягли її, дівчинка кричала і голосила за Гансом Губерманном. Чоловіки з ЛСЕ намагалися стримати її своїми запилюженими руками, та крадійка книжок вирвалася. Чомусь люди у відчаї завжди здатні на таке.

Вона не знала, куди біжить, бо Небесної вулиці більше не існувало. Усе було новим, апокаліптичним. Чому небо було червоним? Як може падати сніг? І чому ці сніжинки обпалюють її руки?

Лізель перейшла на непевну ходу і рушила прямо перед собою.

«Де крамниця пані Діллер? — подумала вона. Де...»

Вона ще якийсь час тинялася серед уламків, доки чоловік, який її витяг, схопив її за руку і почав говорити:

— В тебе шок, люба, в тебе шок; з тобою все буде добре.

— Що сталося? — запитала Лізель. — Я ще досі на Небесній вулиці?

— Так. — У чоловікових очах було розчарування. Чого він тільки не надивився за ці кілька років. — Це Небесна вулиця. Вас розбомбили, дівчинко. *Es tut mir leid, Schatzi.* Мені дуже шкода, люба.

Її губи досі рухалися, хоча тіло вже скам'яніло. Вона забула попередні голосіння за Гансом Губерманном. Це ж було так давно — таке трапляється після бомбардувань. Лізель сказала:

— Треба витягти мого тата і мою маму. Треба витягти з підвалу Макса. Якщо його там немає, значить, він у коридорі, визирає з вікна. Інколи під час атак він так робить — розумієте, йому не часто доводиться бачити небо. Я маю розказати йому про погоду. Він нізащо не повірить...

Вона зігнулася саме в ту мить, коли солдат з ЛСЕ підхопив її і посадив на землю.

— Ми заберемо її за хвилину, — сказав він своєму сержанту.

Крадійка книжок подивилася на важку і болючу ношу, яку тримала в руці.

Книжка.

Слова.

Закривавлені пальці, як і того дня, коли вона прибула сюди.

Солдат з ЛСЕ підняв її і повів геть. Горіла дерев'яна ложка. Чоловік минув розбитий футляр для акордеона, і Лізель розгледіла всередині інструмент. Вона бачила його білі зуби і чорні ноти поміж ними. Вони усміхалися їй і негайно повернули до реальності. Нас розбомбили, подумала дівчинка, й обернулася до чоловіка, що йшов біля неї.

— Це акордеон мого тата. — Знову. — Це акордеон мого тата.

— Не хвилюйся, дівчинко, все добре, нам треба ще трохи відійти.

Та вона не пішла.

Лізель простежила, куди чоловік несе акордеона, і рушила за ним. Червоне небо досі посипало їх красивим попелом, а дівчинка зупинила рослявого солдата і сказала:

— Я заберу його, якщо ви не проти, — він належить моєму татові. — Лізель обережно забрала його з рук чоловіка і понесла. Якраз у ту мить вона побачила перше тіло.

Футляр з акордеоном випав з її рук. Звук, ніби від вибуху.

На землі розпласталася пані Гольцапфель.

НАСТУПНІ ДЕСЯТЬ СЕКУНД ЖИТТЯ ЛІЗЕЛЬ МЕМІНГЕР

Вона розвернулася і вдивляється, скільки сягає зір, у руїни коридору, який колись був Небесною вулицею. Вона бачить двох чоловіків, які несуть тіло, і йде за ними.

Коли побачила інших, Лізель кашлянула. Краєм вуха вона почула, як один з чоловіків сказав, що на якомусь клені знайшли тіло, роздerte на шматки.

Нестямні піжами і подерті обличчя. Найперше вона помітила хлопцеве волосся.

Руді?

Тепер уже не так беззвучно.

— Руді?

Він лежав — лимонне волосся і заплющені очі. Крадійка книжок підбігла до нього і впала на коліна. Випустила чорну книжку.

— Руді, - схлипувала Лізель, — прокинься... — Вона схопила його за сорочку і легенько потрясла. — Прокинься, Руді. — Небо закипало і сипало попіл, а крадійка книжок стискала в руках його сорочку. — Руді, будь ласка. — Сльози впивалися їй в обличчя. — Руді, будь ласка, прокинься, та щоб тебе, прокинься, я кохаю тебе. Ну ж бо, Руді, ну ж бо, Джессі Овенс, ти ж знаєш, що я тебе кохаю. Прокинься, прокинься, прокинься...

Усім було байдуже.

Дедалі вищими купами громадилися уламки. Бетонні пагорби з багряними шапками. Красива, потовчена сльозами дівчинка трясє мерця.

— Ну ж бо, Джессі Овенс...

Але хлопець не прокинувся.

Не в змозі повірити, Лізель сховала голову у нього на грудях. Вона тримала його обм'якле тіло, не давала йому відкинутись назад, доки їй не довелося повернути його на скалічену землю. Вона обережно його опускала.

Повільно. Повільно.

— Боже, Руді.

Лізель схилилася, глянула на його неживе обличчя і поцілувала в губи свого найкращого друга, Руді Штайнера, ніжно і щиро. Вони були запилюжені і солодкі на смак. Ніби каяття в тіні дерев і відблисках колекції костюмів анархіста. Вона цілувала його довго і м'яко, а коли відірвалась від його губ, торкнулася їх пальцями. Її руки тремтіли, губи набрались, і вона ще раз схилилася, але трохи не розрахувала сили, і їхні зуби стукнулися посеред знищеного світу Небесної вулиці.

Лізель не попрощалася. Не могла. Кілька хвилин просиділа біля його тіла і врешті насилу змогла віддерти себе від землі. Мене дивує, на що здатні люди, навіть тоді, коли їхніми обличчями збігають струмочки, а вони заточуються, кашляють, але йдуть далі, шукають і знаходять.

НАСТУПНЕ ВІДКРИТТЯ

Тіла мамі і тата, обоє заплутались у простирадлі з гравію, яким устелена Небесна вулиця.

Лізель не бігла, не йшла, вона зовсім не рухалась. Її очі нишпорили поміж людьми і завмерли, ніби в тумані, коли розгледіли високого чоловіка і низьку шафоподібну жінку. Моя мама. Мій тато. Слова приклеїлись до неї.

— Вони не рухаються, — тихенько промовила дівчинка. — Вони не рухаються.

Можливо, якби вона простояла ще довше, то вони б заворушилися, однак, скільки б Лізель не стояла, вони так і не поворухнулись. Саме тоді я помітив, що дівчинка боса. Якось дивно помічати в таку мить щось подібне. Мабуть, я намагався не дивитися на її обличчя, бо крадійка книжок була в безнадійному сум'ятті.

Вона зробила крок і не хотіла йти далі, але таки пішла. Несміливо, Лізель підійшла до мамі з татом і сіла між ними. Взяла Розу за руку і звернулася до неї:

— Пам'ятаєш, коли я приїхала сюди, мамо? Я вчепилася в хвіртку і плакала. Пам'ятаєш, що ти сказала всім тим людям, які зібралися на вулиці? - Її голос похитнувся. — Ти сказала «Чого повитріщалися, недоумки?» — Вона торкнулася маминого зап'ястя. — Мамо, я знаю, що ти... Я дуже зраділа, коли ти прийшла до школи і розказала мені, що Макс прокинувся. А ти знаєш, що я бачила тебе з татовим акордеоном? — Вона міцніше стисла закоцюблу руку. — Я підійшла до кімнати і дивилась на тебе, ти була така гарна. Чорт забирай, мамо, ти була така гарна.

БАГАТО МИТЕЙ УНИКАННЯ

Тато. Вона не буде, не може дивитися на тата.

Ще ні. Не зараз.

Тато мав сріблясті, але не мертві очі.

Тато був акордеоном!

Але його міхи геть спорожніли.

Ніщо в них не залітало, ніщо не вилітало.

Лізель почала хитатися взад-вперед. Пронизлива, тихенька, розмазана нота застрягла у роті, та нарешті дівчинка повернулася.

До тата.

Я не міг стриматися. Обійшов їх, щоб краще бачити Лізель, і тієї миті, коли я знову зустрів її обличчя, я зрозумів, що його вона любила найбільше. Її погляд гладив татове обличчя. Пройшов зморщечкою на щоці. Він сидів з нею в умивальні і вчив скручувати цигарки. Він давав хліб мертвому чоловікові на Мюнхенській вулиці і сказав дівчинці продовжувати читати в бомбосховищі. Хто зна, якби він цього не зробив, може, вона б не писала в підвалі.

Тато — акордеоніст — і Небесна вулиця.

Одне не може існувати без іншого, тому що для Лізель обоє були домом. Так, ось чим був для неї Ганс Губерманн.

Дівчинка обернулася і сказала солдату з ЛСЕ:

— Будь ласка, татовий акордеон. Можете принести його мені?

Минуло кілька ніякових хвилин і хтось зі старших приніс надкушений футляр, і Лізель відкрила його. Вона вийняла поранений інструмент і поклала його поряд з Гансовим тілом.

— Ось, тату.

Можу запрягтися, бо те ж видіння я бачив багато років по тому — видіння самої крадійки книжок, — коли вона опустилася біля Ганса на коліна, то побачила, як він підводиться і грає на акордеоні. Він випростався, припасував його до себе серед гірських вершин розтрощених будинків і грав, з такими добрими сріблястими очима і навіть із цигаркою, що звисала з кутика рота. Зіграв фальшиву ноту і так мило засміявся, сам із себе. Міхи вдихали і видихали, а високий чоловік грав для Лізель Мемінгер, востаннє, а з печі повільно виймали небо.

Грай, тату, не зупиняйся.

Тато зупинився.

Він впустив акордеона, і його сріблясті очі знову вкрила іржа. На землі залишилося тільки тіло, і Лізель підняла його, обійняла. Вона плакала у Ганса Губерманна на плечі.

— Прощай, тату, ти врятував мене. Ти навчив мене читати. Ніхто не вмів грати так, як ти. Я більше ніколи не буду пити шампанського. Ніхто не вмів грати так, як ти.

Її руки тримали тата. Вона поцілувала його плече — більше не могла дивитися на його обличчя — і поклала назад на землю.

Крадійка книжок плакала, поки її лагідно відводили геть.

Пізніше вони згадали про акордеон, але ніхто не помітив книжки.

У них було ще багато роботи, і в купі з іншими уламками на «Крадійку книжок» кілька разів наступили, врешті підняли і, навіть не глянувши, кинули до вантажівки зі сміттям.

Якраз перед тим, як вантажівка рушила, я швиденько заліз до кузова і схопив її рукою.

Яке щастя, що я був там.

Заждіть, кого це я обманюю? Бодай раз я побував у більшості місць, а в 1943 році я був майже всюди.

Епілог

Останній колір а також:

смерть і Лізель — кілька дерев'яних сльозинок — Макс — і віддавач

Смерть і Лізель

Чимало років минуло відтоді, а в мене досі ще купа роботи. Клянуся, цей світ схожий на фабрику. Сонце розмішує її, люди керують нею. А я залишаюся. Я відношу їх на небо.

Щодо нашої історії — не буду ходити по колу, бо вже сам втомився, я настільки втомився, що розкажу вам її так відверто, як тільки зумію.

ОСТАННІЙ ФАКТ

Маю сказати вам, що крадійка книжок померла вчора.

Лізель Мемінгер дожила до глибокої старості, далеко від Молькінга і полеглої Небесної вулиці.

Вона померла в передмісті Сіднея. У будинку під номером 45 — той самий номер, що й у бомбосховища Фідлерів, — і небо було найкращого післяполудневого блакитного кольору. Як і татова, її душа піднялася мені назустріч.

В останніх видіннях вона бачила трьох своїх дітей, своїх онуків, чоловіка і довгий перелік життів, переплечених з її власним. Поміж них світилися лампадками Ганс і Роза Губерманни, її братик і хлопець, чие волосся навіки залишилось лимонного кольору.

Але там було ще кілька видінь.

Ходіть зі мною, і я розповім вам історію.

Я вам щось покажу.

Дерево в пообідній час

Коли Небесну вулицю розчистили, Лізель Мемінгер було нікуди йти. Її назвали «дівчинка з акордеоном» і відвели до поліції, де ламали голову над тим, що з нею робити.

Вона сиділа на дуже твердому кріслі. Крізь дірки у футлярі на неї дивився акордеон.

Вона провела в поліції майже три години, а тоді заявилися мер і його пухнастоволоса дружина.

— Кажуть, що тут є дівчинка, — сказала пані, - яка вижила на Небесній вулиці.

Поліціант вказав на Лізель.

Ільза Германн запропонувала понести акордеона, та Лізель міцно притискала його до себе, поки вони спускалися з ганку поліції. За кілька кварталів далі по Мюнхенській вулиці проходила чітка лінія, що відділяла розбомблених і тих, кому поталанило.

Мер був за кермом.

Ільза сиділа з нею на задньому сидінні.

Дівчинка дозволила їй взяти себе за руку, яку поклала на поверхню акордеона, що сидів між ними.

Мабуть, було б легше нічого не говорити, та Лізель мала інший погляд на своє горе. Вона сиділа в чепурній вільній кімнаті мерового будинку і говорила — сама з собою — до пізньої ночі. Дівчинка майже нічого не їла. Єдине, чого вона не робила зовсім, — не вмивалась.

Чотири дні вона носила залишки Небесної вулиці по килимах і дощатій підлозі будинку

під номером 8 по вулиці Гранде. Вона багато спала, але не бачила жодного сну і в більшості випадків шкодувала, що взагалі прокинулась. Усі жахіття зникали, коли вона спала.

У день похорону вона теж не помиляся, тому Ільза Германн лагідно запитала, чи не бажає вона скупатися. Перед тим вона лише показала дівчинці ванну і дала рушника.

Люди, які прийшли на поминальну службу Ганса і Розі Губерманнів, тільки й говорили про дівчинку, вдягнену в гарну сукню і шар грязюки з Небесної вулиці. А ще казали, що того ж дня після похорону вона, повністю одягнена, зайшла в річку Ампер і сказала щось дуже дивне.

Щось про поцілунок.

Щось про *Saumensch* .

Скільки разів їй доведеться прощатися?

А далі були тижні, і місяці, і багато війни. У найважчі миті вона згадувала про свої книжки, особливо про ту, яку написали спеціально для неї, і ту, яка врятувала їй життя. Одного ранку, знову занурившись у шоківий стан, вона навіть пішла на Небесну вулицю, щоб знайти їх, але там вже нічого не залишилось. Нелегко оговтатись від того, що сталося. Потрібні десятки років, довгий відтинок життя.

Для сім'ї Штайнерів провели дві панахиди. Одну — одразу ж після похорону. А другу — коли додому повернувся Алекс Штайнер, який отримав відпустку після бомбардування.

Коли новини знайшли його, Алекса ніби обстругали.

— Розіп'ятий Христе, — промовив він, — якби ж я дозволив Руді поїхати в ту школу.

Когось рятує.

І приносите йому смерть.

Але звідки йому було знати?

Єдине, що він знав напевне, — він був ладен на все, тільки б у ту ніч бути на Небесній вулиці, щоб замість нього вижив Руді.

Саме це він сказав Лізель на ганку будинку під номером вісім по вулиці Гранде, коли примчав туди, дізнавшись, що дівчинка жива.

Того дня на ганку Алекса Штайнера розпиляло навпіл.

Лізель розказала йому, що поцілувала Руді в губи. Вона трохи зніяковіла, але подумала, що він захоче знати. Дерев'яні сльози і дубова усмішка. Те небо, яке я побачив очима Лізель, було сірим і лискучим. Сріблястий надвечірок.

Макс

Коли війна закінчилась і Гітлер віддався в мої руки, Алекс Штайнер знову відкрив свою кравецьку крамницю. Вона майже не приносила грошей, але щодня по кілька годин він відволікав себе роботою, а Лізель частенько йому допомагала. Чимало часу вони провели разом, часто ходили до Дахау, після того як його звільнили, та американці їх ніколи не впускали.

Нарешті, у жовтні 1945 року, до крамниці зайшов чоловік з трясковинними очима, волоссям, що скидалося на пір'я, і чисто виголеним обличчя. Він підійшов до прилавка.

— Десять тут є дівчина на ім'я Лізель Мемінгер?

— Так, вона в задній кімнаті, - відповів Алекс. Він сподівався, що це був Макс, але хотів пересвідчитись. — Чи можу я поцікавитись, хто її питає?

Вийшла Лізель.

Вони обіймалися, плакали і впали на підлогу.

Віддавач

Так, в цьому світі я бачив багато чого. Я присутній при найбільших катастрофах, я працюю на найгірших лиходіїв.

Однак бувають й інші миті.

Є безліч історій (лише жменька, як я вже казав раніше), які відволікають мене від роботи, так як і барви. Я підбираю їх в найнещасніших, найнеймовірніших місцях і намагаюся пригадувати, коли роблю свою роботу. «Крадійка книжок» — одна з таких історій.

Коли я прибув до Сіднея і забрав Лізель, мені нарешті випала нагода зробити те, чого я так довго чекав. Я поставив її на землю, і ми прогулялися по Анзак-авеню, поблизу футбольного поля, і я витяг з кишені запилюжену чорну книжку.

Стара жінка була приголомшена. Вона взяла її в руки і запитала:

— Це справді вона?

Я кивнув.

Дуже трепетно вона розкрила «Крадійку книжок» і погортала сторінки.

— Не можу в це повірити... — Хоча текст добряче вицвів, вона змогла прочитати свої слова. Пальці її душі торкнулися історії, написаної стільки років тому в підвалі на Небесній вулиці.

Вона сіла на узбіччі, і я примостився поряд.

— Ви її читали? — запитала Лізель, навіть не дивлячись на мене. Її очі були прикуті до слів.

Я кивнув.

— Багато разів.

— Ви зрозуміли, про що вона?

Після цих слів запало довге мовчання.

Повз нас проїхало кілька машин, в обидва боки. За кермом були Гітлери і Губерманни, Макси, вбивці, Діллери і Штайнери...

Я стільки хотів розказати крадійці книжок про красу і жорстокість. Але що я міг сказати такого, чого вона досі не знала? Я хотів пояснити, що завжди переоцінюю та недооцінюю людей — і вкрай рідко просто оцінюю їх. Я хотів запитати її, як та сама річ може бути водночас такою огидною і такою прекрасною, а слова та історії про це — такими нестерпними і такими величними.

Втім, нічого подібного не зірвалося з мого язика.

Я лише спромігся обернутися до Лізель Мемінгер і поділитися з нею єдиною правдою, яка мені справді відома. Я поділився нею з крадійкою книжок і зараз ділюся з вами.

ОСТАННІ СЛОВА ВАШОГО ОПОВІДАЧА

Мене переслідують люди.

Подяка

Я б хотів розпочати свою подяку з Анни Макферлейн (однаковою мірою сердечної і розумної) та Ерін Кларк (за її передбачливість, доброту і гарну пораду, завжди таку доречну). Особливої подяки заслуговує також Брі Туннікліфф, за те, що терпіла мене.

Я безмежно вдячний Труді Вайт за її доброзичливість і талант. Для мене велика честь, що її малюнки є на цих сторінках.

Величезне дякую Меліссі Нельсон за те, що важка робота виглядала легкою. Це не оминувало мою увагу.

Цієї книжки не було б і без таких людей, як Кейт Патерсон, Ніккі Крістер, Джо Джарра, Аньєз Ліндоп, Джейн Новак, Фіона Інґліс та Кетрін Дрейтон. Дякую за те, що присвячували свій дорогий час цій історії і мені. Я вдячний вам більше, ніж можу сказати словами.

Я також вдячний Єврейському музею Сіднея, Австралійському воєнному меморіалу, Доріс Зайдер та Єврейському музею Мюнхена, Андреусу Гойслеру з Міського архіву Мюнхена та Ребейці Білер (за інформацію про сезонні звички яблунь).

Дякую Домініці Зузак, Кінгу Ковачу та Ендрю Джонсону за підбадьорення і терплячість.

Нарешті, на особливу подяку заслуговують Ліза і Гельмут Зуаки — за розповіді, в які важко повірити, за сміх і за те, що показали мені інший світ.

Спасибо, что скачали книгу в [бесплатной электронной библиотеке Royallib.com](http://Royallib.com)
[Оставить отзыв о книге](#)
[Все книги автора](#)